

Это цифровая копия книги, хранящейся для потомков на библиотечных полках, прежде чем ее отсканировали сотрудники компании Google в рамках проекта, цель которого - сделать книги со всего мира доступными через Интернет.

Прошло достаточно много времени для того, чтобы срок действия авторских прав на эту книгу истек, и она перешла в свободный доступ. Книга переходит в свободный доступ, если на нее не были отданы авторские права или срок действия авторских прав истек. Переход книги в свободный доступ в разных странах осуществляется по-разному. Книги, перешедшие в свободный доступ, это наш ключ к прошлому, к богатствам истории и культуры, а также к знаниям, которые часто трудно найти.

В этом файле сохранятся все пометки, примечания и другие записи, существующие в оригинальном издании, как минимум о том долгом пути, который книга прошла от издателя до библиотеки и в конечном итоге до Вас.

Правила использования

Компания Google гордится тем, что сотрудничает с библиотеками, чтобы перевести книги, перешедшие в свободный доступ, в цифровой формат и сделать их широкодоступными. Книги, перешедшие в свободный доступ, принадлежат обществу, а мы лишь хранители этого достояния. Тем не менее, эти книги достаточно дорого стоят, поэтому, чтобы и в дальнейшем предоставлять этот ресурс, мы предприняли некоторые действия, предотвращающие коммерческое использование книг, в том числе установив технические ограничения на автоматические запросы.

Мы также просим Вас о следующем.

- Не используйте файлы в коммерческих целях.
Мы разработали программу Поиск книг Google для всех пользователей, поэтому используйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.
- Не отправляйте автоматические запросы.
Не отправляйте в систему Google автоматические запросы любого вида. Если Вы занимаетесь изучением систем машинного перевода, оптического распознавания символов или других областей, где доступ к большому количеству текста может оказаться полезным, свяжитесь с нами. Для этих целей мы рекомендуем использовать материалы, перешедшие в свободный доступ.
- Не удаляйте атрибуты Google.
В каждом файле есть "водяной знак" Google. Он позволяет пользователям узнать об этом проекте и помогает им найти дополнительные материалы при помощи программы Поиск книг Google. Не удаляйте его.
- Делайте это законно.
Независимо от того, что Вы используете, не забудьте проверить законность своих действий, за которые Вы несете полную ответственность. Не думайте, что если книга перешла в свободный доступ в США, то ее на этом основании могут использовать читатели из других стран. Условия для перехода книги в свободный доступ в разных странах различны, поэтому нет единых правил, позволяющих определить, можно ли в определенном случае использовать определенную книгу. Не думайте, что если книга появилась в Поиске книг Google, то ее можно использовать как угодно и где угодно. Наказание за нарушение авторских прав может быть очень серьезным.

О программе Поиск книг Google

Миссия Google состоит в том, чтобы организовать мировую информацию и сделать ее всесторонне доступной и полезной. Программа Поиск книг Google помогает пользователям найти книги со всего мира, а авторам и издателям - новых читателей. Полнотекстовый поиск по этой книге можно выполнить на странице <http://books.google.com/>

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

WID-LC

DK

62.9

.K7219

X

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

200

С. М. КРАВЧИНСЬКИЙ.
(С. СТЕПНЯК).

ПІДЗЕМНА РОСИЯ.

Переклав із російської мови

Евген Косевич.

НАКЛАДОМ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зарєєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.
1901.

WID-LC

DK

62.9

.K7219

X

✓

HARVARD UNIVERSITY
LIBRARY

OCT 10 1978

KRAVCHINSKIИ

"PIDZEMNA

ROSYIA"

78*1
MURMELUCK
GIFT

8 друкарні Наузового Товариства імені Шевченка
від зарядом К. Боднарського.

З м і с т.

	Стор.
Передне слово	V—XVI
Вступ.	
Нігілізм	1—9
Пропаганда	9—23
Терористи	23—34
Революційні профілі:	
Яків Стефанович	36—46
Дмитро Клеменс	47—56
Валеріян Осінський	56—66
Петро Крапоткін	67—74
Дмитро Лизогуб	74—80
Геся Гельфман	80—84
Віра Засулич	84—92
Зофія Перовська	92—123
Нариси з життя революціонерів :	
Московський підкоп.	
Пустельники	124—127
Підкоп	127—132
Дві утечі	133—147
Переховники	148—164
Тайна печатня	164—173
Подорож до Петербурга	173—212
Закінчене	213—245

Передне слово.

Книжка, яку подаємо в перекладі нашій громаді, се одна з найголосніших книжок на світі. Вона перекладена вже на всі європейські мови і діждала ся кількох видань, що найліпшим доказом її вартости і інтересности предмета, про який в ній говорить ся.

Можна справді не жаліти, але стидати ся, що аж тепер появляеть ся український переклад, на самому послідку, навіть по перекладі в жидівській жаргоновій мові, тоді як ледви чн справи і події, що обговорюють ся в сій книжці, представляють для кого вньшого тільки безпосередного інтересу, як для нас Українців. Таж дуже цікаво пізнати і вглянути в сі події, які так трівожили гордого російського деспота, які в найзначнійшій частині відбували ся на нашій землі, в які львину частину праці вложили наші брати російські Українці і за які й Україна мусіла солоно заплатити безлічю зломаних екзистенцій, безчисленною втраченою людий, яких сі злощасні відносини відірвали від України, а потім ввергли в розпалену

пащеку царського молоха. Серед иньших обставин були б сї люди славою України, а так пропали дармо, а для України двічі пропали.

Підземна Росія — се не хроніка революційного руху; вона не реєструє нам події за подією, не розвиває поступенно всіх образів тої кривавої панорами. — Та вага її в чому иньшому. Її вага в тонкому психологічному аналізі товчка тих подій.

Мало коли доводить ся читати що небудь із більшим інтересом, як писаня Степняка-Кравчинського, як раз ізза того тонкого аналізу навіть подробиць, на перший погляд незначних і дрібних, які він уміє справді майстерно зібрати в одну цілість і надати їм широке освітлене.

Перша частина і закінчене книжки кидають вязку яскравого проміння, як раз на сю еволюцію в думках серед російської громади, вязнуть в одну органічну цілість окремі події і облегшують зрозумінє сих незвичайних прояв у людській історії, що найбільший володар на сьвітї, перед яким дріжить ціла Європа, який нині ще найпевнїше забороло реакції по всіх краях, мусїв дрожати перед невеличким гуртком людей і мав до вибору лишень дві дороги: або згодити ся на домаганя сього гуртка, або наложити головою.

Середина книжки — поодинокі житєпасні нариси — се немов ілюстрації до висновків автора. Волосє стає дубом, коли читаєш сю мартирологію, а від читаня відірвати ся годї.

Автор „Підземної Росії“ Сергій Михайлович Кравчинський, звїсний в печатї під іменем Степняк, се один із найчільнїйших людей, яких видало революційне покоління. Він родом

по батькови Білорос, по матері Українець, родився 1852 р. на Україні, де його батько був військовий лікар. Ось важливі дати з його життя. В 1862 р. віддали його в військову гімназію. По скінченню гімназії (сім клас) перейшов у Московську Олександрівську Висшу Військову школу, а по скінченню курсу в 1870 році в висшу Артилерійську школу в Петербурзі. По короткій службі він покидає раз на все царське військо і аж до кінця свого життя бореться заважно в революційних рядах. В 1875 році іде до Герцеговини і бере участь у повстанню проти Турків.

В 1877 р. бере участь у нападі італійських революціонерів на Беневент і дістається в італійську тюрму, з якої увільняє його в 1878 р. амнестія нового італійського короля.

Він іде до Женеви, а з відти сейчас вертає в Росію і стає редактором революційної часописи „Земля і Воля“.

Дня 16 серпня 1878 р. убиває він у білий день на многолюдній Петербурській вулиці шефа жандармів Мезенцева. Аж по п'яти місяцях пощастило ся товаришам вислати його за границю, де жив до кінця життя.

За його почином організується там у 1891 р. „Англійське товариство приятелів свободи в Росії“, — яке видає під його редакцією на англійській мові місячник „Свобідна Росія“, — і „Фонд свобідної Російської преси“.

Дня 23 грудня 1895 р. помер Кравчинський справді трагічною смертю. Його переїхав поїзд тоді, як він задуманий переходив через залізничний шлях до Волховського, на засіданні „фонда свобідної Російської преси“, на якому мали полагодити безліч важних справ.

Се найважніші дати що так скажу, з внішнього життя Кравчинського, серед яких розвивається і пливе широкою струєю його внутрішнє житє. Се одна з тих постатей, яких природа наділила сильним чутєм, ясною думкою і сильною рукою, а до сих вроджених примет треба ще додати великий запас всесторонного знаня, яке придбав собі пильною лектурою.

Житєписець Кравчинського Ширяєв*) догадується, що він уже в гімназії і в Олександрівській Висшій школі мабуть безліч читав, працював над собою і роздумував. Се певне, що до Артилерійської школи прийшов уже як скінчений революціонер. Ширяєв наводить спомини про Кравчинського в тому періоді його життя, які йому передав Л. Шишко, шкільний товариш Кравчинського. Я позволю собі навести сей уступ.

„Пригадую собі його хмарне лице і його постать, що все сиділа похилена над книжкою. Він не кидав книжки навіть як переходив з одної кімнати в другу. Він добачав у книжках і в суспільних науках тоді наймогутнійшу збрую революційного руху в Росії; тому читав і вчив ся з витревалою і пристрасною енергією. Вчив ся і читав не задля самої науки і не для себе; се була Рахметівська**)

*) Arkadij Schiriaeff: S. M. Stepniak-Krawtschinski, eine politisch biographische Skizze.

***) Рахметов — се головна постать із романа Чернишевського „Что дѣлать“?, якому Кравчинський приписує в II. розділі нариса: „Нігілізм“ такий вплив на молодіж. Се чоловік сильного характера, що посвячує все для ідей і силою велівної волі ломить усі перешкоди і пориває за собою своє окруженє.

постать у повному розуміню сього слова; в віднесеню до Кравчинського, як і до ньших революціонерів, виходила постать Рахметова немов би списана з життя.

В 18 році життя зложив Кравчинський собі свою Ганібалеву присягу і від сеї хвилі була його думка звернена на щось велике і безмежно дороге, що стояло дуже далеко від його особистих житєвих справ. Він готовив ся до революційної діяльности, проводив дні і ночі над книжками з сею дивною невтомною енергією, яка була його приметою. Нас дивувала все його знана незвичайна пам'ять і його хмарна енергія. Кравчинський мав великий вплив на всіх членів невеличкого революційного кружка, що заложив ся в Артилерійській Школі і ми гляділи на нього як на визнатного чоловіка.

По скінченю Артилерійської Школи вистужив рік як офіцер, щоби собі придбати трохи грошей, потім виступив із армії і вступив у Петербурську лісничу школу — природно, без наміру кінчити там курс. Він хотів жити в Петербурзі, між революційним студентством і мати як найменше обовязкової студентської праці. Розсьміяв би ся був на думку про свою особисту кар'єру, про яке небудь уряжене свого життя. В тому часі для таких людей як Кравчинський був особистий героїзм втіленем революційної ідеї, се не була ніяка програма, ніяке понятє про невідмінний хід річий, що майже приневолює чоловіка приставати до руху — але в першому ряді обуренє самої особистости, в імя суспільних ідеалів. Чоловік не міг жити серед таких державних порядків, не міг знести терпінь, які

Його окружали, не міг простити погибелі найліпших російських людей. Особистий моральний розвій, сила особистого почуття і особиста енергія, се була підстава революційного руху. Росія пережила вже (або може ще переживає) героїчний період життя, як уся сила публичного протеста, зводиться до кількох одиниць людей, що промощують дорогу широкому суспільному рухови. Вони стояли самотні, але їхня революційна енергія була безмежна, і для них не був ніякий ступінь самопосягати недосяжний. Вони носили в собі самих жерел революційного руху. Звісно, що протягом довгих літ малі гуртки таких людей, представляли в Росії революційну боротьбу і приневольвали царську автократію до лякливого переполоху. Одним із таких людей був Сергій Кравчинський. В 1872 р. пристав до тісного кружка, що був зв'язаний від свого оснудателя Чайківського. Крім Чайківського належали тоді до того кружка ще ось які люди: Перовська, Купріянов, Сердюков, Л. Корнілова, князь Крапоткін і и. Вже саме існування того кружка було готовим революційним заговором; лишалося ще означити найближчу ціль. Ніякі небезпеки, ніякі особисті згляди не могли тих людей здержати, як поставили собі ціль. Звісно, що як раз тоді почалося революційне „ходження в народ“. Кравчинський був одним із ініціаторів того руху. В зимі 1872—73 р. викладав історію і економію фабричним робітникам на Васілевському Острові і приєднав із поміж робітників перших свідомих революціонерів. Вплив його могутньої особистості був дуже великий на всіх, що були з ним у зносинах, а робітники поважали його дуже.

З весною 1873 р. почала ся переносити по часті на жаданє самих робітників революційна пропаганда на села. Кравчинський покинув лісову школу, надягнув мужицьку свиту і пішов на службу до поміщика у Тверському окрузі.

В осени 1873 р. вертає в Петербург, але швидко вдягає знова мужицьку свиту і вибираєть ся разом із Рогачевим як трач на вандрівку по Тверському окрузі. Треба завважати, що Кравчинський, ще коли був у Лісовій школі, почав вирабляти собі фізичну силу і що допровадив у тому напрямі до великих успіхів. По Рогачеву був він найсильніший між знайомими мені революціонерами. Помимо недостачі вправи міг цілий день працювати як трач і не звернути нічєї уваги. Та сим разом увязнили трачів гесте пропагандистів в одному селі на жаданє сільських властей. Їх мали перевести до міста і замкнути на ніч до сільського арешта, під доглядом двох вартівників. В ночі зайшов Кравчинський в розмову з вартівниками і так з'єднав їх собі, що вони самі порадили йому і Рогачеву втікати. Кравчинський повернув знова в Петербург, щоби побачити ся зі своїми товаришами і зі знайомими робітниками. Тут збираєть ся в дорогу і вчащає між иньшими до мулярських артелів, які збирають ся в Петербурзі звичайно в тих домах, що будують ся; там читає їм по роботі вечерами книжки і веде пропаганду. Найближша його подорож була між релігійну секту Молоканів. Підчас своєї мандрівки познайомив ся Кравчинський з одним Молоканином, який подав йому адреси своїх співвизнавців у Володимирському окрузі. Кравчинський постано-

вив пізнати ближче сей терен і перестудював Біблію, згідно Євангеліє; при його незвичайній пам'яті не було се йому тяжко. Вже в великому постї в 1874 р. вибрав ся в означене село, познайомив ся ближше з начальником місцевих Молоканів, придбав собі в їхніх очах славу дуже обзнайомленого з релігійними справами і перебув у них аж до Великодня, при чому три останні дні великого посту не сьмів нічого їсти. Весну 1874 р. прожив у Москві, де переселили ся останки розбитого в Петербурзі кружка Чайківців. Тут у Москві написав між иньшими свою байку про „Мудріцу Наумовну“. Літо 1874 р. прожив знова на мандрівках поміж народом, був у Нижньому Новгороді, в Одесі — і тут кінчать ся мої особисті спомини про його революційну діяльність у Росії. В серпні 1874 р. мене увязнили і я стратив його на довго з очей. Тоді увязнили майже всіх членів кружка Чайківців.

Кравчинський був одним із немногих, що остали ся вільні. Він був привязав ся пристрасно до своїх товаришів; його тяжко діткнуло розбите кружка, з яким вязало ся ціле його особисте і революційне житє. Потім розказувала мені Татяна Івановна Лебедова, яка померла на примусових роботах, що Кравчинський подобав у 1875 р. на духово недужого, безнастанно мовчав, говорив що небудь і не добачав, що дієть ся кругом нього. Вона дивувала ся, що його не увязнили, бо він жив у Петербурзі без ніякої обережности, хоч поліція шукала його всюди. Як завсїгда берегла його і тоді його відвага, що в нехтованю небезпеки доходила до абсурдів. Як із початком 70-их років був у Москві, вже як „недегаль-

ХІІІ

ний", т. є. з фалшивим пашпортом, ходив не-раз на сходи з одним увязненим по причині процесу Домушинців і то лишень ізза простого бажання побачити ся зі знайомим. Загалом сьому чоловікови було невідоме почуте страху і він брав ся за найкарколомніші підприємства і роздумував лишень про їхню вдачу, що природно дуже пособляло тому, що пощастило не одно найнебезпечніше підприємство "*)).

З кінцем 1873 р. починають ся увязненя, яких наслідком була довга слідча вязниця, а потім голосний процес „193-ох“ в 1877 р. Увязнили коло 1.000 людей, та не пощастило ся поліції дістати в свої вуки ще 57 людей, за якими шукала зі всею енергією. На сій проскрипційній лісті був Кравчинський на другому місці.

Роки від 1875—1878 прожив Кравчинський за границею доволі авантурничим життям; бере участь у Боснійському повстаню, в нападі італійських революціонерів на Беневент і опиняеть ся в італійській тюрмі. Про останнє він не радо згадував; видно що його погляди на вагу того нападу змінили ся опісля.

Вертає в 1878 р. в Росію і стає редактором тайної часописі „Земля і Воля“.

Се час, в якому кінчають ся процес „193-ох“, а рівночасно починають ся період терору. Сигнал до нього дав вистріл Віри Засуличівної до Трецова 31 марта 1878 р. В шість днів опісля боронить ся в Одесі оружно Ковальський і товариші перед находом поліції, а 14 серпня 1878 р. довершує Кравчинський

*) Arkadij Schiriaeff l. c.

атентат на петербурського шефа жандармів Мезенцева.

По атентаті він полишив ся в Петербурзі, веде дальше редакцію і публікує з нагоди смерти Мезенцева проклямацію „Смерть за смерть“. Аж під напором товаришів виїздить за границю. Лишень із трудом пощастило ся товаришам вдержати його за границею; в три неділі по приїзді в Швейцарію хотів вертати знова в Росію.

По роках активної участі наступає період журналістичної і письменницької діяльності Кравчинського. Безліч його артикулів в англійських, французьких, німецьких, італійських і заграничних російських часописах, написаних зі справдішим талантом і великим знанем і розумінем російських відносин, знайомить Європу з найновішою історією Росії і дає їй спромогу порозуміти і здати собі справу з тих подій, яких відголос доносить ся часом голосним відгомном, часом лишень тихим стоном, із просторів темного царства.

Тій ціли мало відповісти також заложено в 1891 р. „Англійське товариство приятелів свободи в Росії“ зі своїм органом, що виходив під редакцією Кравчинського на англійській мові в Англії і Америці, а на німецькій в Швейцарії*).

Рівночасно засновуєть ся з почином Кравчинського „Фонд Свобідної Російської Преси“, в якого склад входять крім нього М. Чайковський, Л. Шинко, Ф. Волховський і М. Войнич. Ціль сього фонда „вдоволити відчутій те-

*) Диви про се: С. Степняк: Заграничная агитация.

пер у Росії потреби свобідного, печатного слова^{*)}).

Крім беалічи меньших і більших часописних артикулів, брошур і т. в. публікацій, полишив більші твори як: Подпольная Россія; Русскіє крестьяне, Русская туча на востокъ і и., а крім сього романи:

Царь-журавль и царь-чурбанъ (у двох томах).

Андрей Кожуховъ.

Домикъ на Волѣ.

Штундистъ Павель Руденко — і драму

Новообращенный, в яких всюди сюжетом є російський революційний рух.

В Англії став Кравчинський не лишень звісний як письменник і знавець російських відносин, але його дім — як пише звісний критик Брандес^{**)} — став місцем, де стрічалися поступові письменники і артисти всякого рода і всяких народностей, а заразом осередком для колонії російських вигнанців, що живуть у Лондоні.

Здаєть ся, що коли перевід „Підземної Росії“ на українську мову виходить пізнійше, як вийшов на иньших мовах, то хвиля в якій виходить, робить його подвійно цікавим. Найновіші події в Росії, які потрясли умами цілої Європи, самі собою просять ся, щоби познайомити ся з тими ясными проблесками горжанської самосвідомости на чорному тлі темного царства і з тою героїчною боротьбою

*) Диви про се: Вл. Бурцевъ. „За сто лѣтъ“, зборникъ по исторіи политическихъ и общественныхъ движеній въ Россіи.

***) Юрий Брандес: Передне слово до „Андрея Кожухова“.

за свободу, яку вели діти всіх націй, що живуть на просторах російської держави, зі з'організованою дикою бандою опришків під проводом царя, а які так тісно і органічно в'яжуться з нинішніми подіями. Маємо надію, що українська публіка прийме як найбільш радо і симпатично сю книжку, а тим самим уможливить видане інших книжок про російський революційний рух.

В кінці вважаю за відповідне подати одно поясненя. Прикметника „російський“ вживав я аналогічно до „руській“ в російському оригіналі в територіальному, а не етнографічному значіню, як його вживає і Кравчинський.

Евген Косевич.

Нігілізм.

I.

Як звісно, слово нігілізм ввів у російську мову покійний І. С. Тургенєв, який охрестив тим іменем окремий умовий і моральний напрям, що проявився був між російською інтелігенцією при кінці п'ятидесятих і початком шістдесятих років.

Не була ся назва ані більше бистроумна, ані більше вірна, як безліч иньших, що їх вигадав той сам Тургенєв, коли вже не згадувати про Щедрина. Та справді поталанило їй — можна сказати — в порівнянню з ровесниками. З великого романа Тургенєва, якого ще й досі достаточо не оцінено, перейшла ся назва швидко до звичайної бесіди. Слово нігілізм здобуло собі право горожанства найперш як лайка, потім як ознака, яку гордо приняла та філософична школа, що в оден час заняла була найвиднійше місце в російському інтелектуальному життю.

Як первісний нігілізм по п'ятнайцяти роках зійшов зовсім зі сцени в Росії і про нього забули, знов воскресла ся назва і почала жити за границею, та тут розжила ся так здорово, що не проженеш її вже нічим.

Правдивий нігілізм, який знали в Росії, се була борба за визвіл думки з пут всякого рода традиції, що йшла рука в руку з борбою за визвіл робітничих клас із економічної залежності.

Основою того напрямку був безумовний індивідуалізм. Се значило скинути в імя особистої свободи, всякі пута, які накладає на чоловіка суспільність, сім'я, релігія. Нігілізм — се була пристрасна і здорова реакція против деспотизма не політичного, але морального, що пригнітає особистість в приватному, інтимному життю.

Та треба признати, що наші попередники, і то в перших часах, зуміли були внести в ту зовсім мирну борбу того самого бунтовливого духа протеста і се оживлення, які характеризують пізніші рухи. Сей період стоїть сього, щоби про нього — сказати кілька слів, бо се прольот тої великої драми, яка відіграла ся опісля.

Перший бій зведено на точці релігії. Та не був він ані довгий, ані заеклий. Побіда прийшла легко, бо нема на світі країни, де релігія так слабко пустила би коріня між інтелігентною верствою суспільности, як у Росії. — Попередне покоління держало ся ськ-так церкви та радше з чемности, як із пересвідчення. Та як лиш підняв ся до бою гурт молодих письменників, що вооружили ся добутками природних наук і позитивної філософії, а ще й талановитих, загорілих прозелітів, християнство повалило ся немов би стара на ців розвалена будівля, яка лиш тому держить ся, що доси нікому не прийшло на гадку підсадити під неї свої плечі.

Пропаганда матеріялізма йшла двома дорогами, а здобутки, що їх придбано одною дорогою, пособляли і доповняли придбання на другій. З одної сторони переводили і писали твори, що містили в собі неохватні аргументи против всякої релігії і загалом против всього надприродного. Щоби встеретти ся перед тяганиною з цензурою, вбирали надто свободні думки в неясну, мрачну форму; та вона нікого не вводила в блуд. Пильні читачі успіли вже привикнути до тої „езопівської“ мови, яку витворили першорядні представники російської літератури. Поряд із сим йшла устна пропаганда. Вона опирала ся на сих даних, що їх приносяла наука, а в кінцевих висновках не вказали її вже зовсім згляди на цензуру, які мусіли брати під розвагу письменники. Атеїзм став свого рода релігією, а прихильники тої нової віри розбрели ся, як апостоли, по всім усюдам і гляділи всюди живих душ, щоби їх спасти від християнської погані. Тайні печатні прислужили ся і тут. Видали літографований переклад твору Бюхнера: „Сила і Матерія“, що з'єднав собі широку популярність. Книжку читали потайки без згляду на небезпеку, яка вязала ся з тим, а розійшла ся вона в тисячах примірників.

Раз впало мені в руки письмо В. Зетцева одного зі співробітників „Русского Слова“, що було поновним органом старого нїгілізму. В тім письмі, що було призначене для тайної печатні, пише автор згадуючи про свій час і про закиди, які роблять нинішні нїгілісти тодішнім: Клянусь на все сьвяте, що ми не були егоїсти, як ви нас називаєте. Признаю, то була помилка, та ми вірили в се глибоко, що боремо ся за щастє цілого людства і кождий з нас

*

охотно пішов би був на шафот і положив свою голову за Мелешота і Дарвіна". Сі слова при-неволити мене засьміяти ся, та були вони без сумніву зовсім щирі. Як би справді дійшло до чогось подібного, то сьвіт мав би на стільки трагічний, на скільки сьмішний вид: людей, які йдуть на муки, щоби доказати що правда по стороні Дарвіна, а Києв помиляв ся, щось, як двіста років тому протопіп Авакум і його сторонники клали голови на колоди і йшли на кєстри за право писати Ісус через одно „І“ а не через два, як у Греків і „двоґи“ Аллилуя, а не „троґи“, як постановила державна церков. Се дуже характерна черта російської натури, розбирати з пристрасстю, що доходить до фанатизма, питаня, з якими Европєць спокійно погодив би ся, або осудив би їх. Та в сїм випадку проповідь материялізму не стрічала навіть сериозної противности. Не було кому боронити захитаних престолів богів. Духовенство у нас не мало на щастя ніколи морального впливу на суспільність. А правительство, щож воно могло почати против чисто умовому напрямови, який не проявляв ся в ніяких внїшних проявах?

Так побідили в бою майже без натуґи, побідили до краю, безповоротно. Материялізм став свого рода пануючою релїґією просьвіченої верстви і відай злишне говорити про се, якої ваги було для дальшого розвою революційного руху увільненє від релїґійних пересудів.

Та нїгілізм став до бою не лишень з релїґією, але і зі всїм, чого основою не був чистий, позитивний розум, а се змаганя, хоч і як оправдане само по собі, звели нїгілісти 60-их

років до абсурда. Вони відкидали зовсім штуку, як одну з прояв ідеалізма. Тут дійшли вони до Гераклевих стовпів, проголосивши устами одного зі своїх пророків славу гадку, що швець більший від Рафаеля, бо він робить позиточні річи, а картини Рафаеля зовсім ні до чого. В очах правовірного нігіліста сама природа — се лиш доставник материялів для хемії і технольоїї. „Природа не храм, а лиш ляборатория, а чоловік се робітник в ній“, говорив Турґенівський Базаров.

II.

Нігілізм вельми прислужив ся Росії в одній незвичайно важній справі — в розв'язці жіночого питання; він, розуміть ся, признав повну рівноправність жінки з чоловіною. Як в кожній країні, де нема політичного життя, так і в Росії салон се одвоке місце, де обговорюють ся інтересні питання. Там способом займає жінка-газдиня відповідне для неї місце в умовім житю осьвіченої сімї швидше, чим ставить ся питання про її суспільну рівноправність. Се обставина, а ще в більшій мірі крайне з'убожінє шляхти по визволі мужицтва були сильним товчком до питання про жіночу еманципацію і забезпечили йому повну побіду.

Жінка, се невільниця під покровом подружя, в любови. Тому ясно, що як вона відзнаєть ся в обороні своїх прав, то все починає від домагання свободи любови і подружя. Так було в старинному сьвітї, так було в XVIII столітї у Франції, в часи Жорж Занд. Так само було і в Росії.

Та у нас жіноче питання не обмежило ся на вузкім домаганю „свободи любови“, що в своїй сути не є що иньше, як право вибрати собі пана. Російські жінки порозуміли швидко, що найважніша річ добути саму свободу, а питання про любов лишити особистому розсудови. А що свобода не мислима без економічної самостійности то і борба прийняла иньший вид; метою її стало вбезпечити жінці приступ до вишого образования і до тих професий, до яких образование дає приступ мужчині.

Ся борба була довга і запекла, бо на дорозі стояла наша патріархальна, передпопова сім'я. Російські жінки виявили в ній много відваги і героїзма і надали їй той сам. пристрастний характер, який проникав всі суспільні рухи останнього часу. В кінці жінка побідила і само правительство мусіло се признати.

Вже ні оден батько не страхає своєї неслухняної доньки, що втне косу, як вона захоче їхати в Петербург вчити ся медицини або слухати яких небудь „курсів“. Молода дівчина вже не мусить задля сього тїкати з рідної хати і вже не треба її приятелям „нігілістам“ вишукувати „фіктивного подружя“, щоби впевнити її самостійність.

Нігілізм переміг на цілій лівні і, йому не лишаєть ся нічого більше, як спочити на лаврах. Два перші домаганя з трійці його ідеалів, що їх проголосив роман „Что делать“, свобода думки і осьвічена подруга життя, здійснили ся. Не ставало ще третього — „розумної праці“. Та він інтелігентний чоловік, а Росня потребує осьвічених людей, тож легко може він знайти для себе діло по вподобі.

Ну а що ж далше? питає сильний і відважний молодець, що приїхав з якогось далекого закутка Росії і відвідав свого давнього учителя.

Щож, одвіча той, я добив ся свого і по своєму щасливий. Певно, каже молодець, я се бачу, ти щасливий. Та як ти можеш бути щасливий, як у твоїй рідній країні люди мруть із голоду, як правительство віднімає у народа останній гріш, а його посилав з торбами? А може ти сього не знавш? А як знавш, то що ти зробив для твоїх братів? Чи ж ти сам не говорив колись, що будеш бороти ся за щастя всіх людей?

І правовірного туртенівського вігільста бентежить сей невблаганий погляд, що не признає компромісів, тому що віра і ентузіязм, які його одушевляли в перші роки борби пропали по побіді. Тепер він не що инше як розумний і витончений Еуікурєць і кров вже вільнійше кружляє в його обваженілім тілі. А молодець піде зажурений і не перестане завдавати собі томлячого питання: що робити?

Приходить рік 1870. Телєграфічні дроти і щоденна часопись дають сучасному чоловікови змогу немовби пробувати по всім усядам. І перед молодцем став образ величезного города, що підняв ся за оборону народніх прав. З тревогою, що спирає віддих, стежить він за всіма перипетяями тої страшної драми, яка відграєть ся на берегах Секвани. Він видить потоки крови, він чує передсмертні стони жінок і дїтий, що їх розстрілюють на улицах Парижа. Але по що тих сліз і тої крови? За що конають сї люди? Вони конають за визвіл робітника, за велику еуспільву ідею нашого часу. І в той сам час

він дослухуєть ся пісні російського мужика, що її зложили віки терпіння, нужди, гнєту. — Такий стає перед ним той „сївач і охоронець“ російської землі, що пригнітає його безвихідна праця і нужда, вічний раб то панів, то урядників, то свого таки брата, кулака. Правительство навмисне держить його в темноті, а всякий обдирає, всякий толочить його в багно і ніхто не подасть йому помічної руки. Ніхто? О ні, ні! Молодець знає тепер, що йому робити. Він простягне свою руку до мужика. Він вкаже йому путь до свободи і щастя. Його серце наповняє любов до того бідного мученика і з жаріючим зором складає в глибині своєї душі сьвяточну присягу — посвятити ціле своє життя, всі свої сили, всі думки, визволови свого народа, що все терпить, щоби лиш йому, пестївви судьби, дати спромогу жити в достатку і роскоші, вчити ся і любовати ся штукаю. Він скине з себе свій панський стрій, що його дотик палить вогнем тїло, натягне грубу мужицьку свиту і постоли, покине богатий дім родичів, в яким йому душно немов у тюрмі і переселить ся між народ в яке небудь забуте в глуші село і там слабий і розпещений паничик буде робити тяжку мужицьку роботу, буде терпити всякі злидні, щоби лише занести в сю нещасну сферу слово розради, євангелію наших часів — соціалїзм. Що для нього заслання, Сибір, смерть? Ним цілим володіє його велика, промінна ідея, цілюща як добродійне сонце полудня, він не дбає про терпіння і навіть смерть готов стрїнути з усмішкою щастя на лиці.

Так родив ся соціалїст-революціонер з 1872—74 років. Так родили ся і його попередники Каракозівці, невеликий гурт вибраних

людей, що виховали ся під безпосереднім впливом зростаючого тоді Інтернаціонала.

Перед нами два типи розвитку суспільної думки в Росії. Один, що належить до десятиліття 1860—1870; другий, що появив ся 1871 року.

Годі уявити собі більше противенство. — Нігіліст стремить будь-що-будь до власного щастя, якого ідеалом — „розумне“ життя „мишлячого реаліста“. Революціонер шукає щастя других і приносить йому в жертву своє власне. Його ідеалом життя повне терпіння і мученицька смерть.

І дивною примхою долі першого з них, якого не знали і не могли знати нігде крім його вітчизни, Європа не охрестила ніяким іменем, тоді, як другого, що здобув собі таку грізну славу, охрестила іменем його попередника. Яка іронія!

Пропаганда.

I.

Російський революційний рух, як вже вище згадано, був наслідком західно-європейських ідей і подій, що сильно вплинули на умн російської молодіжи, яка силою незвичайних російських відносин була вже на період прихильна до прийняття тих впливів із незвичайним запалом. Тепер стрібуємо розібрати дійсні причини, які викликали такий наслідок і напрям в якім вони впливали, кожду осібно. Як ми вказали на жерело і гирло великої ріки, му-

симо тепер перелічити її припливи і визначити подрібно напрям її бігу.

Розібрати вплив західної Європи, се річ не незвичайно трудна.

Ідейні зносини Росії з Європою не переводили ся, без згляду на всі охоронні заходи цензури. Заборонені книжки, як Прудона, Фур'єра, Уена і иньших соціялістів старої школи все доходили тайком в Росію, навіть в часи по азіатськи жорстокого і підзорного деспотизма Миколая.

Та задля трудностей, що вязали ся добуванем сих цінних книжок і задля язика, що робив їх недоступними безлічі читаючої публіки безпосередній вплив тих письменників не був дуже великий. Вони впливали на широкі верстви читачів завдяки гуртови світлих популяризаторів соціялістичних ідей, що заняли в часи, про які бесіда, видне місце в російській літературі. Передували між ними деякі незвичайно талановиті люди двох останніх поколінь: Н. Г. Чернишевський, глибокий мислитель, учений і ідкий полеміст, що мучеництвом заплатив за свою благородну місію; а геніяльний публіцист Добролюбов, що став з конечности критиком і хоч умер в 26 році життя, з'умів лишити по собі глибокий слід, який не затер ся до нинішнього часу; професор і письменник Михайлов, якого засудили на каторжні роботи за бесіду до студентів і безліч иньших. — Видавці лондонського „Колокола“, першого органа свободного слова в російській мові, Герцен і Огарьов, висловляли і прояснювали за границею той напрям. Сі письменники підготовляли ґрунт для цілого руху, що проявив ся пізнійше, бо

виховали на принципах соціялізма ціле покоління 70-их років.

По страшнім вибуху Паризької Комуни, що потряс цілим цивілізованим світом, вступив російський соціялізм в боєву фазу свого розвитку, переходячи з кабінетів і з невеличких зборів в села і робітні.

Безліч причин пособляла тому, що російська молодіж так палко прийняла принципи революційного соціялізма, які голосила Комуна. Ми обмежимо ся тут лиш на їх вказаню

Початок російського відродження, се була, як звістно, безталанна кримська війна, яка немилосердно виявила гніль цілого російського суспільного ладу. Конечність реформи стала наглядна для всіх тих, хто лше з'умів призадумати ся над питанням цілости Росії. Почали ся реформи. Та заходи обновити Росию, що почали ся під проводом самодержавного імператора, який бажав лишити неперушне все: і свої сьвяті „права“, хоч від них слід було почати, знесеня старих порядків і прерогативи шляхти, яку він хотів мати по своїй стороні в страху перед революцією, — такі заходи мусіли конечно вийти половинні, лукаві, суперечні, словом — мертво-народжені. Ми не станемо їх піддавати критиці, там більше, що нема на се ніякої потреби; тепер вся „льгальна“ і уміркована преса на всі заставки переказує те саме, за що тільки докорів сипало ся на голови соціялістів, а власне, що всі реформи Олександра II показали ся дуже недосконалі і що преславний визвіл мужицтва лише погіршив його материяльне положеня, бо ціни, що їх установлено за викупно мізерних наділів, значно перевищують дохід із землі.

Нещасне положене мужицтва т. е. $\frac{9}{10}$ населеня, що погіршало ся з кождим днем, приневолило всіх, хто турбував ся будучністю вітчизни застановити ся серіозно. Треба було конче шукати якоїсь дороги до поправи положеня люду і певно, що суспільна думка булаб звернула ся до законних і мирних способів, якби по визволі мужицтва зі шляхоцького ярма, був Олександр II визволив Росію зі свого власного ярма і дав їй хочби малу дрібку політичної свободи. Та як раз до сього не показував він найменшого наклону. А як вже раз лишило ся самодержавство в повній могутости, можна було мати надію лишень на добру волю імператора. Та з часом та надія чим раз більше меншала. Олександр II в ролі реформатора видержав пробу дуже коротко.

Польське повстанє, яке здавлено з усім звісною жорстокістю, було сигналом реакції, яка з кождим днем ставала більше люта. Тепер вже треба було лишити всі рахуби на мирні і легальні способи. Треба було — або мовчки покорити ся, або глядіти иньшої дороги ратунку для вітчизни; і звичайно хто любив Росію, рішив ся на останнє. Таким чином рука в руку з лютістю реакції зростав революційний фермент і повставали тайні кружки одні за другими по всіх городах Росії.

Вистріл Каракозова, що був наслідком того заворушеня, був для Олександра II грізною осторогою. Та він не хотів того зрозуміти; що більше від р. 1866 подвоїла ся лютість реакції. За кілька місяців знищено все, на чім лишив ся слід лібералізма з перших років царюваня.

Се були справдішні вакханалії реакції.

II.

Той хто по році 1866 вірив ще в можливість яких поліпшень вільною як насильною дорогою, мусів бути сліпий, або лукавий. Революційний фермент дужчав і доволі було малої іскри, щоби поки що скрите ремство вже перемівило ся в загальний вибух. Як сказано, ролю такої іскри відіграла Паризька Комуна.

Скоро по Комуні, значить ся з кінцем 1871. р. основуєть ся в Москві тайний кружок „Домошинців“, а в 1872. р. основуєть ся в Петербурзі кружок Чайківців, що має свої віти в Москві, Києві, Одесі, Орлі і Таганрозі. Метою тих організацій було вести соціально-революційну пропаганду між робітниками і мужицтвом. Поряд з сими більше або меньше широкими організаціями була безліч малих кружків із такою самою програмою. Безліч людей кинула ся тоді окремо без згляду на якібудь кружки „в народ“ для пропаганди. Рух счинив ся рівночасно на ріжних місцях і був просто конечним наслідком положеня Росиї, яке розглядали через призмат соціалістичних ідей, що їх розсіяли між інтелігенцією Чернишевський, Добролюбов, Герцен і инші.

Швидко прибула ще нова могутня хвиля з за границі до тих російських течій. Жерелом її був „міжнародний робітничий Союз“, що, як звістно, прийшов до найбільшого розцвіту протягом кількох років, які слідували за Паризькою Комуною. Тут також треба відрізнити дві осібні дороги, якими діставав ся в Росію вплив Інтернаціонала; се діяло ся з одної сторони дорогою літератури, а з другої дорогою

безпосереднього впливу на поодиноких людей. Два письменники, бесідник і агітатор Михайло Бакунін, що оснував анархістичну чи федералістичну секцію Інтернаціонала і замітний філософ і публіцист Петро Лавров, прислужилися дуже своїм пером нашій справі: перший як автор книжки про „Революцію і федералізм“, в якій розвивав думку про konieczність негайного повстання; другий як редактор журналу „Впередь“, якого видавництво спочивало майже виключно на його плечах. Без згляду на незгоду в деяких питаннях, оба ці письменники признавали мужицьку революцію за одинокий спосіб, що зможе справді змінити нестерпне положення російського люду.

Та Інтернаціонал мав і безпосередній вплив на російський рух. Тут мусимо звернути ся трохи в зад тому, що на сій точці революційний рух сходить ся з чисто індивідуалістичним рухом з т. з. „нігілізмом“, про який говорило ся вище. Борба за еманципацію жінок зійшла ся зі стремлінням жінок до висшої освіти. Вступ до висших наукових закладів був російським жінкам запертий, і вони рішили ся виїздити за границю, щоби там добувати знання, якого їм відказувала вітчизна. Свобідна Швейцарія, що давніше для нікого не замикала ні своїх границь, ні своїх університетів, зробила ся улюбленою країною сих нових прочан, а славний город Цюрих був в оден час їх Єрусалимом. Молоді дівчата, мало що не дівчаки, зі всіх сторін Росії — з над Волги, тихого Дону, з Кавказа і далекої Сибіри з легонькими клунками в руках і майже без засобів, самі вибирали ся за тисячі верстов, бо палила їх жадоба знання, яке, одно могло їм вбезпечити

самоствійність, до котрої стреміли. Та як знайшли ся в країні, що була предметом їхніх мрій, стрічали тут не лише медичні школи, але разом з ними і широкий суспільний рух, про який багато з них не мало найменшого понятя. І тут ще раз виявляла ся різниця між колишнім нігілізмом і соціалізмом пізнішого покоління.

„Що се вся та наука, — завдавали собі питання молоді дівчата, — хіба не спосіб до добутя вигіднішого положеня між привілейованими верствами до яких ми вже принадлежні? Хто скористає зі всіх привілеїв, що їх дає знанє крім нас самих? А як ніхто, то яка різниця між нами і між цілою безлічю тих кровопійців, що живуть потом і сльозами нашого бездольного люду?“

І місто медичних викладів, дівчата почали вчашати на засіданя Інтернаціонала, зглибляти політичну економію, твори Маркса, Бакунїна, Прудона і иньших творців європейського соціалїзма. Скоро став Цюрих з місця научної роботи, одним величезним клубом. Вість про се розійшла ся по всій Росії і притягала сюди цілі сотки молодїжи. Тоді то видало над міру обережне царське правительство безглуздий і ганебний указ з 1873. року, який розказував всім Росіянам під загрозою винятя їх із під закона, сейчас забирати ся з того страшного города.

Правительство трафило як раз пальцем в небо.

Діло в тім, що Росіяни, які жили в Цюриху вже і без того укладали більше або меньше ясні пляни повороту до вітчизни, щоби ширити там ідеї Інтернаціонала і указ зробив лиш

се, що місто повороту по одному і по черзі — вернули майже всі і разом. Тут стрінули Їх із запалом приятелі в Росії і вони безпроводочно з цілим молодечим запалом стали заходити ся коло ширеня ідей міжнародного соціялізма.

III.

Так в зимі 1873. року збирало ся що тиждня чимале число робітників в одній з убогих ліпянок, що розсипали ся по окраїнах Петербурга, кругом князя Петра Крапоткіна, який викладав їм основи соціялізма і революції. Богатий козак Обухов, що майже конав від сухот, робить се саме на берегах свого рідного Дона. Поручник Леонід Шинько вступає як ткач до одної петербурської фабрики, щоби вести пропатавду. Інші два члени того самого гурту, Дм. Рогачев з одним зі своїх приятелів вибрали ся як трачі у Тверську губернію, щоби вести пропатавду між мужицтвом. На донос якогось місцевого поміщика Їх арештували в земі 1873. року, та вони утікли при помочи мужиків із рук поліції, дістали ся в Москву і там заняли ся пропатавдою між молодіжкою. Тут стрінули ся вони з двома жінками, що з тою самою метою приїхали з Цюриха. Так сі обі течії, одна місцева, друга, що плила з за границі, стрічали ся на кождому кроці і обі стреміли до одного і того самого. Заборонені книжки і журнали голосили: „Надійшов чає знищення старого буржуазийного сьвіта. На його розвалинах цора вже збудувати новий сьвіт, якого основою є братерство всіх людей, в якому не буде вже ні сльоз, ні нужди. Тож до праці!

Най живе революція, одинокий спосіб здійснення того золотого ідеала!“ Студенти і студентки, що повернули з за границі, розпалювали молоді душі оповіданнями про велику борбу, яку розпочав західно-європейський пролетарят, про Інтернаціонал і його славних творців, про Комуну і її мучеників і готовили ся разом зі своїми новими прихильниками йти „в народ“, щоби ввести в життя свої ідеї. І випитували неспокоїно тих, поки що ще нечисленних товаришів, що були вже в спромозі перебувати на селі: що се таке та могутча і загадочна народня верства, той народ, що їхні батьки лише страшили їх ним, а який вони всеж таки любили всею пристрасією своїх молодих серць, хоч його ще не знали? І сі, яких питали і які вже давнійше перейшли через сі муки сумнівів і страху, оповідали їм із запалом, що той страшний народ — добрий, простий і легковірний, як дитина, що він стрічав своїх приятелів, не лише без всякої підзорливости, але приймав щирим серцем у свої дружні обійми; що їх промов слухав із глибоким відчутєм; що всі, старі і молоді, як скінчив ся довгий робучий день, збирали ся коло них в якій небудь темній, закуреній кімнатці, де вони при слабім світлі скіпки говорили про соціялізм, або читали яку небудь книжку, що мали при собі; що сільські сходи ни кінчили ся, як лише в селі з’явив ся пропагандист, ба мужики лишали свої сходи ни і йшли його слухати. І відтак, як начертали картину неімовірних терпінь того бездольного люду, яких вони самі були очевидцями, вказували на ті слабі признаки, може і збільшених їхньою увагою, які їх впевняли, що той люд не такий вже приголомшений, як думають; що

серед нього починають ся деякий фермент, розходять ся дивні вісти і поговори, які вказують, що його терпливість вичерпуєть ся і що для Росії аблизаеть ся час грізних подій.

Та ціла безліч ріжнородних і могучих впливів яка дїлала на вразливі, незвичайно схилні до запалу уми російської молодіжи, викликала той широкий рух 1873—1874 років, за яким починаєть ся нова революційна ера в Росії.

Нічого схожого не було ні передше, ні потім. Здавало ся, що тут швидше впливало якесь об'явлення, як пропаганда. З початку ми ще в силі вказати на сю або иньшу книжку, сю, або иньшу особу, під якої впливом сей чи той чоловік пристає до руху: та потім се зробило ся неможливе. Немов якийсь могутній голос незвістно з відкля розносив ся по краю і закликав всіх, в кім була жива душа, на велике дїло ратунку вітчизни і людства. І всі, в кім була жива душа відгукали ся, йшли за сям голосом жалїючи і ремствуючи на своє минуле життя, кидали родинний захист, богацтво, почеси, сїмю, приставали до руху з тим радістним ентузіазмом, з тою горячою вірою, яка не знає перешкод, не числить жертв і для якої страждання і погибель, се як раз найбільш горяча і безпчинна заохота до дїяльности.

Ми не станемо тут говорити про безліч молодих людей, які належали навіть до аристократичних родів, а по п'ятнайцять годин на добу проводили на роботі в фабриках, в робітнях, в полі. Се прикмета молодости, відвага і готовість до жертв. Цікаве се, що зараза розширила ся навіть на дорослих людей з забезпеченим становищем, на якого придбанє потратили свої

красші, молоді сили — на судів, лікарів, офіцерів, і сї не були зовсім найменше горячі прихильники справи.

Ледви, чи можна сей рух назвати політичним. Се був радше якийсь хрестоносний похід і визначався вповні заразливим та пажерливим характером релігійних рухів. Люди стреміли не лишень до досягнення визначених цілей, але заразом вдоволяли глибокій потребі особисто морального очищення.

Та сей благородний рух не видержав і не міг видержати стрічі з грубою і жорстокою дійсністю.

Не тому, щоби російський мужик показався рівнодушним або ворожим до соціалізма. Російський нарід спосібний віднести ся до соціалізма симпатичнійше і розумнійше від иншого, бо перш усього робучий люд привик до асоціацій для всякої продукції і від непам'ятних часів орудує спільно головним способом продукції землею. Як він коли небудь зробить революцію — то під окликом соціалістичних домагань. Та революція все потребує трівкої організації, яку можна перевести лишень дорогою пропаганди соціалістичної, або чисто революційної. Та що годі було їй вести явно, то показало ся кінечним взяти ся за тайну пропаганду, яку неможливо вести по наших селах.

Кожний, хто там поселяється, чи він ремісник, чи сільський учитель, чи писар, сейчас звертає на себе загальну увагу немовби сидіє в ліхтарні. В додатку ще мужик зовсім не спосібний задержати тайну перед своїми сусідами. Як ви хочете, щоби він не поговорив із сусідом, що його знає від тільки років про таку незвичайну по дію, як читанє книжки, а тим більше

*

як в ній говорить ся про таку звичайну, справедливу і гарну справу, про яку йому говорить соціяліст. Таким чином як лише пропагандист з'явиться у кого небудь зі своїх приятелів, то вість про се сейчас роаходить ся по цілому селі і за якої пів години кімната вже заповняється довгобородими мужиками, що спішать послухати незнайомого і не вважають за потрібне повідомити про се ні його, ні його господаря. Як кімната занадто мала для цілої тої курби, то ведуть гостя до сільського громадського будинку, або навіть просто на вигін, де він прочитує свої книжки, або говорить бесіду під голим небом. Привродно, що при такій поведінці могло правительство без всякого труду розвідати ся про агітацію, яка вела ся між мужицтвом.

Арешти йшли швидко за арештами. По оповісткам правительственного циркуляра було трицять сім губерній „заражених“ пропагандою. Ніхто не знає докладно числа арештованих; в одній справі т. з. „193-ох“, що тягнула ся через чотири роки, дійшло воно по даним офіційальної статистики до тисяча чотирох сот.

Та за тими, що погибли, виступали на арену відважно нові ряди борців, аж в кінці завдяки величезному числу жертв почав бій видимо тихнути. Рух протягнув ся через два роки раз зростаючи, то знов меншаючи. Та кінець кінцем треба було неминуче признати, що головою годі розвалити стіну. З 1878 роком характер руху перемінюється. Закинено широку проаганду т. в. одно, що булоб в силі дати товчок до мужицького повстання, а її місце заняли т. з. „поселена“ — невеличкі кольонні,

що їх закладали вже маючи на прикметі довшу або коротшу діяльність на раз вибраному місці.

Щоби вимпнути підводні скали, о які розбився рух давніших років, кольоністи вели працю дуже обережно, старалися не звертати на себе уваги, не робити розголосу, вести свою агітацію лише серед таких мужиків, яких вони знали особисто, що се люди певні і розсудливі. Кольоніти менше наражалися на небезпеку, щоби їх відкрили і перетривали з перемінним щастям кілька років, та замітних слідів своєї діяльності не полишили.

Та ясно, що вони і не були в силі зділати дуже багато, як взяти на згляд безмірність Росії і коначність нароком обмежити круг їхньої роботи, навіть в межах вибраних місць.

IV.

Процеси пропатандистів, що відбувалися в 1877 і 1878 роках, се ознака кінця того першого періода революційного руху в Росії, та рівночасно і його апотеози.

Російське правительство, захотіло йти слідом французької другої Імперії, яка так складно зуміла повертати червоним маревом, постановило, щоби суд над першою більшою справою — т. з. процес 50-и — відбувся публично; воно мало надію, що перепуджені привілейовані верстви злучать ся тісніше коло престола і закинуть всякі недотепні ідеї. Та рахуба показала ся хибна. Навіть ті, що ворожо відносили ся до революціонерів, зачудували ся їх дивною готовістю до саможертви.

„Та то сьвяті!“ — вигукували всі, кому пощастило бути присутнім на тім пам'ятнім суді.

Великий процес „193-ох“ в найблисшій році лишень побільшив те вражінє.

І справді, все благородне і велике в людській природі немовби згромадило ся в сій горстці героїчної молодіжи. Вони з запалом посьвятили ся своїй великій ідеї і бажали жертвувати не лишень своє життя, будучність, становиско, але навіть свою душу. Їх стремлінням було кинути всякі иньші гадки, всякі особисті прихильности і посьвятити ся зовсім і беззглядно своїй справі. Ригоризм став догматом, а був такий час, що молоді люди обох полів придержували ся в обопільних відносинах, як найбільше строгого аскетизма.

Пропагандисти не бажали нічого для себе. Вони були найчистішим уособленєм саможертви. Та були се люди зовсім не підхожі до страшної борби, яка їх ожидала. Тип пропагандиста 70-их років належав до таких, які визначають ся радше в релігійних, як в революційних рухах. Його віра — се соціялізм, його бог — се народ. Без згляду на се, що дійстність вказувала на щось противне, він, твердо вірив, що нині-завтра счинить ся революція так, як в середновіччю люди иноді вірили, що зближаєть ся страшний суд. Невблагана дійстність завдала лютий удар тій сьвятій вірі, бо показала йому його бога такого, який він є, а не такого, якого змалювала його уява. Він був охочий до жертв як і передше; та недоставало йому вже аві давнішого невпинного запалу, аві давнішої жадоби борби. Зневіривши ся раз, він стратив всю надію на побіду, а як ще

бажав для себе вінця, то тернового, а не лаврового. Він йшов на муки як християнин перших віків з ясным зором і терпів їх з цілковитим спокоєм духа, — навіть з утіхою, бо був свідомий, що терпить за свою віру. Він любив всіх, не ненавидів нікого, не виймаючи навіть власних катів.

Се пропагандист 1872—1875-их років. — Було в ньому через край много ідеалізма, що би міг видержати тяжку і люту борбу, яка ожидала його. Він мусів перемінити ся або пропасти.

І вже почав витворювати ся иньший тип революціонера, ладен зайняти його місце. На небосклоні завидніла хмарна стать, яку осьвічувало неначе некольне полум'я, гордо піднявши голову з зором, що палав виговом і пимстою, стала промощувати собі дорозгу серед переляканої юрби, що би непохибним кроком вступити на арену історії.

Се був терорист.

Т е р о р и с т и.

I.

Роки 1876 і 1877 були найхмарніші і найприкрійші для російських соціялістів. — Рух „в народ“ стояв дуже дорого. Деспотизм в приступі несамовитого страху, що його обгорнув, скопив безпощадно ціле покоління молодіжи. Тюрми заповнено в'язнями. Як старих не ставало, клали нові. Та якіж були наслідки сих всіх жертв? Вони були надмірно незамітні, як зрівняти їх з величию безуспішних змагань!

Чого можна було сподівати ся по незначній горстці мужиків і робітників, що пристали до ідей соціялізма? Що могли зділати розкинені де-не-де „кольонії“? Хмарна була мнущість, темна і безвідраднa будучність.

Та рух не був в силі здержати ся. Заворухена революційна молодіж, яка палала жадобою діяльності, шукала лишень вньшої дороги до здійснення тої самої цілп. Та годі було її швидко відшукати серед обставин російського життя. Шуканина була довга і небезпечна і безліч жертв повалило ся в дорозі, бо була се неначе шуканина за виходом з темної печери, яку розрили безодні і проваля, де кожний крок в перід треба оплатити ціною неодного життя і лишень стогін тих, що повалили ся вказув живим дорогу.

Ходжене „в народ“, се була незвичайна своїм героїзмом проба сили слова. Тепер слідувало стрібувати противної дороги — дороги діла.

„Ми піймали облизня тому, що ми були пусті балакуни, неспосібні до справжнього діла“. Се був гіркий докір, який робили собі люди, що пережили великий рух, перед новим революційним поколінням, що занимало їхне місце. Оклик: „До діла!“ став такий загальний, як кілька років передше був оклик: „в народ!“

Та до якогож діла взяти ся?

Не користолюбна жадоба, яка спонукувала їх ділати все для народа і лишень для народа заставила революціонерів перш усеґо попідкувати ся про розбуджене руху серед мужицтва. Перші кружки т. з. „бунтарів“, яких метою

було негайне повстанє, відносять ся ще до 1876 року.

Та „бунти“ годї штучно викликати: вони приходять самі з себе. Лишень проба Стефановича, який вміло покористував ся розбурханням умів наслідком місцевих потреб і домагань, довела бодай до хвилевого успіха. Та і тут відкрили змову далеко швидше, як діло доспіло до повстаня. В иньших випадках, були наслідки ще сумнійші.

Те змаганє викликати бунт принесло в городах иньшу форму; революціонери перший раз стрібували вийти на вулицю.

Роки 1876, 1877 і перші місяцї 1878 року, се був період більше, або меньше значних демонстрацій, як похорони Чернишева і Падлевського, демонстрація на Казанській площі, що скінчила ся так трагічно і на кінець одеська демонстрація в день засуда Ковальського, яка була справжнім боєм, з убитими і равеними по обох боках і сотками арештованих на другий день.

Годї було незрозуміти, що тою дорогою не зайдеш далеко. Сили революціонерів і правительства були так над міру нерівні, що подібні демонстрації не могли довести до чого иньшого, як до добровільної посєвати імператорському Молохови цвїту російської молодїжи.

Городська революція, або навіть хоч трохи значнійший розрух, виявляють в Росії зовсім незвичайні труднощі. В наших городах гуртуєть ся лишень вельми незамітна частина населєня краю, тай то три четвертини сих городів, не що иньше, як більші села віддалені одно від одного на сотки верстов. Городи, в справдішному значіню того слова з 40—50 тися-

чами населеня гуртують в собі яких чотири процент населеня т. є. сливе чотири мільони. І нема нічого легшого для правительства, що користується ся воєнними силами цілої держави, як повернути в справжній воєнний табор пять або шість головних городів Росії, в яких лишень мислимий який небудь рух, що воно вже і справді зробило.

Треба все мати на приміті сказане, щоби порозуміти причини всего, що стало ся дальше.

Всякого рода демонстрації залишено : з 1878 роком вони остаточно зникають.

Та вже і в тім періоді зміняєть ся тип революціонера чимало. Він вже не такий, який був пять літ передше. Він ще не мав нагоди прославити ся яким небудь подвигом вартним справжнього борця, та його гадки постійно йшли в тому напрямі, він без вину морочив одно і те саме : що куля певнійша від слів, плекаючи в своїй душі з дня на день кроваві наміри, він не міг остояти ся перед впливом власних слів і гадок, не міг не закрасити ся їх краскою, не задеревіти, не зреволюціонізувати сам себе : се прикмета чоловіка. А тимчасом правительство робило все, що від нього залежало, щоби прискіпити процес тої переміни ще недавнього мрійника в чоловіка діла.

Арештували на основі найменшого підозріння. Яка небудь адреса, письмо від приятеля, що пішов „в народ“, свідощтво, що його виморочили від дванадцятьлітнього хлопчини, який з переляку не знав що відповідати при допиті, вистарчали, щоби запроторити чоловіка в тюрму і мучити його роками в страшній, самотній вязниці. Вистане лишень пригадати, що за час вступного слідства в справі „193-ох“, яка тяг-

нула ся через чотири роки, число самовбійств, випадків божевілья і смерги між політичними в'язнями дійшло до величезної цифри 75. Засуди суда „особаго присутствія“, що був слухняним знарядом в руках правительства, були незвичайно жорстокі. Засуджували людей на десять, дванайцять, п'ятнайцять років каторжних робіт за кілька революційних розмов з гуртком робітників, за прочитане або передане книжки до прочитаня. Таким чином за те, що дієть ся зовсім свобідно в якій небудь західно-європейській державі, у нас карали нарівні з убійством. Та сї звѣрства, що їх прибрали в правну форму, не вдоволили правительства; воно збільшало ще стражданя політичних в'язнів підлими тайними приписами. Яке невиносиме було їх становище, можна догадувати ся з того, що в Харківській Центральній тюрмі — в тім „домі страху“ — счинило ся кілька „бунтів“, які почали ся виключно в тій меті, щоби домогти ся зрівняня їх стану з кримінальними злочинцями. Від часу до часу доходили на сьвіт способами, що їх уміють вишукати тільки в'язні, від сих живцем похоронених людей письма, нашкрабані на клаптику бібули, які звіщали про гидкі, безглузді жорстокоєги, що їх дѣлали з в'язнями дозорці, щоби прислужити ся начальству. Сї письма переходили з рук до рук, звістки переказували ся з уст до уст і витискали між всімн сльози жалю і гнѣву і засѣвали в душах навіть лагідних людей гадки про кров, ненависть і пімсту.

II.

Перші кроваві події склали ся на рік або два, заки настав справжній терор. Поки що були се відрубні факти, без ніякої поважної політичної ваги: та вони були наглядним доказом, що змаганя правительства почали вже давати овочі і що „молоко любови“ соціалістів попередного покоління поволи переміяло ся в жовч ненависти. Напади, якими руководила пімста, звертали ся з початку против найблизших ворогів, шпіонів і їх убили в різних сторонах Росії сливе пів тузина.

Одначе не було сумніву, що сї перші заходи мусять повести за собою дальші. Як вже теряти час на убійство якого-небудь шпіона, то чогож щадити жандарма, що додав йому духу до його гидкого ремесла, або прокурора, що користуєть ся його доносами, щоби увязнити, або на кінець жандармського шефа, що управляє всім. А дальше годило ся подумати і про самого царя, бо на підставі його власти має силу ціла та орда. Льогіка відносила мусила приневолити революціонерів перейти по всіх сих щаблях оден по другим і їм годї було не перейти по них тому, що може Росиянину недоставати чого хочеш, лишень не відваги дійти до останніх консеквенцій.

Та склала ся подія першорядної ваги, що дала могучий почин до руху, — що той перехід, на який при иньших обставинах, треба би було може і років, сподїяв ся сливе сейчас.

24 січня 1878 року залунав памятний вистріл Верн Засуличівної. По двох місяцях увільнив її присяжний суд.

Нам нема потреби говорити про подробиці самої події і процесу, ані вказувати на їх велику вагу. Всякий, хто пережив той час, пам'ятає в якому горячковому зворушенню жила тоді ціла суспільність, вся публіка без різниці віку, становища, партій. Легко уявити собі, що мусіло діяти ся серед революціонерів.

Засуличівна зовсім не була терористка. Вона була ангелом пімсти, жертвою, що добровільно віддала себе на заклоне, аби змити з партії ганебне пятно смертельної образи. — Було очевидне, що як всякий підлий учинок повинен дожидати своєї Засуличівної, так той, що його вчинив, може спати спокійно і дожити до сивого волоса.

А однак подія з 24 січня мала величезну вагу для розвою тероризма. Вона осняла його своєю авреолею саможертви і дала йому санкцію громадського признання.

Оправданя Засуличівної се був величний осуд цілої системи самоволі, яка приневолила ту дівчину підняти свою меству руку на ката. Преса і суспільність однодушно привитала вирок присяжних.

Якже стрінуло правительство той народний голос?

Олександр II особисто відвідав Трепова, якого нап'ятувала загальна погорда і перевернув до гори ногами цілий город, щоби віднайти увільнену Засуличівну і замкнути її знова в тюрму.

Безлічнійше годі було об'явити свою погорду для справедливости і публічної опінії.

Невдоволене змогло ся. До палючого почуття образи прилучила ся ще гіркість зневіри.

Тут слідувало би дати нарис чисто ліберального руху, який почав ся з початком минавшого царюваня між освіченими верствами російської суспільности. Та тому, що годї се зробити в кількох словах, я замічу лишень, що подія, яка надала йому незвичайної сили, була турецька війна, що так як кримська; виявила всі хороби нашого суспільного ладу і розбудила надію на нові переміни, а власне по тім, як Олександр II дав Болгарії конституцію.

Поворот імператора в столицю по походї збіг ся з процесом Засулицівної.

Ілюзії лібералів розвіяли ся, немовби дим; і тоді звернули вони свій зір на одинокую партію, яка боролася з деспотизмом, — на соціалістичну. Перші проби зближення до революціонерів з їх боку, щоби заключити союз відносять ся до 1878 року.

III.

Однак правительство видимо рішило ся роздрочити до крайности не лишень лібералів але і революціонерів. В поганому почуттю пимсти, воно подвоїло жорстокість в відносинах до тих з поміж них, які були в його власти. Олександр II дійшов аж до того, що змінив вирок власного Сената, який в видї стараня о помилуване увільнив більшу часть підсудних в справі „193 ох“.

Та що се за правительство, яке так наступцем глумить ся над краввими законами; яке не опирає ся і не бажає опирати ся, ні на нарід, ні на суспільність, ні на ніяку відрубну

влясу, ні навіть на закони, що їх само сотворило? — Що воно представляє, як не втілене грубого насильства?

Против такого правительства, все дозволено. Воно вже не речник волі більшости, а з'організована самоволя. Воно може домагати ся не більшого пошанівку, як ватага придорожних розбійників, які убивають, грабують і ріжуть поки по їх боці сила.

Та як освободити ся від тої ватаги, що сховала ся за ліс багнетів? Як освободити від неї вітчизну?

Годї було і думати взяти приступом кріпость царизма, як се дїяло ся в иньших щасливійших краях. Треба було обійти ворога з заду, счепити ся з ним лице в лице позаду його неприступних позицій, де не помогли би йому всі його легіони.

Так почав ся тероризм.

Породила його невавість, кормила любов до вітчизни і віра в недалеку побіду, він виріс і подушав в електричній атмосфері ентузіазма, який викликав геройський учинок.

16 серпня 1878 року т. в. в пять місяців по увільненю Засуличівної тероризм кинув відважно в лице самодержавію визов, через факт убійства шефа жандармів і голови цілої ватаги генерала Мезенцова. З того дня він не вгавав, йшов гігантським кроком в перід, все кріпшав і здобував ґрунт, аж в кінци дійшов до свого апогея в страшному поєдинку з чоловіком, що був уособленєм деспотизма.

Я не буду переказувати його подвигів: вони вже записані пламенними буквами на картинах історії. Тричи стрічали ся вороги лице в лице; тричи по волі долі переміг він теро-

риста. Та по кожній втраті знімав ся терорист знова грізнійший і більше могутий, як передше.

За замахом Соловєва, слідував замах Гартмана, за ним страшний вибух в Зимному Двірці, який, здавало ся, перейшов все нецарвдоподібне, що могла придумати уява. Та ось прийшов 1 март. Знова опинили ся вороги лицем в лице і сим разом всемогутий імператор повалив ся конаючи під ноги свого ворога.

В кінці побідив терорист, в тому нещасному поєдинку, який стояв тільки жертв.

* * *

Серед юрби, що впала навколїшки, він один держить високо свою голову, яка ніколи не поклонила ся перед ворогом, хоч прошибло її тільки громів.

Він прегарний, грізний, непобідно чарівний, бо в ньому сполучили ся оба найвисші типи людської величі: мученика і героя.

Він мученик. — Він розуміє, що від тої хвилї, як запрясят ся в глибині своєї душі освободити вітчизну, засудив себе на смерть. — Він мирить ся з нею поглядом на своїй бурливій дорозі. Стрічає її без страху — як того потреба — і з'уміє умерти не тремтячи, та не як християнин старого сьвіта, але як воєк, що привик глядіти смерти прямо в лице.

В ньому не лишило ся ні крихти релігійного подвижництва. Се борець, весь в м'язів і з жил, що нічим не пригадує химерного ідеаліста попередньої епохи. Се дорослий чоловік; неможливі до здійснення мрії його молодости розвіяли ся в літах. По переконанням рішучий соціяліст, він все таки розуміє, що соціяльна

революція потребує довгої підготовляючої праці, якій годі знайти місця в краю неволі. І тому смирний і рішучий, він уступає конечности і обмежує на хвилию свої домагання, щоби їх знова розширити, як прийде пора. Поки-що у нього одна межа: знищити ненависний деспотизм і добувши для своєї вітчизни се, що давно вже мають всі цивілізовані народи у світі — політичну свободу, дати їй можливість йти далі твердим кроком по дорозі до всесторонньої свободи. Тої сили душі, тої невпинної енергії, того духа саможертви, які його попередник добував із краси свого ідеала, він добував тепер з величі завдання, яке поклав собі метою, з сильних мук, які родить в його груди ся нечувана борба, що завертає голову і спирає дух.

Який вид! Чи вб'їв хто коли що таке? Одинокий, без імени, без засобів він прийняв ся за оборону оскорбленого, пониженого народу. Він викликав на смертельний бій наймогутнішого у світі імператора і цілі роки видержав натиск всіх величезних його сил. Гордий як сатана, що підняв ся против свого бога, він поставив власну волю — против волі чоловіка, що сам оден між народом рабів присвоїв собі право рішати все за всіх. Та яка різниця між тим земним богом, а старозавітним єговою Мойсея! Як він корчить ся під сьмілими ударами терориста! Як він ховаєть ся, як дріжить! Правда він ще держить ся і хоч громи, що їх мече дрожачою рукою, часто не доходять до мети, за се як влучать, вбивають на смерть. Та що за горе? Люди конають, а ідея безсмертна.

І отся борба, що пожирає все, отся велич завдання, отся віра в безглядну побіду, дода-

ють йому того холодного, вирахованого ентузіазма, тої сливе надлюдської енергії, яка дивує світ. Як він родився смілий, то в тій борбі він стане героєм; як йому доля не поскупила енергії — то тут він стане лицарем; як доля дала йому твердий характер — тут він перемінить ся в залізний.

* * *

Се чоловік з сильною, повною індивідуальністю. Нема в ньому, та він і не шукає за тими пахощами моральної красоти, які обертали пропагандисти немов би в істоту не з цього світа. Він не звертає свого зору в глибну своєї душі; він влявив зір в ворога, що його ненавидить всіма силами душі. Се заступник гордої, непохитної особистої волі. Він бореться не лишень за пригнічений народ, не лишень за суспільність, що видіє в атмосфері неволі, але і за себе самого, за любих йому людей, яких він з любови обожає, за приятелів, що нудять світом в темних казематах центральних тюрем і простягають звідти до нього свої висхилені руки. Він бореться за самого себе. Він присяг бути вільний і буде вільний хоч би се і не знати кільки стояло. Перед ніяким ідолом не приклоняють ся його коліна. Він віддав свої сильні руки справі народа, та вже його не обожує. І як заблудший народ скаже йому: „Будь рабом!“ він закличе гнівно: „Ніколи!“ і піде своєю дорогою, погордить його злобою і проклятем, повен твердої віри, що на його могилі оцінять його люди по заслугі.

Революційні профілі.

Переказавши коротко історію революційного руху в десятилітньому періоді від 1871 до 1881, я стрібую тепер ввести читача в внутрішнє життя підземної Росії і познайомити його хоч з деякими з тих грізних людей, які тільки разів того приневолити згригнути ся, перед яким все дрозить.

Постараю ся показати їх такими, які вони справді, не збільшаючи, ані не зменшаючи їхньої вартости. Правда, щоби змалювати такі постаті, як Зофія Перовська, Віра Засуличівна, Дмитро Лизогуб — треба пера не такого, як мов. Кажу се не задля скромности, а в почуттю безмежного подиву і захвату, який викликають в мині ті люди і який викликали би у всякого, хто знав би їх так добре, як я. Нехай читач стараєть ся сам справити недостачі моїх нарисів і заповнить живими красками бліді, сухі профілі, які я нарисував. Що до мене, то ручу лишень за одно: за вірну правду. Тому то мушу упередити любителів сензаційних дрібниць, що їх жде велике розчарованя через те, що в дійсному життю йде все далеко простійше і тихше, як людям здаєть ся. Нічого відай додавати, що в моїй книжці не знайдеш нічого, що могло би компромітувати кого небудь. З того згляду може бути читач спокійний. Я нарочно обмежив ся на факти і особи, про які можу спокійно говорити.

Що до вибору сюжетів і згрупуваня осіб, то я мав на прикметі одиноке, по можности як найліпше, прояснене загального характера руху. З огляду на се я вбрав мов оповіданє

в форму нехай в дечому і за легку для сюжета, форму особистих споминів, як найбільше підхожу, щоби зберегти деякі подробиці і дрібниці, які хоч і як маловажні самі собою, то як взяти їх вкупі дають релефніший і повніший образ відмін життя революційної Росії.

Яків Стефанович.

I.

Літом 1877 р. панувало незвичайне замішанє між представниками влади Чигринського повіта.

Жандарми снували ся по всім усюдам, немов божевільні, станові і ісправник збили ся зі сліду і не мали спокою ні в день ні в ночи. Сам губернатор загостив в повіт.

Що таке стало ся?

Діло було в тім, що поліція дізнала ся через посів, які нарушили тайну сповіди і стали донощиками, що між мужицтвом склав ся страшний заговор, яким кермують „нігілісти, очайдушний і на все здатний народ.“

Та годі було розвідати про подробиці, бо мужики дізнавши ся, що попи видають, перестали ходити до сповіди. А тимчасом годі було тратити час; заговор ріс не що дня, але що години. На се вказувала безліч тревожних приznak. Зі страху, щоби не зрадити себе по паному, заговорщики зовсім перестали вживати горівки, а в селах, де була їхня більшість, рішили навіть позамикати шинки. Се був очевидний доказ, що рух дужчав. Та як збагнути його тайни і зробити кінець його дальшому

розповсюдженню, ані труси, що їх переводили навгад, ні сотки арештовань, не довела ні до чого.

Від мужиків годї було добути й слова: навіть різками годї було їх приневолити до говореня. Здавало ся, що оружне повстанє неминуче. Ходили вісти, що заговорщики немов паризькі санкюльоти, готовили тайком списи і купували топорі і ножі. Ісправник післав своїх людей на ярмарок перебраних за торговців залізом і сподївав ся так розвідати, хто буде купувати оружє. Та заговорщики відгадали його наміри і нїоден з них не дав зловити ся на сю вудку.

Полїція була в розпуці і рішучо не знала що почати. Та раз пізним вечером з'явив ся в ісправника оден коршмар, якийсь Конограй і розповів, що до нього заходив мужик на імя Приходько. Він ледви держав ся на ногах з голоду і утоми і здорово підхмелений, чаркою випитої горівки, став кричати, що се все швидко буде „инакше“, що він вже „присягав“, що він сам видїв „бумагу“. Очевидно він був оден з тих, що їх втягнули до заговора і Конограсви прийшло на думку вкрутити ся самому туди через нього. Та тому, що до сього треба було видко якоїсь присяги, він прийшов до ісправника по дозволенє зложити її. Ісправник не тямив себе з захвату. Він обома руками благословив його і не лишень дав дозвіл присягати кому і як треба, але для захохоти обіцяв йому гроші і землю. Конограй відшукав Приходька, розговорив ся, вдавав прихильного справі і його допустили до присяги. Потім Приходько показав йому „бумагу“, яка була не що иньше як устав тайного товариства. Коно-

грай прочитавши, звернув ся до Приходька і сказав йому просто: „Слухай, я виджу, що ти все знаєш. Тепер вибирай: або підемо разом з тими паперами до ісправника і тоді тебе помилюють і ще дадуть скільки схочеш грошей, або тобі прийдець ся круто тому, що папери прецїнь не дуже тяжкі і я можу сам їх занести

Попавши таким сьвітом у два огні, бездольний замість убити Конограя став зрадником. Він сам знав не дуже то багато, та і того не багато було досить, щоби дібрати ся поступенно до остатнього. В недовгому часі поліція держала вже в руках всі нитки заговора і знала імена заговірників. Се не був жарт. Число заговірників доходило до трох тисячів і заговор як би поставив його на военну стону, ростягав ся на кілька губерній; сигнал до повстаня мали дати в одно з найблизших сьвят.

Цілу сю знамениту організацію перевів протягом яких вісьмох місяців своїми силами лишень оден чоловік іменно Яків Стефанович.

Він придумав плян дивоглядний через злуку відваги з безличністю, величавости і практичности з цілковитою безпринципністю. Суть сього пляна була в тім, щоби піднести народ против цілого ладу і самого царя в імя царя. Стефанович уложив і доручив сам собі тайний царський манїфест, який взивав народ до загального повстаня з огляду на цілковите безсиле самого царя і цілковите поневоленє його через дворянство і чиновництво. То була стара „самозванщина“ прибрана в нову канцелярську форму. Такої безсовісної містифікації, а разом і такого могучого знарядя до того, щоби заворушити умв російської мужицької товпи, не

придумав нї оден злодійський гільтай з разинської ані пугачівської ватаги.

Принцип Стефановичівського пляна—ошуканство народа, хоч би і для його добра і піддержуване мерзенної царської легенди, хоч би і з революційними цілями — партія відкинула безумовно і він не мав нї одного наслідувача. Та енергія мав непобідимий чар, а ще для Росиян, між якими так мало людей з енергією. Крім того плян Стефановича мав ще одну прикмету, незалежну від потураня монархічним пересудам: була се перша і поки що одинока проба перевести народню організацію не на основі загальних теорій, але місцевих стремлень, якими були в Чигиринському повіті борба общинників з індивідуалістами „душевиками“.

Як би там не було, був Стефанович в оден час ледви чи не найпопулярнійший чоловік в партії. Його бесіда перед судом се була велика несподіванка як для його приятелів, так і для посторонних людей. Пристрасть ходити манівцями погано собі з нього зажартувала. Вбравши мужиків в шори для добра революції в чигиринській справі, забажав підчас процесу вбрати правительство в шори для добра свободи надягнувши на себе маску монархізма. Він помилив ся, і правительство пошло його в дурні, а се останнє було гірше від першого.

Під час, про який бесіда, Стефанович стояв в апогею своєї слави. Його чигиринська справа не повела ся. Правительство маючи в руках всі документи, арештувало більш тисячі людей, між ними майже всіх провідників. Немногим пощастило ся скрити ся. Небавом арештували і Стефановича, устроївши на дорозі засідку тоді,

як він вибрався разом зі своїм приятелем Львом Дейчом на якусь стрічу з небагатьма учасниками заговора, що спаслися. Івана Бохановського, що печатав всі документи і прокламації, які відносилися до заговора, придержали кількома днями швидше. Арештованих запроторили в київську тюрму, де їх держали під строгим доглядом. Суда над ними сподівалися літом 1878 р. і ніхто не сумнівався, що головних винуватків не мине смертна кара.

II.

Те літо провів я в Петербурзі. Тут бував я часто у талановитої артистки Олександрії Малиновської,¹⁾ що була одним з найвірніших членів партії. Зрештою не мав я з нею ніяких ділових зносин, бо вона хоч і дуже прислужувалася організації, працювала не в тій групі, до якої я належав. Та неможливо було устоятися чарівній принаді тої артистично красної вдачі і її принадній розмові, повній дотепу і чару. І не я оден з поміж нашої братії нелегальних позваляв собі на те невелике порушення правил конспірації.

Так заходив я з часта до неї. Раз прийшовши трохи швидше, як звичайно, не застав хозяйки і рішився підіждати її повороту. Кілька хвиль згоді, увійшла в кімнату Маша Колєнкіна, що була велика приятелька київських „бунтарів“ і Малиновської.

¹⁾ Її арештували зимою 1879 р. Умерла в казанському домі божевільних.

Ми розбалакали ся. Пів години проминуло незаметно. Нараз в передкімнаті роздало ся голосне дзвоненє. Не могла се бути Малиновська, бо я знав її дзвоненє; не міг бути також ніхто з „наших“, тому що наші так не дзвонять. Так задзвонити міг лишень чоловік, що має власть. Показало ся, що се просто післанець з телеграмом. Телеграм був адресований до хозяйки, та Коленкина розпечатала його не дожидаючи приходу своєї приятельки, чому я зовсім не дивувався, бо знав, що вони обі були в великій дружбі. Та годі було не счудувати ся, як я побачив, що все здержлива Маша глянувши на телеграм, нараз скочила з місця, сплеснула в долоні, стала підскакувати і дуріти в приступі шаленої утіхи.

Що се таке? спитав я її здивований.

Дивіть! дивіть! закричала даючи мені телеграм.

Я прочитав його; адрес, потім всего три слова: родив ся хлопець, тіште ся. Потім підпис і більше нічо.

Чого ви так радуєте ся? запитав я. Чи ви так дуже любите хлопців?

Який тут хлопець! закричала Маша, тріпаючи руками. Вони втекли з тюрми!

Хто вони? де? як?

Стефанович, Дейч і Бохановський! З Київа!

Всі три?

Всі, всі.

Тут вже і я не міг видержати на місці.

За кілька днів прийшло письмо з вісткою про скорий приїзд Стефановича і Дейча в Петербург. Я з великою нетерпливістю дожидав стрічі з ними, особливо зі Стефановичем, з яким я кілька літ тому мав ділові зносини.

Я попросив приятеля, що мав його стрінути в почекальні, щоби привів його до мене, як можна сей час по приїзді.

Я мешкав тоді за пашпортом одної високопоставленої особи, мав до розпорядимости кімнати з окремим входом і був в поважанні у сторожа і хозяйки.

В назначений день я сидів в дома і дожидав Стефановича, що повинен був приїхати поїздом, який приходив о 10 годині. Та я знав, що заки вибереть ся до мене, буде мусіти де небудь передягнути ся і „очистити ся“ т. є. освободити ся від шпіонів, які слїдили за ним зі стації. Таким чином він ледви встиг би бути у мене перед північю. Та вже від 11. години почала мене тривожити нетерплячка і я що мінути споглядав на годинник.

Час минав страшно поволи. Дім, в якому я мешкав, був при довгій предовгій вулиці, що нею повинні були прийти мої гості. Я вийшов поглянути, чи не йдуть.

Се була одна з тих чарівних петербургських ночей, які найбільш причаровують в нашій столиці. Вечірня і рання зірниця немов би цілували ся на блідому, беззвіздому небі, що з нього лило ся струями ніжне, рожеве, фантастичне світло; легонькі, золотисті облаки йшли звільна в чудово-прозорій атмосфері. Як я любив давнійше ті ясні ночі, коли бувало сам у маленькій душегубці з двійним веслом в руках колисав ся серед филь величної Неви, немов би висячи в просторі між безмірним небозводом і бездонною глибинню другого звода, який відбивав ся на темній поверхні ріки. Як жеж за се зненавидів я потім ті зрадливі жандармські ночі.

Годі було оставати на вулиці тому, що я міг звернути на себе увагу першого стрічного шпіона або якого поліціянта, що обходив свій обруб — не дуже мила перспектива в таку ніч. Я повернув домів.

Моя нетерплячка змагала ся з кожною хвилиною. Та як в кінці вибила дванадцята година і все ще не було нікого, почала ся для мене справдішна мука, про яку знає лишень російський революціонер, що пустивши від себе навіть на недовгий час приятеля, брата, жінку, не певен, чи не розстав ся з ними на завсїгди. Уява рисувала мені вже найхмарнійші картини, як нараз з десять мінут по півночі, почали зі стуком відчиняти браму, а згодом роздало ся ступанє по моїх сходах. Я відчинив двері. Се були вони. Я пізнав сейчас Стефановича. По арештованю його відфотографували, як дієть ся зі всіми політичними в'язнями. По його утечі роздали відбитки поліційним агентам з приказом шукати його і ясно, що деякі з них дістали ся в наші руки. Не кажучи й слова, я кинув ся йому на шию і взяв в мої обійми. Потім подякував я горячо приятелю і завів Стефановича в кімнату не зводячи з нього дружного погляду. Годі було вірити очам. Ми мали його за пропащого без воротя. Кат був вже закинув йому петлю на шию. І нараз той чоловік стоїть тут, немов би нічого не склало ся; живий, жвавий, охочий до борби й діяльності.

Вийшло якось само з себе, що ми від разу стали вести розмову оден із другим через ти, як старі приятелі. Ми згадали про наші давніші зносини. Він не сподївав ся стрінути ся зі мною в Петербурзі, бо на провінції гово-

рили йому, що я ще в Женеві. Познайомлений вже з подробицями його утечі, я розвідував ся, яким чином пощастило ся йому перекрасти ся через купу шпівнів, що заповняли всі стації.

Він засьміяв ся і сейчас почав розповідати. А я все глядів на нього, на того страшного чоловіка, що нічим не зневірений і лишень завдяки своїй незломній енергії, з'умів безумовно заволодіти тисячами тих упірних, невірливих мужиків і легко міг би стати провідирем грізного повстання.

Він був середного росту, сухорлявий, з запалими грудьми і вузкими плічми; фізичних сил у нього здасть ся було дуже не багато. Я не стрічав поганійшого з лиця чоловіка; та се погане лице було принадне. В його сїрих очах сьвітив розум, а в усьміщї було щось хитре і нїжно глумливе, як і в характері українського народа, до якого він належав.

Як оповідав про які небудь вдатні хитрощі, що їх придумав, аби збити з пантелику поліцію, реготав з цїлої душі, при чім показував два ряди зубів, білих як слонєва кість. Цїлий його вигляд з тим поморщенням чолом, холодним, твердим поглядом, висловляв рішучість і непохитну власть над самим собою. Я запримітив, що він в розмові зовсім не тєстикулював.

Ми розмовляли про спільних приятелів, яких він відвідав по дорозї, про проєкти, з якими він приїхав у Петербург, і про безліч иньших справ.

Годї було не чудувати ся над тверезістю його думок про різні питання, які він все розбирав з незвичайно оригінальною і практичною

точки погляду, а особливо над його знанем людий; йому було досить кількох днів знайомства, щоби добре пізнати чоловіка; хоч треба сказати, що в його характеристиках був завжди наклін до песимізма. Давно вже почало благословити ся на сьвіт, як ми перервали в кінці нашу розмову і лягли сяк так спочивати.

III.

Стефанович прожив у Петербурзі цілий місяць. Ми часто стрічали ся з собою і я був в цілковитій спроможі добре з ним познайомити ся: а пізнати його — значило полюбити. То оригінальна і незвичайно зложна вдача. Він без сумніву чоловік, з природи дуже розумний і незвичайно сильний характер. Такі люди стають серед сприяючих обставин творцями історії. У нього є в високій мірі незвичайна кебета володіти товпами, яка виявила ся в чигиринській справі. Та він не з тих, що йдуть прямо до мети, немов би арматня вуля, яка звалює і торощить все по дорозі. Ні, він вважає за краще вести діло нишком, він подаєть ся як треба, та лишень тому, щоби при першій добрій нагоді надолужити своє. Деякі уважають Стефановича за лукавого. Та сей суд ледви справедливий. Він лукавий лишень в „політиці.“ В особистих зносинах з приятелями він звичайний, сердечний і щирий. Загалом се чоловік незвичайно здержливий, зовсім замкнутий в самім собі. Він говорить мало, ніколи на зборах. Прислухуєть ся звичайно похиливши долі голову, немов дрімаючи. Не вдаєть ся ніколи в теоретичні спори і відносить ся до них з ве-

ликою погордою, а як йому прийдець ся бути при читаню якої небудь „програми“ або „по-яснюючої уваги“, то часто зовсім засне, чого доказом його голосний хрпіт. То виключно чоловік діла, та не діла в вузкім розуміню того слова, як люди, що не в силі ані хвилини бути без якої небудь роботи. Він уміє дождити. То чоловік широких плянів, найліпший тип організатора, якого довело ся мені коли небудь стрічати. Він особливо надаєть ся до тої тяжкої ролі зі своїм ясним і незвичайно практичним умом, твердим і обережним характером і знанем людей і вмілістю поводити ся з ними.

Великий скептик у зносинах з людьми, він рівночасно спосібний до приязни, що межує з обожанєм. Найблизший його приятель був Л. Вони все жили разом, з виїмком хвиль, в яких на се не дозволяли „справи“. В таких випадках вони що дня обмінювали ся довгими листами, які переховували і запопадливо берегли їх перед чужим оком, що давало причину до постійного глузуваня товаришів.

Без згляду на всі житєві неагороди, Стефанович ніколи не зривав зносин зі своїм батьком, старим, сільським сьвящеником, що було доволі небезпечно в положеню чоловіка, за яким перевертали цілі городи до гори ногами, як лишень поліція підозривала, що він там живе. Він дуже любить і шанує свого батька і часто говорить про нього з особливим вдоволенем розказуючи анекдоти з його життя і наводячи обривки з його листів, що вказують на його здоровий, простий розум і чесне щире серце.

Дмитро Клеменс.

Клеменс — се оден з найстарших Чайківців; тепер йому коло пятьдесяти літ. Його арештували в марті 1879 р. і заслали в Сибір, де він від того часу живе постійно.

В ньому нема нічого конспіраторського. Він звичайний чоловік, щира душа, веселий розмовник, і незрівняний оповідач. Його легке, цвітисте оповідань, прикрашене образами і порівняннями, красуєть ся всіми скарбами російської народної мови, якою він орудує чудово з Крилівським майстерством.

Він ледви чи не оден з наших найліпших пропагандистів. У нього питама і зовсім неможлива до наслідуваня поведінка в розмові і веденю пропаганди. Се не пристрастна, натхнена проповідь Брошковської, не сократівський невідпертий метод геніяльного молодця Михайла Куприянова, що вмер у тюрмі в 19 році житя. Клеменс веде свою пропаганду всю в жартах. Він регочеть ся і приневолює класти ся зі сьміху старих і молодих мужиків, що його слухають, хоч і як вони звичайно рівнодушні. Та він завсїгда хитро підсуне в свої жарти яку небудь серіозну думку, що немов гвіздь забеть ся їм в голови. Мало кому пощастило ся стягнути тільки приклонників з поміж мужиків і городських робітників.

Бесїди, які йому приходило ся проголошувати деколи в якім небудь шиночку, виходили справжніми перлами штуки. Пригадую собі, як я бувало вибравши ся з ним в дорогу по селах, цілими годинами не міг зважити ся вмїшати ся в розмову і перервати невичерпану

струю його блискучих імпровізацій, і забувши про пропаганду, я любувався естетичною втіхою слухача.

Годі сказати, щоби Клеменс був уродливий. Радше навпаки. Та його лице з тих, що досить на нього глянути раз, щоби на все лишилося в пам'яті. Горішня його частина з широким філософським чолом, з живими чорними, ніжними і задумливими очима, в яких від часу до часу спалахнуть іскри здержаного сьміху показує в ньому Европейця, в цілковитому значінню того слова. Та по долішній частині лица можна його взяти за Калмука, Киргіза, Башкіра, за кого захочеш, лишень не за представника кавказької раси. Не було в ньому нічого дикого, ані поганого, ні; його рот з тонкими, немов би виточеними губами, дуже гарний, а в усмішці його є щось невимовно ніжне і привабливе. Що вражає у нього на перший погляд і надає його фізіогномії такого химерного характеру, то ніс, що його годі описати; широкий, легко задертий на кінці і так дуже плескатий, що з профіля тяжко його замітити; справдішній жарт природи.

* * *

Як би хто загадав знайти двох людей, які представляли би собою як найбільше противенство, то йому можна би вказати на Якова Стефановича і Дмитра Клеменса.

Перший, се тип артиста організатора, другий ані разу в своєму життю не старався закласти ні одного кружка. Перший вічно діяльний, вічно зайнятий широкими плянами, не розбирав способів і не онимав би себе побратати ся

з самим чортом, як би се лишень було йому користне; другий повен супокійної, нічим не затемненої прихильности для справи соціялізма не признавав компромісів і ніколи не звертав з простої дороги з огляду на очевидну безпосередню користь. Перший був спосібний вести за собою не лишень віддільні одиниці, але й цілі товпи до діла, яке він сам придумав і порішив; другий ніколи не трібував і не бажав насилувати чужої волі. Се було для нього прямо гидке і як хто небудь сам закладав шню в його ярмо, то такий чоловік ставав йому незносний.

Без згляду на се, я не знаю нікого, що мав би такий вплив на своє окружене як Клеменс.

Часто одно його слово мирило найзапеклійші спори, ладнало противенства, що здавали ся непримирені. Той вплив, якого він ніколи не шукав, який родив ся так сказатиб сам з себе всюди, де лишень він з'явив ся, проявляв ся особливо в особистих зносинах. Я не стрічав чоловіка, щоби з'умів збудити д' собі таку пристрастну прихильність, що доходила до боготвореня, як Клеменс. Менї доводило ся перечитувати деякі листи до нього від ріжних осіб. Як би я не знав від кого вони були і для кого призначені, я вважав би їх за любовні листи. І ся прихильність, се не був хвилиний порив, який уміють розбудити для себе деякі сьвітляні натурн. Такого чоловіка, як він годї забути. Хто полюбив його раз, тогоче не охолодить ані відлеглисть, ані час.

В чому ж тайна його одинокої в своїм роді власти підчиняти людські серця? Ся тайна

в глибині і широті його власного обильного в любов серця.

Годі сказати, щоби він скоро дружив ся з людьми; навряд він як всі глибоко вразливі вдачі неприступний і дуже нерадо відкриває свою душу посторонному. Він навіть уважає себе за холодного, брусоватого, а почування прихильности, які він будить, против своєї волі, смутять і пригнічують його; він вважає себе за неспосібного відплатити ся за них і тому йому здасть ся, що вони якесь крадене добро, на яке він не має права. Та ні оден з його численних приятелів не зробив би йому такого закиду.

Прихильність, до нього самого зовсім не має впливу на його відносини до людей. Се чоловік справді не підкупний. За се він не помине ні одного симпатичного рису в другому чоловіці, а навіть зі звичайною його вдачі великодушністю скорше прибільшить її ціну. Він не привик смотріти на людей з точки погляду користі, яку вони можуть принести партії. Між своїми товаришами конспіраторами він оден лишив ся чоловіком. Як він з ким небудь стрічаєть ся, то ніколи не робить того з задушевними гадками, як більшість заговірщиків, які по неволі розглядають людей, як можливі добутки для справи. Тому кождий поводить ся з ним свобідно; кождий готов віддати йому свою душу і йти сліпо за першим його словом пересвідчений, що Клеменс все буде сторожем і що упередить його перший як би була найменша небезпека.

І як би він загадав посилати когось на найнебезпечнійше діло, кождий піде охотно без

вагана, бо як Клеменс сказав раз, то без сумніву справа своїть того, щоб зважити ся; инакше він не посилав би. Та справді Клеменс ніколи не користував ся тою властю. Він сам охотно важив ся на все, та ніколи не посилав других на небезпеку. Навіть в таких мало-важних випадках, як „нелегальний“ справді мусить глядіти помочи сторонних, бо він сам важить головою, тоді як для легального чоловіка ціла небезпека обмежуєть ся на кілька днів арешта, навіть тут він брав все на себе і не дозволяв, щоби хто важив за нього хоч би одним волоском своєї голови. Ані уваги, ані докори навіть найблизших приятелів не змогли захитати тої вразливости і заставити його не легковажити так життя на стільки дорогого для справи. Та як раз остатнього Клеменс ніяк не хотів признати. Він — се втілена скромність, хоч не найдете в ньому ні тїни тої зниженої християнської покори, яку переказали нам віки рабства і лицемірства, за якою часто криєть ся незагнуждана зарозумілість. Клеменс, противно, се самостійний чоловік, гордий на свою людську вартість, незвичний перед нікам клонити голову. В ньому скромність виходить сама з себе. Він щиро і рішучо не признає собі ні одної з тих знаменитих прикмет, які придбали йому тільки прихильників. Завдяки якійсь оптичній ілюзії, якої ще не вияснила наука, він добачає всі ті прикмети не в собі, але у своїх приятелях.

П.

Дмитро Клеменс родився на берегах Волги, де його батько управляв якимось маєтком і цілі свої дитячі літа провів серед відвічного, скотарського населення тих непроглядних степів, які так гарно описав в одній зі своїх молодецьких поем.

Те свободне життя на лоні дикої і величної природи надало його характеру того поетичного кольорита і виробило в ньому ту любов до небезпеки і пригод, яка лишилася у нього і в дозрілому віці. Зрештою і його відвага має ту оригінальну ознаку як і спосіб пропаганди. Він любить небезпеку не як вояк, для якого вона жерело сильних вражень, а радше як артист, що спокійно любить її в ній, особливо в її сьмішних сторонах. Видко природа обдарувала його серцем, що фізично несподібно відчувати страх. Серед найбільшої небезпеки Клеменс не тратить влади над собою. Він лишається зовсім холоднокровний, сьміється і жартує, немов би ніщо не приключилося. Це пояснює його незвичайну притомність духа. З найтруднішого положення він викручується з чудною легкістю, а рівночасно і з таким гумором, який явно доказує, що він в той час зовсім не думав про небезпеку і лишень забавляли його деякі сьмішні ситуації і моменти. Нераз приключалося йому скоїти найбільшу необережність не для чванливості, якої нема в ньому й сліду, а просто з замилювання до жартів.

Так раз в початках своєї революційної кар'єри, як вже скривався перед поліцією,

хоч і не перейшов був ще в „нелегальний стан“ він сам пішов до прокуратора просити увільнення за порукою Анатолія Сердюкова. На щастя прокурор, якого недавно призначили на се місце, не знав про нього нічого, а Клеменс говорив так переконуючо, що йому обіцяли зволити його просьбі. І як би не якась зміна, що склала ся підчас слідства у справі Сердюкова, то малиб ми цікавий випадок увільнення політичного в'язня за порукою чоловіка, що сам ховаєть ся від поліції.

Часами надавав своїм вигадкам характеру справжньої комічної епопеї викінчуючи всі найменші подробиці з старанністю справдішного артиста. Як примір наведу одну з них, увільнення якогось Телсієва, трохи замішаного в Нечаївську справу і засланого адміністративним порядком в Петрозаводськ.

Клеменс вибрав ся туди з підробленими документами одного інжиніра, капітана Штурма, якому будьто би поручили перевести якісь геологічні досліди в Фінляндію. Сейчас по приїзді він відвідав губернатора, ісправника і інші власти під прикличкою необхідних розвідок і природно очарував їх всіх до одного. Цілий тиждень прожив в Петрозаводську виправляючи на вдивовижу жителів всякі учені штуки. Він став „причтою во язицїх“ і любимцем місцевих мешканців, що оден перед другим рвали ся устроювати для нього обіди і вечері. Підготувавши тимчасом все до утечі, він виїхав разом з Телсієвим, щоби його не наразити на невгоди подорожи одинцем. Се збігло ся разом дуже химерно. Та без згляду на се нікому в Петрозаводську не прийшло на думку, щоби

Клеменс як небудь мішав ся в ту історію, так знаменито відіграв свою ролю. Як рік опісля, оден з його приятелів переїздив через город звернув ся до нього ісправник з питанем, чи не знає капітана Штурма і розказавши безліч найдивніших подробиць, що відносили ся до пробуваня останнього в Петрозаводську додав :

„Хороший чоловік! Він обіцяв ся вступити до нас як вертати ме з Фінляндії, та якось його не видати. Відай ліпше йому було вертати морем. Щоби він був заспівав, як би знав, хто такий був той капітан Штурм?“

* * *

Клеменс, се оден з найсильніших умів, які були в рядах революційної партії.

Без згляду на діяльну участь в руху і на всі недогоди нелегального життя він завсїгди держав ся на уровені інтелектуального поступу західної Європи і хоч мав незвичайний наклін до економічних наук ніколи не закрівав ся в них виключно. Ненаситно жадний знаня він вчив ся всего не журачи ся чи зможе він з сього мати безпосередню користь чи ні.

Я пригадую собі, як він одушевляв ся лекціями Гельмгольца, яких слухав в 1875 р. підчас побуту в Берлінї. Я з тяжкою бідою спекав ся його справоздань про них, якими заповняв всі свої листи до мене в Петербург.

Широта його поглядів ані на волєс не уступала жадобі знаня.

Клеменс зовсім не чоловік партії. Глибоко переконаний соціяліст він віддав народній справі все, що міг, і своє знанє і свій світлий,

проникливий ум. Та він не придатний до вузких рам тайного товариства. Партия, до якої належав, ніколи не могла для нього стати ріднею, сімєю — одним словом всім. Він постійно жив відлюдно. В ньому нема й тіні партійного самолюбства, що в оден з наймогутнійших товчків, які кермують конспіратором. Він любить цілий світ і не пропускає ні одної нагоди, взяти участь в його життю. Так він писав не лишень для підземної преси, але далеко більше для „легальних“ петербургських журналів, в яких він був співробітником під різними псевдонімами і робив се не лишень з бажаня більшої незалежності і життя власною працею, але ще й тому, що потребував ширшої аудиторії, як ся, яку давала йому підземна література.

Він завсігди стояв осторонь від „програмових“ суперечок, які так часто розділяли революційну партію на непримирені ворожі табори. Повен віри в принципи соціялізма загалом, він відносив ся дуже скептично до різних способів, на які в різні часи смотріли революціонери, як на універсальні ліки. Тай скептицизм параліжував, природно, його силу в підземній борбі, де наслідком незначного простору до ділання, неможлива різнородність способів; і справді Клеменс не мав ніякого особливого значіння, як конспіратор. Завдяки свому неборимому особистому чарови він притягав до соціялістичної партії безліч прихильників з поміж всіх суспільних клас, а особливо з поміж молодіжи. Та він сам був зовсім нездатний вести втягнених через нього людей до якої небудь витиченої мети; се мусіли робити

иньші. Не скажу, щоби йому не доставало сили характеру, яка робить чоловіка володарем волі других. Він умів також і постояти за своє, як се було конечне. Свобідний від всякого самолюбства і чванливости, він з'умів незвичайно відважно виступити против загально признаних поглядів, як вони йому здають ся безпідставні. В справі Стефановича, якою в оден час навіть в Петербурзі так одушевляли ся, він оден стояв в опозицію против поглядів цілої партії. Та у нього не має ні тої виїмковости, ні тої душевної брусоватости, що їх родить пристрастна віра, а які так необхідні, як треба вести людей майже на неминучу погибель.

Тому в революційному рухови не зробив Клеменс і сотної пайки того, що міг би зробити зі своїми природними способностями.

То світлий образ мислителя зі всіми його прикметами і недостачами.

Валеріян Осінський.

I.

Осінського доводило ся мені стрічати мало, тому, що непосидючий як лицарі наших билин, він товк ся по цілій Росії, особливо по полудни, де були головні організації, з якими він був звязаний; яж не виїздив із Петербурга. Тут то мені й довело ся його стрінути, як раз приїхав сюди на кілька днів, щоби скоро

опісля счезнути, як метеор і сим разом — вже на все.

Час був не дуже пригожий на знайомства. Що лишень убили в білий день, на одній з головних площ столиці, генерала Мезенцева, а убійці заховали ся без сліда. Ся подія, що була першим таким фактом, вразила дуже сильно і суспільність і правительство. Поліція перевернула горі ногами цілий город. Не було кінця трусеницям і за найменшим підозрінєм ловили людей на вулицях. Ходили вісти, можливо і пересадні, що протягом перших двох днів, арештували до тисяча людей. Нашому брату „нелєгальному“ страшно було показати ся на вулиці і я мусів наложити на себе „квартанну“ — се одна з найприкрійших річей, які можуть приключити ся російському революціонеру. Я жив у одного з наших досвідчених приятелів — якого становище берегло його від всякого підозріння — і мусів цілий час просидіти між чотирма стїнами та не вказувати на вулицю носа, навіть вечерами. Брала ся смертельна нудьга. Я писав якусь маленьку річ, а як не спромагав писати, читав французькі романи, щоби як небуть вбити час. Деколи відвідували мене деякі приятелі, що боліли і над мою сумною долею.

Раз зайшла до мене Ольга Натансон і сказала мені, що Валеріян Осїнський в Петербурзі. Я не був з ним особисто знайомий, та чув про нього багато. Природно, що я захотів побачити ся з ним, тим більше, що се була для мене прегарна вимівка, щоби нарушити мій домашний арешт.

Я вийшов смерком з дому. Улиці були майже пусті, бо мій приятель жив на краї міста. Та про се, годі було занехати найбільшої обережності і тому я з початку справився у сторону протилежну тій, в яку я мав йти. Покрутивши ся доволі, я вийшов в кінці на одну з найбільш оживлених вулиць. Перше, що мені там впало в око, се були відділи кінних козаків, узброєних у списи і цілі гурми шпionів, що наvertsали ся на очи до стоту за кожним кроком. Вони то стояли на місци, то ходили сюди й туди. Пізнати їх було незвичайно легко. Їхній несвобідний вигляд, нахабний, а заразом переполошений погляд, який кидали в лице всякому стрічному, се все було для досвідного ока, безсумнівна признака. Та се ще були шпionи з ремесла. Багато сьмішайше виглядали „тимчасом заняті“. Се були очевидно, просто передягнені москалі. Вони вештали ся невеликими гуртами і як люди, що звикли ходити лавою, ніяк не спромагали ані ходити, ані стояти різно. Ось-ось і зберуть ся в пів-роту. Їхній одяг був дуже кумедний. Годі було на бораї роздобути для них неоднакові одяги, так що цілі відділи були в однакових шапках, однакових пальтах і шараварах. Деякі понасаджували собі на ніс великі сині окуляри, сподіваючи ся, що так будуть подібні до студентів. Се все подавало на таке кумедне видовище, що годі було здержати ся від сьміху.

Полюбубавши ся достатком ними, я справив ся до конспіративної квартири нашого кружка. В переході сусідною вулицею, я підвів очи, щоби переконатися, чи виставили в відо-

мому вікні жіночу парасольку на знак що все гаразд, бо при найменшій небезпеці повинні були її спрятати. Парасолька стояла на місці. Однак, знаючи, що жандарми довідалися про вживане революціонерами сигналів і часто пильно оглядали вікна, а по арештованю приміщували все, що там подибали, на своє місце, я тим не вбезпечився і пішов далше. Покрутившись знова трохи, я зайшов в одно місце, де надіяв ся знайти докладні вказівки, над якими поліція не мала власти, хоч би навіть і звітрила наші хитроці. Місце, в яке я зайшов, було те, куди по народній приповідці, сам цар ходить пішки. Там у задалегідь умовленому куточку, мав бути ледве помітний значок, який обмінювали кожного ранка, а в дуже неспокійний час і два рази в день. Значок був на місці і сповіщав, що нема ніякої небезпеки. У мене розвіяли ся всі сумніви.

Однак тому, що „сповіщаюче бюро“, як ми жартом прозвали се місце, було віддалене на верству від конспіративної квартири і йдучи з відти можна було як небудь звернути на себе увагу шпіона, я рішив ся впевнити ся по дорозі, чи хто за мною не слідить. Мені на зустріч йшла незнайома вельми хороша пані. Як вона зрівнала ся зі мною, я став приглядати ся їй уважливо, а як ми обминули ся, я обернув ся і поглянув за нею. За мною не було ні живої душі.

Тоді я був всего на два кроки від моєї мети. Спокійно підійшовши по сходах, я зазвонив відомим способом. Мені відчинили швидко.

Кімната була битком набита. На простому деревляному столі стояло кілька фляшок пива і дві тарілки: одна з шинкою, друга з вудженою рибою. Значить ся, я потрапив до ладу. То був оден з тих малих банкетів, на які часом доваляють собі „нігілісти“, щоби відпочати від тої нервової натуги, в якій приневолені постійно жити. Сим разом приладили гостину з нагоди приїзду Осґнського. Одначе, його ще не було.

Товариство було в чудовім настрою і мене стрінули вельми приязно, без огляду на самовільне нарушене „кварантанни“. Я завсїгди дуже любив сї банкети, від яких годї собі уявити що небудь веселїйше і більш оживлене. Всї, що тут зібрали ся, були нелєгальні люди, які мали не мало всяких „гріхів“ на совісти. У кожного висїв на привязи кинджал і набитий револьвер і кожний був ладен на випадок несподіваного нападу, боронити ся до останньої каплї крови. Та вони так привикли жити постійно під Дамоклевим мечем, що кінець кінцем перестали думати про безпеку. А може бути, що як раз ся безпека надавала їм радощам, такого невгомно-сьміливого характера. Всюди розносив ся сьміх, голосні розговори, жарти. По кутах поприміщували ся парами сї, що тихо говорили з собою; то були приятелї, які відкривали свою душу — друга невідлучна принадлежність таких банкетів. Від часу до часу можна було побачити традиційну церемонїю німецького брудершафта. Ся потреба дати волю почуваням, — так природна між людьми, що їх вяжуть спільні змаганя ідей і безпека тіснїйше, як звязки крови — на-

давала тим зборам що збирали ся нечасто, незвичайно поетичного і сердечного характера.

II.

Я запитав про Осінського. Мені сказали, що він зайшов до одного приятеля, та повинен скоро вернути ся.

Справді, за пів години опісля, він ввійшов в кімнату з урядовим кашкетом із обвідкою — в руці, прибраній в елегантну чорну рукавичку, — в якому ходив для більшої поваги.

Я підійшов, стиснув йому руку і довго держав її у своїх долонях, не спмагаючи відвести від нього очий.

Він був прегарний як сонце; стрункий, пропорціонально збудований, здоровий і гнучкий, як дамасценське залізо. Його білява, трохи подана в зад голова, сиділа граціозно на прегарній, нервовій шиї. Високе, мармурне чоло, з делікатними, синіми жилками, було легко стиснуте на висках. Правильний ніс, немов би вирізаний вістрем скульптора, надавав його вроді того класичного характера, який так рідко етрінеш в Росії. Малі, русяві вуса і борідка відтінювали хороший, виразний, пристрастний рот. Двоє великих синіх очий, повних вогню і молодецької відваги осьвічувало се чудове лице.

Осінський приїхав з Київa, города, в якому він був чисто влюблений, та в переїзді вспів завернути до всіх головних городів полудневої Росії і побачити ся з представниками місцевих

організацій. Таким чином привіз нам свіжі новинки про все, що там діяло ся.

Він одушевляв ся величезними успіхами тероризма за останній час і очарований палкою уявою, віщував нескінченні наслідки такого звороту справи. Я не зовсім згоджував ся з його оптимізмом, та як він говорив, годі було не подати ся чарівному впливови його красомовства.

З нього не був бесідник у звичайному розуміню того слова, та його бесіда мала таку переконуючу силу, яка в наслідком глибокої віри. Він цілий переняв ся тим ентузіазмом, який по неволі заражує і уділяєть ся слухачам. Тон його голосу, вираз лица підбивали не менше, як самі слова. Він мав великий талан повертати своїх слухачів з противників у союзників, які самі старали ся переконати себе про правдивість його доказів, щоби лишень могли з ним погодити ся.

Слухаючи його, я зрозумів, кілька правди було в оповіданнях, які розказували про нього.

Другого дня Осїнський зайшов до мене. В три або чотири дні опісля я знова покинув своє леговище і вибрав ся в нашу конспіративну квартиру, та знайшов там лишень пращальне письмо від Осїнського, що в переддень виїхав вечером до Одесси.

Я його більше не видав.

Його арештували в Києві весною 1879 р., а 5. мая того самого року вже відбув ся суд. Його засудили на смерть, хоч обжалуванє не могло навести против нього нічого навіть трохи серйозного і його засудили лишень за се, що в часі арешту доторкнув ся свого револь-

вера, хоч не вспів його навіть добути із футе рала. Та правительство знало, що має в руках одного з найвпливовіших членів терористичної партії і того було досять, щоби проказало судови висше наведений засуд.

Осіньський вислухав його без дрожання, як і слід правдивому борцю.

Протягом цілих десяти днів, які пройшли поміж засудом і карою, він був зовсім спокійний, навіть веселий. Він додавав духа своїм приятелям і ані на хвилечку не відминив ся. Як прийшли його відвідати мати із сестрою, він хоч знав що засуд затвердженний, сказав, що смертний засуд скасований, та рівночасно на пошепки повідомив сестру, шіснайцятилітне дівча, що правдоподібно йому завтра прийдець ся вмерти, і просив її, щоби підготовила матір на ту сумну вістку. В передодень кари написав до приятелів довге письмо, яке можна би назвати його політичним завіщанєм. Мало розводить ся в ньому про себе і про свої почутя. Занятий справою, він розбирав способи борби, на які требаб взяти ся по його думці і остерігає перед повторенєм старих блудів.

Ранком 14. мая відвели його на місце кари разом із двома товаришами Антоновим і Брантнером. Зі звірської жорстокости йому не завязали очий і він мусів дивити ся на передсмертні корчі своїх приятелів на шибениці, на яку за кілька хвиль, мав вийти сам. Те страшенне видовище так потрясло його фізичною істотою, над якою людська воля безвластна, що його голова протягом пяти хвиль побіліла немов сніг. Та його духова сила була неповоружна. Підлі жандарми підбігли до нього

в ту хвилину з запитанням, чи він не хоче просити помилування. Валеріян прогнав їх з обуренням і відказавши ся від помочи ката підійшов по ступнях шафота. До нього підійшов священник із розп'яттям. Осінський енергичним жестом оповістив, що так само не признає небесного царя, як і земних царів. По приказу начальства воєнна орхестра заграла „Камаринську“.

За кілька хвиль Валеріяна Осінського не стало.

III.

Вся вдача Осінського була того рода, що дає людям власть кермувати подіями. Се не був організатор. Його темперамент був через край палкий для сеї дрібної, клопотливої праці. В даній хвилі концентрували ся всі його умові сили на одній точці, яку йому вказував сливе непохибний революційний інстинкт. Він завжди був оден із вістунів тих течій, які з'являли ся з повною силою деколи аж роками опісля. Так в 1878 р., як територизм ще був в зачатках, з Осінського був уже прихильник царевбійства і вложеня в революційний програм означених і ясно висловлених домагань політичних реформ.

Він був у цілковитому розуміню слова чоловік діла. Доки проявляв ся пропагандівський напрям, він стояв осторонь. Аж із зими 1877 р., як місце слів зачав займатися револьвер і кинджал, пристав до руху і віддав ся йому зовсім, до кінця. У нього була одна

з найбільших сил, якими природа може наділити чоловіка, — віра, та віра, що по євангельським словам, переносить гори.

І ту віру умів він переляти в кожного, з ким стрівував. Тому природно він був душею всіх заходів, до яких пристав. А при його незвичайній енергії ледви була хоч одна трохи серйозна революційна справа в полудневій Росії, до якої би він не пристав. Ніхто не упадав духом, як Осінський був із ним, бо він додавав духа всякому своєю величною непохитною вірою і власним прикладом. Він завжди перший кидав ся в найбільше полум'я борби і брав на себе найнебезпечніші ролі. Його хоробрість доходила до навіженості.

Раз якось, як було з нього ще ледви одинацятилітнє хлопя, зачув, що в хату їхнього сусіда вдерла ся ватага звісних розбійників: нікого з рідні не було; тоді не довго думав, вхопив зі стіни батькову рушницю і кинув ся на поміч сусідови. На щасте вістка показала ся неправдива і хлопя щасливо вернуло домів. Той невеличкий епізод дав деяке поняття про відвагу будучого терориста. Щоби виробити собі суд про його лицарський характер, досить додати, що згаданий сусід був смертельний ворог цілої сім'ї Осінських.

В доказ непоборимого чару його слів, я наведу лишень один факт, хоч і не дуже значний, та про те доволі характерний; Осінський славив ся вмлістю збирати гроші. Революційна партія, особливо потім як тероризм став системою, потребувала великих засобів, а роздобути їх все було незвичайно тяжко. І ось тут не багато було таких, що моглиб міряти ся з Валеріяном Осінським. Його подвиги

на сьому полі стали предметом загальних поговорів; вони справді викликали подив. Який небудь богач із інстинктами кулака, або стара пані-скупця, що її гроші кури випорпують, готові розплисти ся перед вами у словах симпатії для революціонерів. Але най лишень справа доторкнеть ся до їхнього гаманця, картина швидко зміняеть ся, і тут вони можуть довести до розпуки кожного, хто стрібував би приневолити їх, щоби показали свої великодушні спочування докладнішим способом. Найвмілійшим людям не щастило ся роздобути від таких панів більше, як яких десять або двадцять рублів, та й за се ще слава Богу.

Та коли з'явив ся Валеріян Осїнський, то й наш кулак і стара скупця, зітхаючи, добували свої гаманці і виявши з відти пять, десять тисячів рублів, а часом і більше, передавали їх тому чарівному молодому чоловікові, якого докази були такі переконуючі, вигляд такий принадний, а поведінка така чарівна і красна.

В Осїнськiм не було й сліду чого-небудь педантичного, щоби нагадувало мораліста або проповідника. Се був вояк зі сьміливим серцем і сильною рукою. Він любив небезпеку, бо тут чув ся у своїому елменті. Борба розпалювала в ньому горячковий запал.

Він любив славу. Він любив жінки і вони його любили.

Петро Крапоткін.

I.

Загранична преса й доси не перестає називати деколи Крапоткіна головою і керманічем російського революційного руху. В один час була се загальна гадка. Звичайна публіка, яка зачерпує свої понятя про заговори з дешевих романів, не в силі уявити собі заговорницького руху без підземного диктатора, не знає нікого з людей, які трудять ся в Росії, звичайно хапаєть ся першого виднійшого імени, — з поміж емігрантів.

Російським читачам ледви треба пояснювати, що се все бабські казки і що ні один із емігрантів не був і не може бути керманічем російського руху.

Все, що еміграція може зробити для Росії, то зладити заграничну літературу. Можна сказати що в один час вона сповняла сю ролю сьвітло. Маємо надію, що й на будуче буде еміграція пособляти в тому напрямі.

Та що до практичного кермуваня, то про се годі й говорити. Полишивши на боці всі иньші міркуваня, досить пригадати, що на обмін листа між Петербургом, а тими нечисленними сторонами, де рабство і погана користолобність не замкли доступу російському політичному вигнанцеві треба що найменше тиждень.

Уявім собі на хвилю, що якомусь генералови захотілоб ся оставати в Петербурзі і завідувати воєнними справами в Турції. Що подумав би про нього кожний розсудливий чоловік? А прецінь наш генерал мав би в давім випадку величезну перевагу, бо розпоряджав би

телеграфом, тоді як революціонер приневолений обмежити ся на незносно повільну пошту і то не свою, а правительственну і кожний раз важить ся на се, що письмо дістанеть ся в руку правительства і запропастить як не цілу справу, то що найменше адресата.

Якіж розпорядження можна видавати серед таких обставин? У когож найдеть ся досить віри в свої сили, до такого діла? Хтож буде на стільки легководушний, щоби звертати ся по такі розпорядження? Заграниця для емігранта се місце віддиху, далекий острів, на який справляеть ся сей, чия судно розторожили або потурбували розбурхані хвилі. Поки він не аладить його і не справить до рідних берегів, поти не мислима для нього й практична робота. Йому не лишасть ся нічого, як стояти з заложеними руками і глядіти з тугою в даль, в країну, де його товариші борють ся і умирають тоді як він журний і самотний дусить ся в поневольному безділю, як вічний гість на бенкеті кипучого кругом, та чужого йому життя.

II.

Крапоткін, се один із найстарших емігрантів, бо він покинув Росію в 1876 р. і більше туди не вертав ся.

Та його участь у перших пропагандівських кружках полишила глибокий слід в їхніх програмах, а його особа була завсїгди одна з найвиднійших і найвидатнійших у нашій партії.

Він причисляеть ся до висшої російської аристократії. Родина князів Крапоткінів, се одна з нечисленних, що походять у простій

лівї від Руриковичів і тому говорили йому жартом у кружку Чайківців, до якого Крапоткін належав, що він має більші права до російського престолоа, як нинішні Романови, що в дійсности чистокровні Німці.

Крапоткін виховав ся в пазівському корпусі, куди приймають лишень дітий надвornoї шляхти. В 1861 р. скінчив курс із відзначенем; та зрушений замишуванем до науки вибрав ся в Сибір на геологічні досліди. Там прожив кілька років, брав участь у різних наукових експедициях і тут добув собі той широкий запас знаня, яким покористувався потім при своїй праці як співробітник Елізе Реклю. Бував і в Китаю. По повороті в Петербург його вибрали в члени, а потім у секретарі Географічного Товариства; написав кілька праць, які високо оцінили люди науки, а в кінци зачав велику працю про фінляндські ледівці, яку за старанем Географічного Товариства дозволили йому скінчити в кріпости. Не міг зовсім збути ся двірської служби; його іменували „камерпазьем“ цариці і наділили кількома ордерами.

В 1871 або з початком 1872 р. вибрав ся Крапоткін за границю. Завитав до Бельгії і Швайцарії, де тоді Інтернаціонал дійшов до вершка своєї могучости. Тут його світогляд, що був завсїгди дуже радикальний, остаточно сформувався. Він пристав до Інтернаціонала і прийняв ідеї його крайної т. зв. анархічної фракції, і полишив ся на завсїгди їх горячим оборонцем.

По повороті до вітчизни, навязав Крапоткін зносини з кружком Чайківців, які признавали ся до тих самих ідей. В 1870 р. його представили і однодушно прийняли в члени кружка.

Йому дали випрацювати програм партії і нарис організації. Сі документи знайшли потім між його паперами. Зимом 1872 р. він почав викладати історію „Інтернаціонала“ — розуміється потайки, в якій саме розвивав принципи революційного соціалізма, на основі народних рухів найновіших часів. В тих викладах лучила ся поважна думка з неавичайною ясністю і простотою викладу. Робітники Олександроневської дільниці слухали їх із великим заінтересованем. Природно, що про сі виклади почали ся розмови по сусідних робітнях. Швидко дійшла вість про них і до поліції, яка постановила, щоби там не було, віднайти славетного Бородіна (під сим іменем знали Крапоткіна його слухачі). Та довгий час всі її заходи були безуспішні. Виклади скінчили ся і Крапоткін зовсім не показував ся в хаті, яку слідили, бо збирав ся йти „в народ“ як мандрівний „богомаз“, себто маляр.

Та поліції пощастило ся підкупити одного з робітників і він став волочити ся день у день по всіх головних вулицях Петербурга, сподіваючи ся швидше чи пізнійше стрінутися десь Бородіна. І справді за кілька місяців стрінув Крапоткіна в Гостинному Дворі і показав його поліції. Крапоткіна увязнили. З першу він відказав ся подати своє справдішне прізвище, та годі було його утаїти. За кілька днів хащайка хати, в якій наймав кімнату, повідомила поліцію, що один із її наємців, князь Петро Крапоткін, в той а той день пропав. Як поставили її на очи з Бородіном, вона пізнала в ньому свого наємця і Крапоткіну не остало нічого, як потвердити її свідощтво.

Вість про увязнене такої важної особи стчинила великий переполох на дворі. Сам цар не міг сього довго забути. В рік або два опісля підчас переїзда через Харків, де був губернатором двоюрідний брат Петра Олексій Крапоткін (його убили в 1879 р.), обійшов ся з ним незвичайно холодно і запитав грубо, чи то правда, що Петро його свояк.

Цілих три роки висидів Крапоткін у казематах Петропавловської кріпости. З початком 1876 р. на приказ лікаря, перевели його в Миколаївський шпиталь, бо тюрма так підкосила його здоровля, що він не міг ані їсти, ані ходити. За кілька місяців він зовсім одужав, та робив все, щоби лишень те затаїти. Він ледви волочив ноги, говорив глухим голосом, немов би ось-ось мав віддати Богу душу. Діло було в тім, що Крапоткін довідав ся з листа, який йому передали приятелі, що вони робили заходи коло його утечі, а з огляду на слабший надзір у шпитали, як у кріпости, була для нього річ дуже великої ваги остати там по можности довше.

В червні 1870 р. утеча вдала ся по пляну, який придумав сам Крапоткін. Та про сей подвиг, що показує таку замітну сполуку хитрого вирахованя і незвичайної відваги, я розкажу осібю в одному з найблизших нарисів.

III.

В кілька тижнів опісля Крапоткін був уже за границею.

Від того часу починаєть ся його справдішна революційна діяльність. Хоч вона й не

в'язеть ся властиво з російським рухом, бо посвячена виключно справі західно-європейського соціалізма, то не менше вказує. може бути на єдине поде, на якому могли визначити ся його знамениті політичні спосібности. Кратоткін родив ся до діяльности на широкому полі, а не в підземних сферах тайних кружків. У нього не мав тої гнучкості і хисту, пристосувати ся до умов хвилі і домагань практичного життя, які необхідні заговорникови. Він не чоловік діла, а пристрасний дослідник правди, духовий провідник. Він стремить до побіди відомих ідей, а не до осягнення якої будь практичної цілі, використовуючи се, що попаде під руки. В своїх переконаннях він непохитний.

Він не поступить на волос від ультраанархічного програма і тому ніколи не був в можности бути співробітником ніякого російського революційного журналу, так із поміж тих, що їх печатали в тайних печатнях, як і з поміж заграничних. Усе знайшла ся якась точка, на яку він не міг згодити ся. Люди з такою теоретичною перевагою мало коли стають провідниками партій, яких діяльність заснована на заговорі. Заговор у широкому революційному рухові, се немов би партизанство у звичайній війні. Людий не багато і тому треба уміти добути з них все можливе; поле діяльности обмежене і тому коначно уміти пристосувати ся до нього; добрий партизант все мусть з'уміти використати і людий і хвилеві обставини. Справдішна велика війна, а не дрібна, партизантська, се природний елемент для Кратоткіна. Се один із тих людий, які серед при-

язних обставин дають почин до широких суспільних рухів.

Він знаменитий агітатор. Природа обдарувала його огнистою, переконуючою вимовою; скоро лише вступає на трибуну, цілий переміняється в пристрасть. Він, як всі правдиві бесідники, зворушується на вид юрби, яка його слухає. Тут він зовсім змінюється. Він цілий дрижить зі зворушення; його голос звенить тоном глибокого, правдивого переконання чоловіка, який вкладає свою душу в те, що говорить. Його бесіди роблять велике вражіння, завдяки силі його одушевлення, яке обнімає других і електризує слухачів. Як блідий і зворушений сходять Крапоткін із трибуни по проголошенню бесіди, ціла зала гремять оплесками.

Він світлий полеміст і перечити ся з ним дуже важко. Обнайомилий добре з історією, особливо зі всім, що дотикає народних рухів, він містецьки користується багатим запасом знань до піддержання своїх думок оригінальними і несподіваними прикладами і аналогіями, які здорово пособляють доказувати переконуючо і ясно.

З виїмком своїх наукових праць він не написав ні одного значнішого твору. Дві чудові книги про суспільні питання, які видав останніми роками, не що иньше, як збірники окремих статей. З нього чудовий публіцист, горячий, бистроумний, завзятий. Він агітатор навіть у своїх працях.

Крапоткін, се один із найщиріших і найсердечніших людей, яких мені довело ся коли небудь стрічати. Він говорить завжди правду в очи — з цілою делікатністю доброго і лагідного чоловіка, але без найменшого поту-

раня дрібному самолюбству слухача. Та безумовна щирість — се найбільш вражаючий і найсимпатичніший рис його характеру. Сміло можете спустити ся на кожне його слово. Його щирість така, що як у горячій суперечці нагло прийшла йому до голови яка небудь зовсім нова гадка, що приневолює його подумати, він сейчас мовкне, кілька хвиль беть ся з думками, потім починає думати в голос немов би виходив із точки погляду' противника. В інших випадках переходить думкою всі аргументи' наведені в часі суперечки і по кількох мінутах мовчанки звертаєть ся до свого здивованого розмовника і говорить із усмішкою: „Так, ваша правда“.

Дмитро Лизогуб.

I.

Раз у грудні 1877 р. приключило ся мені бути на одних студентських сходинах, які ніколи не переводять ся в Петербурзі.

Сходина були нечисленні і не визначали ся особливим оживленем. Обговорювали проєкт, який все є на денному порядку і ніколи ні до чого не доводить, про злуку всіх кружків, які є між молодіжю в одну загальну організацію. Проєкт був неможливий до переведеня з огляду на різнородність тих кружків і з гори можна було його уважати за мертвонароджений. Видимо і самі ініціатори сходин через половину до сього додумали ся і тому суперечка йшла мляво, скучно, лишень на силу.

Та поміж присутними був один, якому щастило ся за кожний раз оживити сонні збори і заняти їхню увагу, скоро лишень він докпнув до монотонних дебат, яку небудь невеличку замітку, майже все влучну і легенько жартовливу. Він був білявий, високого росту, блідий і трохи сухорлявий. Довга борода надавала йому вид апостола. Його лице не було гарне, в строгому розуміню, та годї зобразити собі, що небудь приємнійше, як вираз його лагідних голубих очий, що їх отїняли довгі вії, і нїжнійше, як його дитячий усьміх. Його рівний, протяглий голос, пестив слух, немов би низькі симпатичні тони піснї і проникав до самої душі.

Його одяг був дуже убогий. Хоч на дворі була справдішна російська зима, на ньому була полотнянка з вітрильного полотна з великими деревляними гузиками, яка від частого праня обернула ся вже в шмату. Зношена чорна камізелька вкривала його груди до самої шиї, і за кожним разом, як він підняв ся, щоби сказати своїх кілька слів, можна було завважати, що його панталюни були як на сезон за ясні.

Коли публіка стала розходити ся по скінченю зборів із обережності гуртками по троє-четверо людей, як то все дієть ся в таких випадках у Росії, прийшло ся менї вийти з одним приятелем разом із нашим незнайомим. Тепер я добачив, що його верхній одяг складав ся з легкого пальта, старого, червоного шалика і шкіряного кашкета. Не уживав навіть так уживаного нїгілістаму пледа, хоч того вечера доходив мороз до двацяти ступнів. Попрощав ся з моїм приятелем, із яким видко був трохи знайомий і скоро пішов, майже побіг вулицею,

щоби трохи загріти ся скорим ходом. За кілька хвиль він щез із очей.

Хто се? запитав я свого товариша.

Дмитро Лизогуб, відповів.

Лизогуб? Чернягівський?

Так, Чернягівський.

Я поневолі глянув ще раз у напрямі, в якому пропав той чоловік.

Дмитро Лизогуб був мільонер, властитель великого маєтку, що складав ся з оселі, земель і лісів в одній з ліпших російських губерній. Без огляду на се він жив мізернійше як останній його слуга, бо все, що мав, віддавав на революцію.

II.

В два роки опісля ми знова стрінули ся в Петербурзі, вже як члени одної організації, в яких люди стрічають ся і пізнають ся так, немов би були членами одної сім'ї.

Се було, дуже не багато назвати Лизогуба найнепорочнішим із людей, яких я коли небудь стрічав. Скажу сьміло, що в цілій партії не було і не могло бути чоловіка, який міг би з ним рівняти ся під зглядом зовсім ідеальної, моральної краси.

Відречене великого достатку в користь справи, було зовсім не найбільшим проявом його подвижництва. Багато революціонерів віддало свій маєток на справу, та другого Дмитра Лизогуба не було між ними. На вид спокійний і вдоволений, як безхмарний небозвід, мав душу повну вогню і ентузіазма. Для нього переконання були релігією, якій він віддав не лишень ціле своє жите, але ще багато більше, всі свої

думки; він не думав ні про що, лишень про служеня справі. У нього не було сім'ї. Ні один раз у житю він не любив жінки. Його ощадність доходила до того, що приятелі мусіли журити ся, щоби він не занедужав від надмірних недостатків. Та на всі їхні уваги про се він відповідав звичайно: Мені й так не довго жити!

І він не помилив ся.

Його рішучість, не протратити ні копійки з грошей, які могли придати ся для справи, доходила до того, що він ніколи не зважив ся під'їхати трамваем, а нічо й згадувати про звозника. Памятаю, як раз нам показував дві річи, які належали до його святочного одяга: складаний капелюх і рукавички. Роздобув їх тоді, коли завдяки своєму становищу мусів відвідати чернігівського губернатора, чи когось із таких. Рукавички були ніжно попелястої краски і виглядали на новіські. Сказав нам, що вони у нього вже три роки, і сьміючись розповів нам про невеликі хитроці, на які брав ся, щоб їх так заховати; натягав їх аж на порозі прийомних саль або кабінетів, куди мусів деколи заходити. Справа з капелюхом була більше зложена, бо вже з рік тому зломил ся пружина, а він усе не міг зважити ся віддати її до направи. Кождий раз добачав, що можна спотребувати потрібний на се сороковець користнійше. Та, щоби піддержати свою повагу, він ніколи не входив інакше в гостинну як держачи той сам капелюх під пахою, а тим часом в його кишені лежав вірний шкіряний кашкет, який він вбирав і в зимі і в літі. Як по візиті вийшов на вулицю, то звичайно йшов кілька кроків із голою головою, немов би поправляв

волося, а потім, коли підійшов шматок дороги, добував із кишені свій славетний, шкіряний кашкет.

А одначе гроші, що їх шадив Лизогуб із заздрісною западливістю Плюшкіна, були його найгіршим ворогом, жерелом нескінчених мук, якимось вічним проклятем, що тяжіло на ньому. При своїй вразливій, над міру чутливій вдачі, він безмежно мучив ся, що був приневолений сидіти з заложеними руками і без участі приглядати ся борбі і мукам своїх найліпших приятелів. Він був під строгим доглядом, бо на нього зробили свояки донос, за приналежність до революційної партії і надіяли ся, що як його засудять, то вони дістануть його маєток і через се він не міг нічого робити; за першим кроком із його сторони маєток сконфіскувалиб і партія стратила би таку велику підпомогу. Таким чином багатство було для нього немов куля, що її прикували до ноги каторжника, аби не дати йому свободно ходити.

Се поневільне безділе мусіло тяжко пригнітати такого чоловіка, як Лизогуб, в якому зійшла ся відвага борця з палким ентузіазмом пророка. Та Лизогуб завзяв ся зробити се безділе для себе жерелом глибоких страждань. Зі скромністю справді великої душі, він не добачав найменшої заслуги в тому, що йому здавало ся найпривроднійше в світі, в відреченю від свого багатства і повному злиднів житю.

Безпощадний для себе, як строгий судя, що не хоче слухати ніяких пояснень і не видить нічого, лишень голий факт злочина, він глядів на своє справді повне самовідреченя безділе,

як на щось гидке. І той чоловік, що ціною такої великої жертви піддержував цілого півтора року весь російський революційний рух, чоловік, якого моральна вартість приневолювала кожного, що його знав до безмежного поважання, чоловік, що одна його присутність у рядах партії збільшала її силу і авторитет — той чоловік дивився на себе як на останнього з останніх.

Відси той глибокий сум, який ніколи його не кидав, і виднів у кожному його слові, без огляду на легкий жартовливий тон, який присвоїв собі, щоб се скрити.

І ніс терпливо свій часом надмірно тяжкий хрест ціле своє життя, з сумною покірливістю судбі.

Той чоловік був незвичайно нещасливий.

Його увязнили в Одесі, в осени 1878 р., на донос його управителя Дріго, що був його приятелем і повірником, а потім продав себе правительству за обіцянку рештків із маєтку Лизогуба, що числили коло 40.000 рублів.

Хоч Лизогуба увязнили в самому розгарі білого терора, і в Одесі де його мали судити лютував герой Севастополя і Плевни, хабарник кат, граф Тотлебен, ніхто не сподівався дуже строгого засуда для Лизогуба. Висилка на поселене або в гіршому випадку кілька років каторжних робіт, — от і все, на що його могли засудити. Обжалуване не могло против нього навести нічого крім факта прогайнування, не знати де, більшої частини маєтку. Та тут свідочтва Дріго не дозволяли на сумнів у жерців російської справедливості.

Всі задеревіли з зачудовання, коли Лизогуба засудили на смерть. Очевидці оповідають

що він із зачудованя отворив рот, як вислухав той засуд.

Предложено, яке йому зробили, щоби ратував жите просьбою о помилуванє, відкинув з погордою. 8. серпня 1879 р. його відвезли на кару разом із двома товаришами Чубаровим і Давиденком.

Ті, що бачили його підчас переїзда з тюрми на шафот, кажуть, що він не лишень був цілу дорогу неповоружно спокійний, але навіть на його обличі слідний був легкий усміх, як звертав ся до товаришів, щоби їм додати духа. В кінци сповнило ся його горяче бажаня: принести себе в офіру справі революції. Може бути, що то була найщасливійша хвиля в його тяжкому житю.

В нашій партії Стефанович був організатор; Клеменс — мислитель; Осїнський — вояк; Крапоткін — агітатор; Дмитро Лизогуб — був святий.

Гєся Гельфман.

Бувають незвістні героїні, бувають смирні робітницї, які все приносять на престол справи і нічого не домагають ся в заміну. Вони беруть на себе лишень невдячні ролї; жертвують собою зза дрібницї, — за адрес для переписки; за передержанє часто незнайомого їм чоловіка; за висилку посилки, якої зміст для них тайний. Поет не присвятить їм натхненого вірша; історія не впише їхнього імени на своїх стороницях; потомність не згадує про них із вдячністю.

Ні одна партія не могла б існувати без
Їїної роботи і всяка боротьба була б немислима.

Та ось хвиля історії добуває одну з та-
ких смирних робітниць із тихої самоти, в якій
вона сподівала ся прожити ціле своє життя
і підносить її на своєму лискучому хребті на
шпиль всесвітньої слави. І всі споглядають на
сю скромну постать і з подивом добачують
в ній риси такої моральної сили, такого само-
відречення і відваги, які властиві лишень у ге-
роїнь.

Така як раз доля Гесі Гельфман.

* * *

Я не знав її особисто. Так як у тому ви-
падку відступаю від свого правила — гово-
рити лишень про особисто знайомих, то привело
мене до цього не слава, яку здобуло її імя,
лишень її моральна висота. Може бути, що
проста, глибоко симпатична постать Гесі ліпше
характеризує партію, яку описую, як иньші
світліяні типи, які чудують силою, енергією
і ріжносторонною діяльністю. Так часто смирна,
полева цвітка, дає вірнійше поняття про міс-
цеву флору, ніж яка небудь чудова і незви-
чайна рослина.

* * *

Геся Гельфман належала до фанатичної,
жидівської сім'ї, яка зі страхом гляділа на все,
що йшло від християн, а особливо на Їїню на-
уку, що проповідувала між своїми прихильни-
ками погорду батьківської релігії. Як переняла
ся новими ідеями і не могла довше стерпіти

тяжких родинних пут, Гесея втікла з рідного дому і забрала з собою, як одиноке наслідство, батьківське прокляте, бо батьки волілиб радше побачити свою дочку в могилі, як у побратимстві з „гоями“.

Дістала ся в Київ і наняла ся на роботу в кравецьку робітню.

Надійшов 1874 рік. Революційний рух розлив ся широким руслом по цілій Росії і його вплив дійшов і до самотнього житла молодой жидівської швачки.

Вона познайомила ся з деякими дівчатами, які що лишень вернули з Цюріха, а потім фігурували в славному процесі пятьдесяти. Вони то й приєднали її для руху. Зрештою її участь в ньому була з початку дуже невелика. Вона віддала свій адрес для революційної переписки. Однак, коли дізнали ся про її „злочин“, вона відпокутувала за нього ні менше ні більше, як двома роками слідчої вязниці і ще в додатку двома роками тюрми в Литовському Замку по засуді. Там разом із чотирма чи пятьма товаришками, яких засудили за участь в тій самій справі, познайомила ся Гесея перший раз, як слід, із принципами соціалізма і посвятила ся йому цілим серцем і душею. Та не швидко прийшло ся їй брати ся переводити нові ідеї в житє, бо по скінченю кари її місто пустити на волю заслали адміністративним порядком в одну північну губернію, де проживала до осени 1879 р. На кінець скористала з неуваги своїх сторожів, утікла звідти і небагом опинила ся в Петербурзі. Тут із жаром кинула ся в борбу, бо палила її жадоба праці для справи, яка перемінила ся в неї в тим палкійшу пристрасть, що прийшло ся здержувати її так довго.

Завсїгди дїяльна і все весела вдоволяла ся дрібницею, лишень щоби вона була користна для справи. Вона радо приймала всякі ролї: почтильоца, післанця, сторожа; часто праця була така томляча, що знесилювала навіть сю здорову дївчину, з робітничої верстви. Кілько разів, бувало, вертала домів пізною нічю, знеможена безнастанною чотирнайцяти-годинною біганиною по гбродї! Та на другий день піднімала ся знова кріпка і знова брала ся за працю.

Все рада прислужити ся кождому, без згляду на небезпеку, на яку се могло її наразити, вона не думала ніколи про себе.

Щоби дати спомогу поняти моральну силу і безмежну посв'яту тої простої, мало осв'іченої жінки досить пригадати останні місяці її революційної дїяльності. Її мужа, Миколу Колоткевича, одного з визнатнійших і дуже поважаних членів терористичної партії, увязнили в лютім. Над його головою завис смертний засуд. Та Гєся дальше остала в рядах борців і скривала перед всіма своє страшне горе. Хоч була вже в четвертому місяці вагітності, прийняла ся незвичайно небезпечної ролї — хазяйки конспіративної квартири, де готовили ся Кибальчичеві бомби, і прожила там весь час до свого другого увязнення, яке слїдувало зараз по 1. марті.

В день засуду стояла весела і усміхнена перед судьями, що мали її вислати на шафот. Та її судьба показала ся ще страшнійша; її прийшло ся дожидати кари цілих чотири місяці... І вона терпіла ту безконечну моральну муку, ані на хвилину не упала на дусї, без згляду на всі заходи правительства, яке ста-

рало ся викликати осуд Європи на повішене вагітної жінки, але старало ся по крайній мірі використати її положене, щоби видобути від неї які небудь зізнаня. Воно продовжало сю моральну муку до тої хвилі, поки не показало ся, що самому життю Гесї грозить небезпека і аж перед самими родинами звістили її, що смертну кару перемінили на вічну тюрму.

Умерла в тюрмі небавом по уродинах дитини, яку їй сейчас забрали.

Віра Засулич.

Як перекидати картки книги історії, годі, а може й неможливо стрінути імя, яке так швидко, так широко, так безглядно і загально стало звісне.

Вчера зовсім незвісне було се імя протягом кількох місяців у всіх на устах, розпалювало великодушні серця обох земних півкуль і стало немов би синонімом героїзма і самовідреченя.

Та дівчина, що стала предметом такого ентузіазма, завзято ховала ся перед своєю славою. Вона сторонила від овацій і хоч дуже скоро стало звісне, що вона проживає за границею, де могла показувати ся явно без всякої небезпеки, вона остала як передше в товпі і не бажала нарушити свого incognito.

Тоді при недостаті певних звісток почала працю уява і численні поклонники стали уявляти собі її відповідно до власного характера.

Романтичні і сентиментальні вдачі уявляли собі її як поетичне, ніжне дівча, екзальтоване як християнська мучениця, як уособлене само-відречення і любови.

Склонніші до радикалізма уявляли собі її як нову немезиду з револьвером в одній руці, червоним прапором у другій і грімкими фразами на устах, горду і грізну, як уособлене революції.

І одні і другі помиляли ся.

Засуличівна рішучо не похожа ані на героїню псевдорадикальної трагедії, ані на воздушну і екзальтовану християнську дівчину.

То сильна і кріпка жінка і хоч не висша як середного росту, здасть ся на перший погляд висока. Її симпатичне, розумне лице годі назвати гарним. Гарні у неї лишень великі, прегарно оправлені сиві очі, отінені довгими війми; вони темнійшають тоді, як вона зворушена. Задумчиві і звичайно трохи сумні, ті очі сьвітять ся якимось промінним сьвітлом, коли вона одушевляєть ся, що буває часто, і кидають іскри, коли вона жартує, що приключаеть ся дуже часто. Найменше душевне зворушене відбиваєть ся в тих очах. Зрештою риси лица не показують нічого незвичайного; подовговатий ніс, тонкі губи, велика голова, покрита майже чорним волосем.

Собою не займаєть ся зовсім. Вона надмірно розсіяна, надмірно занята своїми думками, щоби журила ся такими дрібницями, що її зовсім не займають.

Та єсть у неї щось, що ще більше як її вишній вигляд суперечить понятю етеричної дівчини.

Се її голос. З початку говорить із вами як всі люди, та се звичайно триває зовсім не довго. Скоро лиш оживить ся розмова, вона підносить голос і говорить так голосно, немов би її співбесідник був на пів глухий, або стояв від неї що найменше на сто кроків. І ніяким способом не може збути ся тої привычки. Вона така розсіяна, що сейчас забуває і про жарти приятелів і про своє власне бажане не звертати уваги і говорить як усі. В дома чи на вулиці, коли лиш піде річ про який небудь цікавий предмет, сейчас починає кричати і піддержує свої слова все тим самим жестом правої руки, що нею енергічно січе воздух немов би сокирою.

Та під тим простим, мало поетичним зверхним виглядом, ховасть ся повна високої поезії, глибока і могутча богата в любов і невдоволене душа.

Се дуже здержлива і замкнена вдача, хоч на перший погляд можна її взяти за отверту людину, бо говорить багато і радо. Мало кого допускає вона до інтимности. Говорю не про товариську інтимність, що пливе зі взаємного довіря і поважання, а про иньшу справдішню інтимність, якої основою обміна часом найбільш задушевних гадок.

Вона не спосібна до скорої приязни молодих і недосвідних душ. Коли входить у близші зносини з чоловіком, то поступає звільна і обережно, і ніколи не стараєть ся доповнити уявою недостачі певних спостережень. Приятелів у неї мало, і всі вони майже виключно її старі знайомі; вони для неї світ відмежований від иньших непрохідною границею.

Загалом вона живе багато внутрішнім життям і дуже підлягає виключно російській

недузі, непоковню власної душі і вглублюваню в її найтайніші глибини, безпощадному атомованю її, вишукуваню плямок і недостач, з часта придуманих і все прибільшених.

З сього йдуть сі напади чорної нудьги, які від часу до часу находять на неї, як на царя Савла і володіють нею цілими днями; і нічо не може їх прогнати. Вона тоді розсіяна, втікає перед всяким товариством і весь час проходить ся по кімнаті, ціла вглублена в свої думки, або втікає з дому і шукає спокою в одинокім, що її може його дати в безстрастній і величавій природі, що її любить і розуміє так, як любити і розуміти можуть лишень люде зі справді поетичною душею. Нераз доводило ся їй цілими ночами, часто до сходу сонця блукати одинокій по диких горах Швайцарії або по берегах її великих озер.

* * *

Вона перейнята тим вічним почутєм внутрішнього невдоволення, жерелом великих діл, а се в неї прямий наслідок безмежного ідеалізма, який є основою її характера. Її відданість справі визволу народа, якій вона посвятила себе, від вчасної молодости скристалізувала ся в її душі до тої міри в погляд на власні обовязки і моральні вимоги, що її жите рішучо не може вдоволити. Для неї все недостаточне.

Її великий подвиг зовсім її не вдоволив. Олександра Малиновська незвичайно спостережлива і розумна жінка і велика приятелька Зисуличівної, коли побачила її в кілька тижнів по увільненю в нападї чорної нудьги і невдоволення, сказала :

Віра хотілаб стріляти кожного дня, а бодай, що найменше раз на тиждень у Трепових. Та се для неї мука, що сього зробити годі.

І Малиновська брала ся доказувати Засуличівній, що нема спромоги кожної неділі жертувати себе на заколене, як наш Спаситель Ісус Христос; що треба помирити ся зі своєю долею і робити се, що і всі.

І Віра робила се, що всі, та се не помагало. В її вічному невдоволеню нема рішучо нічо спільного з самолюбством людей, що хотять вивисшити ся понад иньших і всім від них відрізнити ся. Не лишень перед тим, але й потім, коли її ім'я здобуло таку славу, себто в часі останньої мандрівки в Росію, вона переймала на себе найскромніші і найзвичайніші ролі: складачки в печатні, покоївки і т. в. і все виповняла всі свої обовязки з бездоганною сумлінністю і пильністю. Та се не давало їй душевного спокою і на се не могла вона нічого порадити.

Якось, памятаю — розказувала мені про свої почування, коли учула з уст предсідателя суда про своє увільненє: — казала що се не була втіха, але незвичайне здивуванє, а за ним прийшло сейчас відчутє сумоти.

— Тоді я не була в силі пояснити собі того почутя — додала — та я зрозуміла його потім. Як би мене були засудили, то я з природи річній не моглаб нічого робити і булаб спокійна тому, бо свідомість, що зробила для справи все, що лишень спромогла, далаб мені вдоволенє. Та тепер, коли я вільна, треба знова шукати, а найти так тяжко.

Ся коротка розмова, що вбила ся в мою пам'ять, осьвічує незвичайно яскраво цілий її характер.

* * *

Її скромність справді безприкладна, одинока в своєму роді, творить другу форму прояви того безмежного ідеалізма. Се признака вибраних вдач, що в них героїам природна і льогічна річ, тому і проявляєть ся він у них в такій дивній простоті.

Серед загального захватного подива, серед справдішної апотеози, зберегла Засуличівна все ту простоту, сю молодецьку чистоту душі, яка її відріжняла перед тим, заким її чоло увінчала авреоля безсмертної слави.

На сю славу, від якої завершилось би в голові найтвердшому стоїкови, була вона зовсім байдужна і рівнодушна, немов би ся річ її зовсім не обходила.

Ледви чи се не одинока в своєму роді подія в історії людського серця і вона сама вистарчає, щоби вказати на глибіню того характера, що все добував самого себе і не потребував ані не спромагав піддати ся внішньому впливови, який би її підпомагав або додавав принуки.

Як довершила свого діла під впливом внутрішнього переконання, без найменшої тїни шанолюбства, завзято сторонила від всяких заяв захвата, що його викликав її вчинок між громадою. І тому вона завсїгди цурала ся появляти ся перед публікою.

Се не була лякливість молодой дівчини, але благородна моральна соромливість, яка не дозволяла їй приймати данину пошани за се,

чого сама в своїх високих ідеальних фантазіях не признавала за героїчний вчинок.

Ось чому ся сама Віра, що так любить товариство, що так радо балакає, що ніколи не онимаєть ся розпочати з ким небудь завзятої суперечки, коли їй здаєть ся, що не його правда — та Віра коли лишень появила ся на яких небудь сходинах, про які знає, що там на неї глядять уже не як на Віру, а як на Засуличівну, сейчас зміняєть ся найбільш разючим способом, вона стає ляклива, соромлива, несмілива, немов би дівча, яке що лишень вийшло з пансіона. Навіть її заглушний голос зміняєть ся дивно; він стає ніжний, м'який, солодкий, — одним словом ангельський, як говорять жартом її приятелі, або „пташиний“, як вона сама його називає.

* * *

Та доволі тяжко почути і сей „пташиний“ голос тому, що Віра звичайно мовчить на товариських сходинах, немов би набрала води в рот. Справа мусить її дуже близько обходити, щоби вона встала і промовила кілька слів.

Цілу вартість її світлого ума і всю принаду її розмови можна оцінити лишень дома в приятельському кружку. Лишень тут дає вона повну волю своєму живому дотепу.

Вона виробила собі свою власну багату і цвітисту мову, яка лучить у собі народний гумор із якоюсь дитячою наївністю. Деякі її вислови і слівця прямо перли, яких годі стрінути за ювілерськими шибамми.

Оригінальність — се характерна черта її ума. Випосажена незвичайною силою думок,

вона збогатила їх поважним і різномірним читанем підчас довгих років ссилки по різних російських городах. У неї є ся так незвичайна прикмета думати завжди самостійно як у великих так і в дрібних річах і вона органічно не спосібна йти втоптанними стежками лишень тому, що ними йдуть інші. Вона все провірює і розбирає критично і в ніщо не вірить сліпо. Тому з'уміє вона надати свого кольорита навіть звичайним правдам, що їх усі повторяють зі звичаю. Тому й її розмова очаровує свіжістю і моторністю.

Оригінальні і самостійні думки разом із сукупністю її морального характеру творять другу можливо і вартнішу прикмету її вдачі. Я говорю про її питомий майже нехитрий моральний інстинкт про талан відгадати в найбільш зложених і запутаних питаннях, що можливе, а що неможливе, що добре, а що дурне, хоч часом і сама не в силі умотивувати свої гадки. Той інстинкт проявив ся у неї в високій мірі так в її поведеню перед судом підчас її звісного процесу, як і в багатьох випадках внутрішнього життя партії.

Кожда її порада чи гадка, навіть немотивовані, заслуговують на увагу тому, що вони мало коли хибні.

Таким способом Засуличівна має всі прикмети, щоби стати, як можна так сказати, совістю кружка, організації, партії. Засуличівна велика своїм моральним впливом, та годі її уважати за впливового політичного діяча. Вона надмірно замкнена в собі самій, щоби впливала на інших. Хто хоче роздобути в неї поради мусять сам піти до неї. З власного почину вона ніколи не вмішаєть ся в чуже жите, щоби

їно переробити по своєму, як стараєть ся робити кожний організатор і агітатор. Вона сповняє свій обовязок, як її каже совість і не стараєть ся за своїм приміром вести інших.

Як раз її ідеалом, такий високий і життєвий, що приневолює її все бажати чогось великого, не дає їй жертвувати себе цілою душею буденній роботі, яка завжди буває дрібна і незначна.

То жінка великих завдач і великих хвиль.

Тип невтомимого і могутого борця подає нам друга жінка, якої величаву постать спробую по силах нарисувати в найближшому розділі.

Зофія Перовська.

Вона була гарна з себе, хоч її вигляд не був такий, які осліпляють на перший погляд, але стають до вподоби, чим більше їм приглядати ся.

Білява головка з парою поважних і проникливих голубих очей під широким видатним чолом; дрібні, тонкі риси лица; рожеві, повні губи, що відкривали два ряди чудових, білих зубів, коли вона усміхала ся; незвичайно рівна і ніжна лінія бороди.

Зрештою не так чарували віддільні риси, як уся суцільність її фізіономії. В тому кругленькому личку було щось жваве, метке і даром наївне. Се була уособлена молодість. При своєму дивно молодому вигляді, Зоня виглядала в двадцятьшестому році немов би вісімнадцятилітня дівчинка. Невеличка, струнка,

повабна стать і гожий, звінкий мов звіночок голос збільшали сю ілюзію, яку майже годі було перемогти, коли вона стала сьміяти ся, що бувало дуже часто. Вона була велика сьміхунка і сьміяла ся з таким захватом, з такою щирою і неповздержаною веселістю, що в тій хвилі можна було її взяти за п'ятнадцятилітню дівчинку-сьміхованку.

Не займала ся рішучо своїм зверхнім виглядом. Одягала ся з найбільшою простотою і може бути навіть не знала, що значить одіти ся до лица або не до лица; але пристрасно любила чистоту і в тому згляді була вибаглива і педантка, як швайцарська дівчина.

Зоня незвичайно любила діти і з неї була знаменита шкільна учителька. Була однак инша роля, яку сповняла ще ліпше — се роля доглядачки недужих. Як занедужала яка небудь з її приятельок — вона являла ся перша з заявою, що перейме на себе сей тяжкий обов'язок і знала заходити ся з недужими з такою дбалистю і терпливістю, які на завсїгди здобували її серця її пацієнтів.

Найприхильніша в житю була вона до своєї матери Варвари Сергіївної, яку любила всею тою зворушуючою і наївною ніжністю, яку стрічаємо лишень у доньок. Нераз жертувала собою, щоби побачити ся з нею. Серед колотнечі і турбот свого бурливого житя, зберегала в серці затишну закутину, де жевріло се гарне почуванє. Ніколи не забувала про сї неугавні муки, які мусїла терпіти через неї мати і користувала ся найменшим випадком, аби їй передати звістку про себе. Нераз, навіть в останньому періоді свого житя, кидала на хвилину сувору конспіраційну працю, щоби

приладити для неї посилку з любих її гостинців і ласощів.

І ся дівчина з таким скромним і невинним внішнім виглядом, з таким тихим і ніжним характером, се був один із найгрізніших членів грізної революційної партії. Їй поручили кермоване справою 1. марта. На шматку куверти рисувала олівцем план місцевости, розділила заговорникам їхні місця і в пам'ятний ранок стояла на полі бою, переймала від сторожів вістки про переїзд царя і вказувала хустиною заговорникам, де вони мають розміщувати ся. Її то справді геройська смерть у хмарний день 2. цвітня потрясла приятелями і ворогами.

Стрібуємо нарисувати на скільки позволят нам наші сили сю особистість, що лучить у собі тільки чистої жіночої ніжности тільки сили борця і тільки саможертвенної посвяти мученика.

I.

Зофія Перовська, як Крапоткін, родом із висшої аристократії. Перовська — се молодша віть звісного Разумовського, морганатичного мужа цариці Єлисавети Петровни (1709 - 1762). Її дід Лев Олексієвич Перовський був міністром просвіти; батько був довго петербургським генерал-губернатором; рідний дядько її батька, голосний граф Василь Олексієвич Перовський, здобув імператору Миколі кілька провінцій в центральній Азії.

Така була сім'я, що з неї вийшла жінка, яка завдала такий лютий удар царизмови.

Зофія родила ся 1854 року. Сумні були її дитячі літа поміж батьком, зарозумілим де-

спотом, яких стрічаєть ся лишень у Росії і матірю; високо моральною жінкою, що жила серед вічного пониження і наруги, та терпіла все, що лишень могло бути гірке в життю російського зарозумільця, щоби лишень не віддати йому на поталу беззахистних дїтїй. Таким чином уже на нїдрї сїмї навчила ся Перовська ненависти до гнету і тої великодушної любови до всїх слабих і покривджених, яка є одною з найзрушливїйших рисів її характеру.

Історія життя З. Перовської — се найвірнїйший образ історії російської молодїжи, а неменьше революційної партії.

Як усї жінки її поколїня, почала З. Перовська простим бажанєм учити ся. Коли їй минуло 15 років, еманципаційний жіночий рух був у повному розгарі і захопив навіть її старшу сестру, Марію. Зоня зачинає вчити ся, слухати курсів, читати. Щож дав їй тогочасна література? Саму різку критику нашого суспільного ладу, вказує на соціалїзм як на остаточну цїль і одинокий лїк на всї суспільні недуги. Її учителї — Чернишевський і Добролюбов, що виховували цїле сучасне молоде поколїня. Під такими учителями мусїла жадоба знаня дуже швидко перемінити ся в неї в жадобу діяльности відповідної ідеям, які витворило таке читанє. Анальоїчне стремлїня появляєть ся зовсїм самостійно серед безлїчі иньших дївчат, що живуть у таких самих відносинах. Спільність ідей витворює між ними почутє сердечної приязни, а свїдомість, що вони не самотні, родить бажанє і надїю, зробити що небудь користне для їхнїх ідеалів. Ось і маєте тайне товариство, тому, бо в Росії все, що його мета добро народа, а не царя, мусить робити ся тайно.

Втеча з батьківського дому, до якої приневолило її се, що батько почав втручати ся в її житє, відірвала її від рідні і приневолила зійти ся ще ближше з кружком приятельок і товаришів. Перовська наблизилася до бездольної сімї сестер Корнілових, яка була немов зерно, що з нього в два роки потім розвив ся кружок Чайківців, котрий мав велику вагу в першому періоді руху.

Перовська разом із кількома молодими студентами, — між ними Миколою Чайківським, що передав своє ім'я будучій організації — була одним із перших членів того кружка, який зрештою мав із початку радше характер братства, як політичного товариства.

Кружок, що займав ся з початку виключно пропагандою серед молодіжи, був невеликий. Нових членів вибирали оглядно і завжди однодушно. Не було ніяких статутів, бо вони були злишні тому, що нічого не рїшали інакше, як одноголосно. І се таке непрактичне правило не довело ні разу до непорозумінь, ані навіть до суперечки тому що любов і поважанє, які лучили членів кружка, були такі, що в ньому вдійснило ся се, що генїяльний Ж. Ж. Руссо вважав за ідеал суспільних відносин. Меншість улягала більшості не з конечности або з примусу, але добровільно під впливом внутрішнього переконання, що по її стороні повинна бути правда.

Відносини поміж членами були справді братні. Першою основою їх була сердешність і безусловна отвертість. Всї поводити ся з собою мов би члени одної сімї, а може і сердечнійше і ніхто не хотїв ховати ся перед другим ні з одним своїм кроком не лишень у публич-

ному, але навіть і в приватному житю. Через те добачали найменшу слабість, найменшу прояву егоїзма або недостаточну вірність справі, вказували на неї, часом давали догану, та не менторську, але братню, яку піддає любов і сердечний жаль і яка тому має силу над душею.

Сі ідеальні відносини, неможливі при широкій організації, що обіймає велике число людей злучених лишень спільною цілю, справді пропадають разом із розширенням політичної діяльності згаданого кружка. Та вони були найбільш у спроможі впливати на моральний розвиток осіб. Вони то витворили таких людей з серцями з золота і криці, як Куприянов, Чарушін, Седрюков і тільки інших, які в кожному вишньому краю стали гордістю і прикрасою народа. А в нас де вони, де?

Одних заморили в тюрмах, другі самі підняли на себе руку; тих похоронили в тундрах і Сибірських рудокопах або придавив тягар безмежного горя по втраті всего, всего, що було для них дорожше як житє.

В отьому суворому та zarazом і ніжному оточеню, що його наскрізь перейшов сливе монаший риторизм, але і загрівав подув отузіязма і саможертви, прожила Зофія Перовська чотири роки першої молодости, коли чиста, непорочна душа так пожадливо приймає кожде гарне вражінє, коли горяче серце таке відгучне на все велике і благородне.

Нема ніякого сумніву, що поміж впливами, які витворили отсей характер, на одному з перших місць стоїть кружок Чайківців. І справді як глянемо на моральну фізіогномію З. Перовської, добачимо легко, що слідні в ній

до кінця життя всі гарні риси того кружка, хоч завдяки своїм особистим прикметам зуміла позбутися його злишньої родинності і сентиментальності.

В кружку мала Перовська велику повагу і вплив ізза своєї стоїчної суворости для самої себе, ізза невтомимої енергії, а надто ізза свого широкого ума. Ясний і провикливий, він мав ще такий незвичайний у жінок, філософічний рис, який проявляєть ся в уміню не лишень легко поняти дане питанє, але й розібрати його все у звязку зі всіма питаннями, які з нього випливають. З відси йшла у Перовської з одного боку незвичайна сталість переконань, яких не могли захитати ані софізми, ані промайливі вражіння дня, що при горячкової шпаркости нашого політичного життя подавало причину до обжаловуваня її навіть за деякий консерватизм — з другого незвичайну вправність у веденю суперечок як теоретичних так і практичних. Годі було стрінута непохитнійшого вмілійшого диялектика як Перовська. Розбирала свій предмет все зі всіх точок погляду і мала велику перевагу над своїми противниками тому, що звичайно кождий розбирав його з якого небудь одного боку, який йому вказував особистий нахил і симпатія.

Друга проява тої ширини і ріжносторонности, се незвичайна тверезість її ума. Вона бачила все у правдивому сьвітлі і правдивому розмірі і своєю льогікою безпощадно розбивала ілюзії своїх загорільших товаришів. Ся сталість і постійність, якої слабшим людям додають фікційні сподіваня, плила у неї з почутя обовязку і вона ніколи нічого не прибільшувала і не надавала більшої ваги діяльности своїй

і своїх товаришів від тої, яку мала справді. Тому старала ся все її розширити, відшукувала нові дороги і способи діланя, а наслідком сього була все одним із найдіяльнійших ініціаторів у всіх організаціях, до яких належала. Так перехід від пропаганди серед молодіжи до пропаганди серед робітників, який довершив ся в кружку Чайківців в 1871—72 роках, се був у значній мірі наслідок її домаганя. Як той перехід вже довершив ся і справа пропаганди по столичним фабрикам приняла незвичайно широкі — як на той час — розміри і потягла за собою цілий кружок, вона була між першими, що стояли за конечність, йти далше і перейти з городів на села, бо розуміла, що в Росії належить будучність до тої партії, яка з'уміє наблизити ся до мужицтва. І потім, вже як член організації „Народної Волі“, вона все обставала за ширинем революційної пропаганди не лишень між городськими робітниками, що організація в значній мірі робила, але й за розширення її й на сільське населеня.

Однак се вічне невдоволеня, вічна шуканива за чимось новим, ліпшим, се був у неї виключно наслідок сильної критичної думки, а не через край палкої уяви, що робить чоловіка неспосібним вдоволити ся хоч би й чим реальним, як се буває у романтичних вдач. У Перовської не було й сліда того романтизма, що може спонукати деяких людей до великих подвигів та звичайно заставляє їх проводити жите в безхосенних мріях. Се була надто рішуча людина, щоби жила в сьвітї химер і надто енергічна, щоби стояла з заложеними руками. Вона брала жите так, як воно є і старала ся

зробити найбільше можливе в дану хвилью. Безділя се була для неї найбільша мука.

Однак, як було треба, успіла стерпіти роки безділя.

II.

Двацять п'ятого падолиста 1873 року арештували Перовську разом із групою робітників, серед яких вела пропаганду за Олександром-Невською рогачкою. Її посадили в Петропавловську кріпость, та ізза недостачі доказів по кількох місяцях вязниці випустили за порукою до батьківського дому, а батько виправив її з матір'ю у Крим, де була їхня маєтність.

Цілих три роки прийшло ся Перовській дождати процесу і весь той час наслідком строгого догляду, який над нею установили, мусіла майже зовсім здержати ся від революційної діяльності, крім одної пропаганди серед молодіжи, яка по самій своїй суті дуже мало доступна для поліційної контролі. Втекти і почати нелегальне житє не могла тому, що сим скомпромітувала би всіх, що їх випустили як і її за порукою.

Перовська робила, що могла, аби як найбільше використати сей мертвий час. Вона рішила ся підовчити ся фельчерства, бо бажала підготовити ся до пропаганди між мужицтвом, до якої її все тягнуло незвичайно. В тій цілі переселила ся в Тверську губернію до одного знайомого лікаря, в якого провела на практиці кілька місяців. Та небавом вернула в Симферополь бо переконала ся про конечність вислухати цілого теоретичного фельчерського

курса, заки возьметь ся за практичну науку. Загалом не могла Перовська робити нічого доривочно, як небудь. Коли взяла ся за найменьшу роботу, то зробила її як найліпше. Їй пощастило ся з'єднати собі своєю пильністю і сумлінністю таке довіре лікарів-керманців Фельчерської школи, що вони часто дозволяли їй на практику, без огляду на се, що вона ще не покінчила курсів. Вона була улюблена недужих. Кажуть, що між її пацієнтами була якась старенька жидівка, яка недужала на грудного рака; Перовська навідувала ся до неї протягом кількох місяців і перевивала її бандажі. Ся недужа так її полюбила за піклування і за все ласкавий усміх, що впевняла, немов би на сам вид Перовської їй багато легшало.

В кінці в зимі 1877 року почав ся процес 193-ох, якого так довго дожидали, і в якій разом із Перовською були вмішані сливе всі члени кружка Чайківців.

Здаєть ся, не зайве буде навести тут деякі подробиці того першого її виступу перед публикою, бо вони знаменито характеризують Перовську.

Майже всі підсудні в сій справі згодили ся, щоби не бути забавкою в руках правительства, яке видавало засуди ще перед початком судової розправи, запротестувати проти такої судової комедії і відказати ся від якої небудь участі в ній. По сьому загальному протесті рішило ся правительство найперш прогнати з салі публіку, що піддержувала своєю присутністю підсудних, а потім розбити їх на 17 гуртів, які мали приходити по черзі, бо споді-

вало ся — по часті справедливо — що так обезсилить їхній опір.

Перовська попала ся в перший гурт і її на другий день рано ввели першу в салю за-сідань, як одиноку з того гурта, що оставала на волі. Вона, розуміть ся, не встигла порозу-міти ся з товаришами і не знала нічого, чи вони вважають за потрібне, за відповідне, а го-ловно за можливе навіть поодинокю дальше протестувати в такій самій формі, як рішили з початку. Значить, їй довело ся починати справу на власну руку і зважити ся на се, що як її протест покажеть ся одинокий, стягне на себе дуже тяжку кару, тоді як тепер, вона випущена з тюрми за порукою перед роз-правою, не могла дождати для себе нічого грізного.

Положене Перовської було незвичайно тяжке, та товариське почуте вказало їй вихід; побачивши себе одну, заявила, як проминули перші хвилі заколоту, що вона відказуєт ся від якої небудь участі в судовій розправі, бо не бачить в салі тих, що з ними лучать її всі переконаня і що їхню судьбу бажає поділяти.

Перовську увільнили. Та вона розуміла дуже добре, яку стійність мають у нас такі увільнення і вважала за відповідне скрити ся. Від того часу починаєт ся її нелетальне житє.

Зрештою добрий рік вона по давному остаєт ся зовсім на боці від кипучої револю-ційної струї тому, що всі її думки зводять ся на одну справу: увільнення своїх товаришів, яких засудили на арешт у центральній тюрмі. Для неї були сі люди не лишень представники дорогих її ідей — то були приятелі, в яких вона переливала ліпшу частину самої себе,

приятелі, які бувають лишень у революційних кружках, що займають цілого чоловіка зі всіми почуттями і симпатіями, пристрастями і думками, де почуте приязни се не лишень живе втілене ніжних поривів серця, але й висших ідейних основ, доходить до такої сили і глибини, що полишав далеко за собою найблизші родинні звязки.

Тому не дивна ся пристрасть, з якою Перовська передовсім людина кружка заняла ся справою увільнення т. з. центральних.

Вона і всі приятелі вибрали як першого Мишкіна, грімкого бесідника і героя процеса 193-ох. Починають пильнувати кріпости і дорозя; організують відділи, щоби відбити його по дорозі. Та тому, що поліція, чи довідала ся про задумане діло, чи радше догадала ся про нього, бо по бесіді Мишкіна всюди сама з себе починала ся розмова про конечність увільнення Мишкіна — як би там не було, а правительство зробило ся обережне, зробило кілька фальшивих маневрів і обмануло революціонерів. Вони не доглянули висилки Мишкіна і довідали ся про неї аж тоді, як він вже був у центральній тюрмі.

Годі описати, що стало ся з Зонею по тій невдачі. Участника заговору, що попав ся їй на очи того самого дня, найнесправедливіше виганьбила, а як прийшла до себе завзяла ся — конечно за всяку ціну увільнити иньших. Була незвичайно люта і лишень зі своєю недужою (у неї була під її доглядом вагітна пані С., дуже недужа, майже коваюча) поводила ся ласкаво і ввічливо, як завсїгди.

Рішили увільнити кого небудь із чотирьох иньших центральних, підчас переїзда поштою

з Харкова в тюрму: Рогачева, Ковалюка, Войнаральського або Муравського, кого вдасться допильнувати. Першого і другого не доглянули. Войнаральського вдалося задержати. Б. перебраний за офіцера, що їхав із Харкова своїм візком, задержав віз із арештантом, супроводжений двома жандармами. Його два товариші, що їхали верхом, підїхали до поштового воза. Несподіваний вистріл із револьвера вбив одного жандарма; та в сїй хвилї перелякані гуком конї пімчалися, що лиш могли вискочити. їздиці пімчалися за ними і не переставали в бігу стріляти до живого жандарма і коний. Візок гнав за ними. Та ні оден із девятьох вистрілів не вдїлив жандарма і хоч кілька куль застрягло в кінському тілі, конї лишень швидше гнали в перед. Майже до самої стації летїли наші і не вважали на небезпеку, а остановилися аж тоді, як вистріляли всі револьверові набой і їхні нужденні шкапи цілком знемоглися.

Жандарм із арештантом втекли. Причина невдачі була в тому, що почали стріляти, а не вирвали вперед від візника поведів, ані не підрізали посторонків. Та за сю похибку, якої виконавці того діла не передвидїли швидше, відплатили потім своєю відвагою, а мало що їй не головами. В кілька хвилин потім виїхав зі стації віз із шістьма жандармами, що вертали із Білгородської тюрми, куди відставили попередніх арештантів. Як би наші пімчалися були ще пів верстви, булиб неминуче погибли.

Та Перовська була безпощадна; вона засипала важкими докорами і без того пригноблених товаришів і називала сю справу „ганьбою і соромом революції“. Не признавала

ніяких оправдань: „Чому не втілили? Чому не гнали дальше?“

Та треба було, як найшвидше тікати з Харкова тому, що завдяки возови який вертав із жандармами, поліція впала на теплий слід наших. Тому, що не могли зібрати ся разом того самого дня, заговорники виїхали двома групами. Перша, більша, виїхала з города без ніяких перепон; та коли в два чи три дні потім ввійшла в почекальню друга, що складала ся з трьох людей, всі входи були вже обставлені ріжною прислугою з заїздного дома і з домів, які вони покинули. Один послугач вказав на Фомина і його увязнили. Двом иншим, що їх не пізнали, пощастило ся втекти. Сама Перовська зовсім не рішила ся втікати без огляду на люту поліційну нагінку і певняла, що нема ніякої небезпеки і що треба дальше вести справу.

Загалом треба сказати, що Перовська в діяльності рішучо не стерегла ся. Ся невеличка, граціозна, все усміхнена дівчина дивувала найвідважнішних муштин своєю відвагою. Здавало ся, що природа сотворила її неспосібною відчувати страх і тому вона прямо не добачала небезпеки там, де її виділи инші. Щоби показати, до якої міри вона була необережна, досить указати що пр. по московському вибуху вона замішала ся в юрбу залізничних робітників, які стовпили ся кругом міни, що як звістно, була коло самого Сухоруківського дому, бо бажала, як найшвидче дізнати ся про її наслідки. Зрештою Перовська не вважала ніколи себе за необережну. На щастє незвичайна вигадливість визволяла її з наглядно безнадійного положеня. В таких випадках вона знаменито вивязувала

ся в роль простих жінок — баб, міщанок, покоївок, які вона незвичайно любила і в яких доходила до віртуозности.

Можнаб навести безліч прикладів її незвичайного сприту. Ми наведемо два, однак мусимо скочити трохи в перед. Вони дотикають цікавого періода її участі в московському підкопі і про них не згадуєть ся у справозданю, яке випечатано про сю справу.

Раз зайшов до Сухорукова сусід купець у справі заставу дому. Хазяїна не було під сю хвилю. Перовській дуже не хотіло ся впустити нежданого гостя на обзорини дому, а на всякий випадок треба було перечекати якийсь час, щоби товариші сиромогли забрати все підозріле.

Вона уважно вислухала купця і запитала в друге, той оповів знов. Перовська з найнаївнішим видом починає знов допитувати ся. Купець стараєть ся пояснити як можна зрозуміло та безглузда хазяйка відповідає з сумнівом:

— Я там не знаю! Вже як скаже Михайло Іванич.

Купець стараєть ся пояснити. А Перовська все торочить:

— Та ось прийде Михайло Іванич. Я там не знаю!

Довго йшла між ними ся розмова. Деякі товариші, що сховали ся в комірці за перегородою і приглядали ся крізь щілини сій сцені, дусили ся зі сьміху, так правдиво грала ролю дурної міщанки. Навіть руки зложила по міщанськи на животі.

Купець махнув в кінци рукою:

Ні, мамусю, я вже зайду опісля!

Він справді махнув рукою і пішов на превелике вдоволення Перовської.

Іншим разом зняв ся огонь у сусідстві. Сусіди збігли ся виносити річи. Розуміть ся, як би вони ввійшли в хату, все пропало би. А тимчасом як можна їх не пустати? Та Перовська найшла спосіб: вона вхопила образ, вибігла на подвірє зі словами: „Не рушайте, не рушайте, божа воля!“ стала коло огню і перестояла поки його не вгасили, а в хату не впустила нікого під покривкою, що від бо-жої карі треба спасати ся молитвою.

* * *

В три тижні по невдалій пробі увільнена Войнаральського склала ся маленька пригода, що на хвилю відірвала Перовську від дорогої їй справи. Вона виїхала у Крим, у Приморське, побачити ся з матірю, бо спустила ся на увільняючий вирок, або радше — на глупоту поліції; та майже сеїчас її увязнили і вислали адміністративним порядком у Повінець, в товаристві двох жандармів. Та тепер її вже не вязали ніякі моральні згляди, як було перед процесом і тому постановила покористувати ся першою пригожою нагодою, щоби втекти і втекла справді сама без ніякої посторонної помочи, а навіть не упередила нікого зі своїх. І швидше, ніж рознесла ся вістка про її утечу, опинила ся в Петербурзі, як би не склало ся нічого і зі зміхом оповідала подробиці сеї своєї штучки, — простої, невинної і майже граціозної, що була в такому контрасті з традиційними подіями її життя, як весела гірська цвітка поміж дикими і насупленими шпильми

швайцарського Diableret-а. Вона прямо покори-
стувала ся надмірною обережністю, якої при-
держували ся жандарми, що її стерегли і не
зводили з неї очий цілий день, а на ніч роз-
ложили ся до снання в одній кімнаті з нею,
один під вікном, другий під дверима. Та в сво-
йому загалі не звернули уваги на се, що двері
відчиняють ся не до середини, але на двір,
так, що коли жандарми захропли, Перовська
тихенько відчинила двері не рухаючи свого
цербера, переступила його спокійно і вибігла
незамітно з почекальні. Якийсь час перечекала
в корчах, потім всіла до першого нічного по-
їзду і не купила білета, щоби жандарми не
могли про неї розвідати у касиєра. Вона вда-
вала безглузду сільську бабу, що не знає нія-
ких приписів, не стягнула на себе найменшого
підозріння, дістала білет від кондуктора і спо-
кійно заїхала в Петербург, а тимчасом у Чу-
дові прокинули ся зі сну жандарми і кидали
ся як запоморочені, шукаючи її всюди.

Згадаємо про цікаву до характеристики
Перовської подробицю, що без огляду на тверду
постанову втекти, вона довго не переводила
своєго наміру в діло і занедбала дуже догідні
нагоди тому, що цілу дорогу від самого Сим-
ферополя їй як би навмисно трапляли ся жан-
дарми, яких називають „добрими“ і які поли-
шали їй повну свободу, через що вона не хо-
тіла їх „підходити“. Аж майже під самим Пе-
тербургом, на щастє для російської революції,
вона стрінула ся з чистокровними церберами.

Однак у Петербурзі прожила Перовська
дуже коротко. Всі попередні невдачі не лишень
не зломали, але немов би скріпили в ній жа-
добу перевести свій тайний плян увільнення.

Їде знова у Харків і без огляду на своє небезпечне положення в тому городі вона починає найдіяльнішу роботу. Тепер уже думає про масове увільнене — як не всіх, то по крайній мірі значної частини увязнених. Справа була незвичайно тяжка, а ще тяжша для неї ізза її нелегального положення. Однак Перовська поборола перші перешкоди і дуже багато підготувала; їй пощастило ся винайти людей, завести догляд над центральною тюрмою і зносини з увязненими. Листи, з того періода, які вона писала в Петербург, повні віри в можливість здійснення пляну. Вона домагалася лише підмоги в людях і грошах. Грошей висилали досить, та людей все мусіло ся відказати ізза безлїчи иньших справ. Через те головний тягар праці мусіла Перовська двигати на своїх плечах. Крім ріжнородної конспіративної роботи для свого пляну, вона взяла в свої руки такий заходливий обовязок, як постачати увязненим харч, книжки, одєжу і занимала ся сим, як звичайно, сумлїнно і заповідливо; одна її приятелька оповїдає, як вона по кілька днів ходила по маґазинах, заки купила се або те для центральних і вважала, що сї шкарпїтки або загортки по її думцї за мало тревалі або теплі. Сї всі занятя не перешкодили їй вписати ся за фальшивим паспортом на акушерські курси, покінчити їх протягом 8 місяцїв, здати з відзначенєм іспит і дістати диплом — усе в тій цїли, щоби осїсти коли небудь на селї і вести пропаґанду між мужицтвом. Попри се все стало ще їй часу на широкую пропаґанду серед молодїжи, де вона мала безлїч знакомств і з'органїзувала місцевий кружок, який держав ся більш двох років.

Лишень характер З. Перовської в слід пояснити можливість такої незвичайної різносторонності; вона вклала в революційну діяльність таку саму строгу пильність, яку вкладає англійський банкир, що склав приказку „time is money“ (час то гроші) в свої справи. Вона не була ділтанта ані артистка революції, а як раз її робітниця, діячка. Вона виплекала ся і виховала ся можна сказати на лоні „справи“, переймила ся нею наскрізь і тому на все инше майже не тратила ні гадок ні часу. Мало коли пропала в неї хвилинка безкористно. Як до кого-небудь зайшла, то не инакше, як у якій небудь справі або з думкою про якусь нову справу. Скоро посиділа кілька, вимагала конечність, відходила і ніколи не теряла годин і вечерів для самої лишень приємности бути в товаристві любих людей. Зрештою пильність у Перовської не зміняла ся ніколи в її відносинах до людей в деревляність і в урядову закостенілість. Навряд вона дуже любила і людей і товариство, лишень, що „справу“ любила ще більше. Дружна балаканка, по якомусь дуже недовгому часі, ставала для неї скучна і вона без найменьшої тіни рахметівського тупоголовства з такою самою простотою і авичайністю, як балакала і жартувала, відходила і бігла де-небудь на другий кінець города своїм швидким рівним ходом, як невтомимий бігун всунувши руки в рукави пальта або в невеличкий зарукавок, із похиленою трохи вперід, гладко причесаною, русою головкою, не підводячи очей з землі, поважна, задумана, трохи завірена немов би і дорогою дальше думала про „справу“, щоби не теряти дармо часу. І вона була в силі так жити без найменьшої

втоми місяць за місяцем, рік за роком тому, що поведила ся поривом власної вдачі і не насилувала себе ані в сю, ані в ту, ані на иньшу сторону.

Та навіть при її енергії, спосібностях і впертості, було зовсім неможливим довести до кінця справу, яку вона задумала. Згодом перестала організація „Землі і Волі“ зовсім їй пособляти. Борба з правительством, яка чим раз більше змагала ся, захоплювала всі чільні сили. Перовська робила все можливе і неможливе, щоби привднати кого для своєї роботи. Та в два місяці по Меженцівській події мусіло перенести товариство „Земля і Воля“ найтяжший удар: найдіяльніших членів арештували, взаємни в людях розбили, а заразом із сям зменшили ся і грошеві засоби. Сі, що лишили ся на волі мусіли робити оден за чотирьох, щоби лишень піддержати цілість організації. Серед таких обставин годі було й думати про пробу увільнити центральних. Перовська зрозуміла се. На перший погляд спокійна, а навіть не дуже сумна, вона плакала по ночах скривши голову в подушки; їй приходило ся покинути своїх бездольних товаришів і приятелів на самоволу судьби, хоч їх любила так безмежно, покинути на все, безповоротно, тому, бо виділа ясно, що се тепер неможливе, стане потім ще неможливіше.

III.

З кінцем 1878 року приїхала Перовська в Петербург і аж від сього часу починаєть ся її діяльна участь у руху. Та коли по довгій неприсутности знова появилася на полі бою,

тутки змінило ся все: люди, напрями, способи діланя. Без неї, без її відома дозрів новий напрям, який потім остаточно з'організував ся в „Народній Волі“. Проголосили тепер політичну революцію, яку старе революційне покоління вважало за безуспішну і за безкорисну, за необхідний ступінь, до соціальної революції.

Перовська довго вагувала ся, заки пристала до сього напрямку, що відсував на другий план чисто соціалістичну діяльність. Не одну копію прийшло ся зломити Народовольцям в диспутах із нею, бо розуміть ся, що вони хотіли перетягнути таку силу на свою сторону.

„Нічого не вдівш із сею бабою“, — говорив нераз Желябов.

Та не має нічого безпощаднішого як факт, і Перовська, що перед нічим не вгинала ся, мусіла зложити оружє. Вона пристала в кінці до нового напрямку, бо він був справді одинокий фактично можливий серед обставин, які витворило правительство. Колиж раз пристала до нього, вона ціла віддала ся йому, не оглядаючись на ніщо, як усі щирі вдачі, і як раз у могутній борбі з самодержавством виявила вона в повному блиску свої прикмети і енергію.

Не будемо переказувати історії діяльності Перовської в двох останніх роках її життя; се можливо лишень у широкій життєписі, а не в короткому нарисі з огляду на її вмілість працювати.

Вона бере діяльну участь майже ві всіх замахах, які стали звістні і в безлічи інших про які пропала звістка; вона була найпригідніша людина до всякої організаційної праці тому, що при своїому бистрому, розважному

умі всіпла проглянути, оцінити і зважити найменші подробиці, від яких часто залежна вдача або невдача найбільших підприємств. Вона була членом кружка, що кермував із незвичайним успіхом робітничим рухом у нас в Петербурзі. Власна горячкова діяльність не вдоволяла її і вона організувала гурти для помочи в окремих справах. Завела широкі зносини з молодіжю і поза свою чисто конспіративною роботою найбільше часу обертала на діяльність як раз серед того оточення, з якого досі революція добуває свої головні сили

Перовська любила горячо се оточення; і ледви чи вдалось би вказати на чоловіка в нашій партії, якого діяльність була б тут така життєва. Вона здобувала собі всі симпатії своєю простотою, та недостаткою й критики бажання вивисшати ся або імпонувати своєю минувшиною; вона причаровувала молодіж своїм умом, підбивала з незбито переконуючими выводами, а головню уміла одушевляти, поривати за своєю заразливою посвятою справі, що прозирала з цілої її істоти. Любов і ентузіязм для неї ві всіх кружках, де її приходило ся доволі довго працювати в Харкові, Петербурзі, Симферополі — переміняли ся в справдішній культ. Як раз тому був її вплив на молоді душі непоборимий, що її особа мала великий вплив на найглибші моральні сторони людської вдачі.

Наслідком так довгого життя в революційному світі набрала знаменитого досвіду в виборі людей і як мало хто вміла ними кермувати. Загалом мало хто ввів у революційну партію тільки нових, здорових і надійних сил як З. Перовська.

Та сі побічні заходи не вичерпують прислуг, які зробила Церовська революційній справі. Поряд із ними слідувало б покласти безліч дрібних, незамітних можна сказати щоденних прислуг, яких не добачили ані історик ані літописець.

По своїй вдачі була вона з тих людей, яких придбане все дуже вартне для кожної організації і недаром був Желябов, що знав вартість людей, „незвичайно врадуваний“, коли повідомляв своїх противників чорнопередільців про се, що Зофія Львовна в кінці прилучила ся формально до організації „Народної Волі“.

Жива, революційна партія, що веде борбу мусить мати в своїх рядах численні і різнородні типи людей, аби могла швидко і непохитно прямувати по своїй тернистій дорозі. Вона потребує мислителів, які з'уміли б відгадати потребу хвилі, зрозуміти невідповідність старих доріг і в час вказати нові; вона потребує поетів і пророків, які з'уміли б у хвилі зневіри і сумнівів вляти в душу товаришів свою вітхнену віру в будучність партії і віру в себе самих; вона потребує борців, які рвались би в бій з замишування до бою і зводили на ніщо вплив скептиків і розважних; вона потребує агітаторів, бесідників, фінансістів.

Та се все другорядні функції, які можна сполучити в гармонічну цілість лишень тоді, коли є в організації люди, зовсім окремого типу, яких можна б найменувати людьми революційних обовязків, організаційної карности і ексекутиви. Завдяки їм йде гарна, правильно і точно скучна, щоденна, революційна робота, від якої в суті річи залежний успіх ввіймових сьвітлих подій так, як від тайних фізіологіч-

них процесів залежні факти висших прояв людського духа або від дрібних чисто матеріальних справ поживи і виєквіпування армії, судьба великих боїв. Сі суворі, сварливі цензори налядають над береженням революційної тайни, що в двох третинах є запорукою вдачі в конспіративних справах; вони без всякої пощади топчуть найніжнійші сердечні пориви своїх товаришів, вони не дають організації розплисти ся в революційному світі, що її окружає і зберігають її як одноцільний, ярко відграничений, кріпкий і живий організм, що спосібний розвинути до максимальної величини свою бовву і відпорну силу на ворожі удари. Заберіть сих людей, а найліпша організація розлетить ся, перетворить ся в купу розвалин, у безформну масу, як будівля, в якій вода розмила нечаяно весь цемент, або як тіло, з якого враз виїняли цілий кістяк.

Тому не дивниця, що сей тип людей здобуває в організаціях величезне значіне і вплив, навіть як се люди, що не визначають ся надзвичайним таланом ані визначним умом. Колиж природа обдарувала їх і одним і другим, то вони стають основателями кружків і організацій, моральними диктаторами, яких імена переходять із одного революційного покоління в друге багато років потім, як і вони самі і організацій, що їх оснували, зійшли з історичної сцени.

Зофія Перовська належала до найчистіших і найяскравіших представників сього типу революційних діячів. Годі стрінати людину, яка мала б більше почуття карности, а разом із сим була прикрійша. Ві всім що дотикало справи, ставляла найтвердші вимоги і не да-

ром говорили про неї, що вона спосібна довести чоловіка до самовбивства за найменшу помилку. Та прикра для інших, вона була ще прикрийша для самої себе. Почуте обов'язку се був найвизначніший рис її характеру. Плекала в собі сю тверду чесноту, немов би хотіла за її помочю перетворити всі інші сторони своєї вдачі, бо здавалося їй, що вони викувані з менш тривалого металю. І справді при своїй зеланій волі, вона зуміла зробити з себе справедливого стоїка, що ладен перенести найстрашніші удари судьби і не похилити ся. Ніхто ніколи не чув від неї ні одної скарги, ні одного зітхання. Вона вміла все в собі придусити, пратлумити моральну муку, погорджувати фізичним терпінням. Недужа, що ледви держала ся на ногах, із пеклом у душі, бо дивною вперед згинув чоловік, який був її великою, першою і одинокою любовю, вона кріпко бере в свої руки керму справою 1. марта і без хвилини немочи доводить її до кінця. Ані на хвилину не покидає рядів, хоч дізнала ся про близьку, певну і ніяк неминучу кару для дорогої їй людини; вона ганяє по городі і має по с'їм стріч денно; спокійна і сьміла, веде по давному справі, і нікому, хто бачив її в ті страшні дні, і на думку не приходять, яке безмежне горе скривається в її груди. А прецінь під стоїчно спокійним зверхним виглядом таїла ся в тій героїчній вдачі друга сторона, яка лиш деколи, як блискавка на темному, хмарному небі продирає ся через спокій, що її прикривав, та яка давала таку могутність її словам, таку силу її руці.

Її душа була така могутня, як і розум. Страшна праця невпинної конспірації серед

російських обставин, ся праця що вичерпує, пражить як пекольний вогонь найсильніші температури тому, що безпощадний бог Революції хоче жертви не з життя, не з крові своїх жерців — як би він лишень того хотів — але з найліпших соків із їхніх нервів і мізку, з їхньої душі, з ентузіазма, віри — або відкидає, проганяє їх агірдливо, безпощадно — ся страшна праця не могла зломити душі Зофії Перовської.

Протягом одинадцяти років вона стоїть на проломі, глядить на величезні втрати і величезні розчарування, а все таки знова кидасть ся в найлютійший бій. Вона зуміла зберегти в груди незнищену іскру божого вогню. Її стоїцизм і суворий культ обов'язку, се було лишень покривало, яке робило її подібною до старинних героїв, а не темний покровець, під який екладають благородні і нещасні душі свою втрачену віру і надію. Вона без огляду на цілий стоїцизм, без огляду на видимий холод, все у глибині душі вітхнена жрекиня, тому, що під її лискучою, крицевою збруєю все таки било ся жіноче серце. А жінки, се ми повинні признати, далеко богатші на той божий дар, як мушци. Ось чому їм перш всего з'обов'язаний російський революційний рух за свій майже релігійний запал; ось чому він буде непоборимий, поки в ньому будуть жінки.

*

*

*

Зофія Перовська, се був не лиш керманія і організатор; вона перша йшла в вогонь і шукала для себе найнебезпечвійших місць.

Може бути, що й се давало їй таку власть над серцями. Коли впялила в чоловіка свій допитливий погляд, що немов би пронизував душу до самої глибини і сказала з поважним лицем: підемо! — хто був в силі відповісти їй: Не піду?... Вона сама йшла з захватом, із ентузіазмом хрестоносця, що йде здобувати Господний гріб. Вона приступом добуває собі місце хазяйки дому на московському підкопі, по другій жінці - борці Якимовій, яка сама домагала ся, щоби його їй передати. Покинути місце хазяйки сирні в підкопі на Садовій рішила ся аж по довгому опорі. Як підчас московського замаху заговорники рішили полишити її в дома, слідити за приїздом царського поїзда і дати сигнал до вибуху, сказала підчас пращання зі своїми товаришами, які покидали пам'ятний дім, до одного з них, що вона „щаслива, дуже щаслива“, що на неї випало се порученє. Щоби змалювати рішучість і холонокровність у переведеню діла, то тяжко, а може й неможливо віднайти слів, щоби були досить сильні. Вистане згадати, що в московському замаху всі шість чи вісім мушкрин, які природно, не були перші стрічні, поручили як раз Перовській запалити револьверовим вистрілом фляшку з нітрогліцерною, щоби висадити в воздух все і всіх на випадок як би показала ся поліція їх арештувати.

Не будемо говорити про її роль в справі 1. марта тому, бо се значило-б оповідати те, що всім звісно.

Згадаємо лишень про одну дрібницю, про яку не могли знати часописи. Постанови „Ісполнительного Комітета“ в справі задуманого замаху мусіли доконче обмежити ся на самий

загальний нарис. До того треба додати, що з огляду на недостаточне випробуванє, що лише винайдених бомб Кибальчича постановили, що сї, які мали їх кинути, будуть немов би резервою і спотребують їх лишень тоді, як би не пощастив ся вибух на Садовій і лишень у крайньому випадку окремо.

Подробиці переведеня того пляну полишено Перовській і вона зрозуміла, як довідала ся на своєму становищу, що цар завернув на иньшу доругу, що став ся той крайний випадок і вона з власного почину, як досьвідний полководець на миг ока змінила фронт перед неприятелем, вибрала иньше становище і швидко заняла його з своєю резервою з бомбами. Страшна побіда революціонерів довершила ся через сей рішучий зворот.

Царський прокуратор бажав доказати неміч „Исполнительного Комітета“ і сказав, що найлїпший доказ на се, що керму такого важного дїла передали в слабкі жіночі руки. Видко, Исполнительный Комітет лїпше знав із ким має справу, а Перовська доказала, що не помиляв ся.

*

*

*

Її увязнили в тиждень по замаху на Скатеринському каналі, лишень ізза того, що вї за що не хотїла покинути столиці.

Стала перед судом спокійна і поважна без найменшої тїни чванливости, не думала оправдувати ся, анї хвалити ся — проста і смирна, як жила, і здивувала навіть ворогів.

В короткій промові просила лишень, щоби її, як жінку, не розлучали від інших товаришів по провній; і сїй просьбі вволили.

Кару все проволікали і проволікали через безконечних шість днів, хоч як правний реченець касації і просьб о помилуванє назначено лише три дні.

Що за причина була тої незрозумілої проволочки? Що діяло ся за сей час із засудженими?

Нїхто не відає.

По городі ходили завято дуже зловіщі вїстки. Впевняли, що за азиатсько-хитрою порадою Льоріс-Мелікова взяли засуджених на допити, аби добути від них зізнаня не перед засудом, але по засудї, тому, що тоді вже нїхто не міг більше почути їхнього голосу.

Чи се були пїсті вигадки, чи чїсь нескромні поясненя?

Нїхто не відає.

Не маємо прямих і рішучих доказів і не хочемо вносити таких обжалувань навіть против наших ворогів. А прецінь один безсумнівний факт дуже скріпляє правдоподібність сих завзятих звісток; справді нїхто більше не чув голосу засуджених.

Не знати з якої причини і в якій цілі завято не дозволювали рідні відвідати засуджених, хоч на се дозволяє споконвічний людський звичай. Правительство не соромило ся навіть взяти ся за негідні викрути, щоби слекати ся дошкулюючих прохачів.

Мати Зофії Перовської, що боготворила свою доню, приїхала з Криму за першою звісткою про її увязненє. Вона бачила ся з нею в останнє в день засуду. Пять останніх днів усе

відправляли її під сею або тою вимівкою, з будинку слідчої в'язниці. В кінці сказали їй, що може побачити ся з донькою 2. цвітня рано.

Вона прийшла; та в сю хвилию, як вона наближала ся до тюрми, відчинили ся ворота і вона справді побачила доньку, але вже на нещасному возі.

Се була понура Ізда засуджених на місце кари.

Не буду описувати гидких подробиць, того кривавого бою.

„Я був — пише кореспондент *Kölnische Zeitung* — при богатых карах на Оході, та ніколи не видів такого лупійства (*Schinderei*).

Всі засуджені вмерли відважно.

Кибальчич і Желябов були зовсім спокійні. Тимофій Михайлов блідий, але непохитний. Лице Рисакова мертвецько бліде. Зофія Перовська проявляє незвичайну силу духа. Її лица зберегли навіть рожеву краску, а її вигляд незмінно поважний без найменшого сліду чого небудь уданого, повен справдішної відваги і безмежного самовідреченя. Її зір ясний і спокійний; в ньому не має й тіни чванливости“.

Се все говорить навіть не радикал, але кореспондент тої самої *Kölnische Zeitung* (16. цвітня 1881 р), якої ніяк не слід підозрівати про надмірну прихильність до російських „нігілістів“.

Чверть на десяту Зофія Перовська була вже мертва.

*

*

*

Додаємо, як дорогоцінний документ, одинокий лист З. Перовської до матери, який дістався в наші руки, що його писала день перед засудом, аби її по можности приготувати на страшний удар.

З нього пробивається ціла Перовська зі своєю чистою і великою душею; не будемо його псувати коментарями.

„Моя дорога, неоцінена матінко! Думки, що дівать ся з тобою, все мене мучать і душать. Моя дорога, молю Тебе, успокій ся, не муч ся із за мене, шануй себе задля всіх, що Тебе оточують, а також задля мене. Я зовсім не проклинаю своєї долі, стрічаю її цілком спокійно, бо давно знала і дожидала, що швидше чи пізнійше, але так станеть ся. І справді, дорога моя матінко, вона зовсім не така сумна. Я жила так, як мені веліли мої переконаня; а проти них поступати я не була в силі; тому дожидаю зі спокійною совістю всего, що мені грозить. І одно, що тяжким тягарем пригнічує мене, се твоє горе, моя неоцінена; се одно мучить мене і не знаю чого-б не дала, щоб його влекшити. Голубонько моя, матінко, згадай, що кругом тебе в ще велика сім'я і малі і більші, для яких всіх ти потрібна, бо ти велика своєю моральною силою. Я завсїгда в цілої душі жалувала, що не можу піднести ся до тої моральної висоти, на якій ти стоїш; та ві всіх хвилях сумніву піддержував мене завсїгда твій образ. Я не буду тебе впевняти про своє глибоке привязанє до тебе, бо ти знаєш, що від самого дитинства ти була завсїгда для мене постійною і великою любовю. Неспокій про тебе, се було для мене все найгірше горе. Я маю надію, моя рідна матінко, що ти успо-

коїш ся, простиш менї, хоч у части се горе, яке я тобі завдаю і не станеш мене дуже лаяти; одинокий твій докір, що для мене тяжкий.

„Цілую твої руки міцно думкою і на колінах благаю тебе, не сердь ся на мене. Мій сердечний привіт цілій рідні. Отсе у мене просьба до Тебе, дорога матінко; купи менї ковнірець і рукавиці з гузиками, бо спінок не дозволяють носити, а ковнірець вузкий, бо треба на суд хоч трохи причепурити ся; а тут мій костюм дуже знищив ся. До побаченя, моя дорога, поновляю ще мою просьбу: не неволь і не муч себе ізза мене; моя доля зовсім не така жалісна.. щоби тобі було слід горювати ізза мене“.

„Твоя Зоя“

22. марта 1881 р.

Нариси з життя революціонерів.

МОСКОВСЬКИЙ ПІДКОП.

I.

Пустельники.

На одній з україн первопрестольної російської столиці там, де панів азийських город, що величиною не уступає старому Вавилону або Ниниві, в кінці знеможений простором лучить ся з городами, садами і пустками, які зі всіх сторін оточують Москву — в тій вже сільській частині города стоїть, або по крайній мірі стояв колись старий одноповерхний дімок із мезаніном, що почорнів від віку і на пів розвалений. Та хоча ми і в столиці, то ся вбога оселя не вражає контрастом із будівлями, що кругом неї. Більшість сусідних домів має такий самий нужденний і підупалий вигляд і ціла ся дільниця подобає радше на сільце, що загубило ся серед безкраїх російських ціл, як на передмістє одної з більших європейських столиць. Літом росте трава на її просторих вулицях, схожих радше на площі, де могли-б вигідно вправляти ся цілі ескадрони кавалерії, а осіню

підчас дощів перемінують її вулиці без виїмку в болота і озера, на яких спокійно плюскають ся громади домашніх гусей і качок.

Тут мертвецька тишина. Ніякого руху. Часом-часом по хіднику з дощок роздасть ся відгомін кроків одинокого прохожого, і як він не привалезний до місцевих жителів то певно вилізе з підворотниць громадка дїтваків і буде довго глядїти в слід за ним. А, як деколи приключить ся заїхати сюди якому миршавому „ванці“ то поспішно відчиняють ся всі ті зелені, сині, червоні рами і в вікнах показують ся голови цікавих баб і дївок, яким ніяк не можна поминути такого надзвичайного виду-вища.

Всі горожане тої затишної закутини знають ся, бо вони всі тут родили ся і тут вирости. Се простий, патріархальний народ, що нічого не знає і не відає про сучасну культуру. Се майже все старовірці, нащадки тих, що двіста лїт тому взад підняли ся проти виконівських новин і витерпіли і кнут і дуби і костри і Сибір за двораменний хрест і подвійне алилуя.

Та без огляду на страшні переслідування розкол розляв ся — як відомо — широкою струєю по цїлій Росії і засїв трівно в первопрестольній столиці. Дїльниці, Преображенську і Рогожську, що одержали свої назви від двох розкольницьких „кладовищ“ можна назвати столицями старовірців, де проживають тайно їхні сьвященники і єпископи і збирають ся їхні „вселенські“ собори.

Правда, сьвітова метушня починає вдирати ся і в сей останній захист старої побожності. Вечерами у сьвята старі і молоді збирають ся на вулиці і старики по східньому зви-

чаю порозкладають ся на присоцах своїх домів поговорити годину-дві зі сусідами, часто стрінеш уже теперка молодого фабричного чепурина з гармонійкою в руках замість прадіної балабайки і в жакеті з лискущими тузиками, що зайняв місце старинного довгополого кабатика, а ніщо й згадувати про чоботи з високими запятками, які строго заборонені правовірним, як німецькі вигадки.

Ходять навіть поголоски, що деякі з них вкрадки курять і не страхають ся що вони через се подібні до диявола, якого жителі святих малюють усе з клубами диму, що видобувають ся з його нечистого рота. Старці жалібно похитують головами, зітхають і кажуть що наближаєть ся кінець світа, бо зіслабла давна побожність.

Зрештою господарі дому з мезаніном, про який ми висше згадали, не належать до корінних горожан тої патріярхальної закутини. Вони осіли тут недавно, та вже успіли придбати собі прихильність сусідів, як добрі, прості і богобоязливі люди.

Сімя складаєть ся поки що лишень із мужа і жінки, та вони день у день дожидають приїзду старих родичів.

Жінка ще дуже молода, та вона прегарна, господарна хазяйка; муж — саратівський міщанин, років трийцяти двох-трьох, також гарний чоловік і як на свій вік дуже статочний. Він також видно разкольник; тютюну не курить, не голить ся, грамотний. Правда, він ходить у чоботях із запятками і в кабаті німецького крою. Та се може лишень „страха ради юдейска“ або може належить до якої небудь секти, що дозволяє на таку свободу.

Та одна обставина обертала се приятельське підозріне в цілковиту певність.

Сімя, як уже сказано, складало ся все із двоїх людей. А тимчасом не було й найменшого сумніву, що в домі жило багато люда; поживу купували в такій свількості, що хоч і як ненаситні були б нутра богобоязливих подругів, вони самі ніяким чином не могли спотребувати все. До того ще приключало ся, що старі сусідки, дослухували ся в безсонні ночі, як скрипіли ворота і гримали візники, що приїздили до загадочного дімка і приводили когось видко з далека. Хто би се міг бути? Правдоподібно „брата“, говорили собі крадком давні мешканці. Ніхто з них, розуміть ся, не виговорить ся з тим перед сторожем, що стоїть на розі; він спільний ворог околиці, перед яким все повинно таїти ся.

І побожні горожани не помиляли ся, як думали, що тут не проста справа.

Справді дім заняла ціла громада п'устельників мінерів із заводу. Візники, що заїздили сюди ночами, привозили з двірця робітників, динаміт і знаряди конечні до замаху.

З того дому йшов Московський підкоп.

II.

П і д ю о п.

Підкоп під насип Московсько-Курської залізниці в цілі замаху на царський поїзд, що його почали коло половини вересня 1879 року і скінчили протягом двох місяців, се була лишень частина широкого пляна п'ятиродного за-

маху, який мали довершити підчас повороту Олександр II з Крима в Петербург (як чияслити лишень підприємства, де вживали динаміта).

Зелізницю, якою йшов царський шлях, підмінували в трьох місцях, коло Москви, Олександрівська і Одеси. Думали, що сим разом вже цар не вимотаєть ся. Та він вимотав ся завдяки складови непередвиджених обставин. Оба одеські підкопи, один під зелізницею, другий в самому городі на Італійській вулиці, якою мав цар їхати в повозі, прийшло ся закинути, бо він в Одесу не поїхав зовсім. Коло Олександрівська, де замахом кермував Желябов і Окладський, вибух не вдав ся ізза якихось хиб вибухових матерій. Хоча сполучили ретязь у належну хвилю, переїхав царський поїзд щасливо понад пропастю, що на її дно мусів покотити ся при найменьшому потрясеню. Два вніші замаху не вдали ся також. Заходи коло висадження в воздух камінного моста в Петербурзі, що їх організував Желябов і Тетерка не повели ся тому, що останній не в час став на місци; а заходи коло висадження в воздух царського яхту коло Миколаївська, які робив Логовенко, відкрила поліція наслідком припадкового труса, бо в тій самій квартирі йшов дріт гальванічної батерії, що була сполучена з міною. Лишень у Москві пощастило ся бодай виконати замах, хоча здавало ся, що тут було найтруднійше, що небудь зробити.

Дімок, який пощастило ся купити, був у такому віддаленю від зелізничного насипа, що земна робота була справді єгипетська. Треба було безліч людей, яких дуже тяжко було скривати з огляду на скріплений поліцейний надзір.

Не буду розказувати подробиць справи; їх можна знайти в тогочасних журналах і часописах. Вкажу лишень на дві, що характеристичні не лишень у сьому випадку, але й загалом у діяльності революціонерів.

Богато людей думає, що російські революціонери оруднують великими грошовими засобами. Се найбільша помилка, а Московський підкоп найліпший доказ на се. Терористична борба коштує так багато, що нігілісти мусять літати з роззявленим ротом за сторублевим папірцем. Тому вони мусять бути дуже ощадні, хочаб і на рахунок власної безпечности.

Цілу великанську роботу при копаню Московського підкопа, разом із двома другими замахами на залізниці, що їх готовили на падолист, обігнали всего 30.000 до 40.000 рублів, по вчисленю сюди і подорожий. Інші менші справи коштували ще менше. З заходами коло увільнення Войнаральського, одного з засуджених у процесах 193-ох підчас його переїзда з Петербурга в Харківську центральну тюрму, була тяжка справа. Треба було купити пятеро коний, віз, оружє; удержувати безліч людей в Петербурзі, Москві, Курську і Харкові щоби слідити за рухами поліцаї. Та все таки ся справа, по найдокладнішим рахункам, які зложили організації люди, що її вели, коштувала поперх 4.500 рублів. Щоби по можности вменшити розходи, терористи мусли що так скажу, власною скірою латати щілини і діри, які показували ся наслідком надмірної ощадности. Так у Москві на кінець не стало грошай і мусли позичити їх і обдовжити той сам дім, з якого копали підкоп. Та при недвижимих заставах завсїгди переводить ся оглядини і оцінку

мастку, що його заставляють, а при тому доконче мусять бути присутні поліцейні урядники. Най кожний подумає сам про небезпеку такої грошевої операції.

Ощадність у видатках на довершене роботи доходила до останньої крайности. Приміром аж у самий останній час, коли люди зовсім знемогли ся, вистарали ся сверла. З початку робили все лопатами. А тимчасом наслідком безупинних дощів, міняннї галерія була все до половини залита водою, що протїкала з верху і збирала ся на дні. Треба було копати клячучи в воді, а деколи і лежати в студеному болоті, що переймало до кости студію. До того ще ні один робітник не мав непромокнуго, нурцевого плаща, який хоронив би його від таких мук.

Прибори і знаряди, якими послуговували ся до того, щоби підкоп повести в належному напрямі були такі, що з ними не взяв би ся за роботу ніякий сапер. Не було ні астролябії, ні компаса з квадрантом. Треба було вдоволити ся звичайним подорожним компасом, яким послугують ся при військових знімках.

При помочи того примітивного знарядя пощастило ся менше більше точно начеркнути головний напрям підкопа, якого держали ся в нутрі галерії при помочи простих домородних олівниць.

Та все таки показало ся опісля, коли інженери оглядали підкоп по замаху, що він зроблений дуже гарно. Люди намагали там заповідливістю, де не доставало знарядів до праці; жвавий настрій духа додавав сили.

Сей дуже помиляєть ся, хто собі уявляє той страшний збір як такий, який звичайно

виводять на сцені заговорників. Всі збори нігілістів відрізняють ся невичайною простотою і цілковитою недостатчею тої помпи, що така чужа загалом для російського характера, а ще більше для „нігілістів“.

Навіть у тих випадках, коли людям приходить ся важити головою, або прямо класти її на колоду, се все діеть ся в нас звичайно без найменьшої тїни реторики. Нема натхневих бесід. По що? Як річ зовсім невідповідна, вони викликали би хіба насьмішку. На наших засіданях нема публики. Сходять ся свої люди, що знають ся наскривь. По щож вправляти ся в красомовстві? По що тратити час на перебалакування того, що ясне як божий день? Мало коли рознесеть ся лишень у горячому, пристрастному тоні, яке небудь слово, або блисне іскра ентузіазма в чийому небудь зорі.

Надмірно краснорічиві, високопарні герої, якими люблять малювати „нігілістів“ чужосторонні романісти, викликали би в нас не ентузіазм, як се їм приписують, але підозрінє про їхню щирість і повагу; звісно, що як пес забреше, то не вкусить. Якби на яких небудь таких сходинах, де річ йде про самі страшні справи, найшов ся чоловік, що не розуміє по російськи, то легко міг би їх уважати за спокійні сходи́ни, на яких люди спокійно і звичайно розмовляють про найнешкіднійші в світі справи.

Коли повернемо до Московського підкопу, то ледви чи хто в силі прибільшити небезпеку, яка грозила мешканцям памятного дому. По російським законам, у випадку замаху на життя царя, жде всіх учасників, без огляду на вину, аж до тих, які про се знали і не донесли,

смертна кара. Смерть висіла над головами всіх, що працювали в підкопі і часами вони вже чули її холодний віддих і виділи, що ось-ось впадуть в її шпони. Всею на кілька днів перед приїздом царя зайшла в дім поліція ізза якоїсь марної причини. Грабарів вєпіли заховати під долівкою, так що сторож стрітив лишень газдів; все було в порядку і не викликало ніякого підозріння. А прецінь досить було найменьшого неладу, одного тремтячого тона в голосі, щоби викликати підозріння, і спонукати стараннішу трусеницю, яка виявила би все.

В иньших випадках, як се видко зі справозданя з процеса 16-и треба було спекувати ся цїкавости побожних сусідів, із чим так уміло справляла ся Перовська.

Всі учасники підкопа знали прегарно, яка судьба їх дожидає, колиб їх вислїдили: в одному куті стояла фляшка з нітрогліцериною, яку мали сейчас розбити, наколи би поліція стала добувати ся до дверей.

Та без огляду на всю небезпеку, в страшному домі жило ся справді весело. При обіді, коли зійшли ся всі разом, балакали і жаргували, яко́и нічого не було. Найчастїйше розлягав ся срібlistий сьміх Зофії Перовської, хоча в її кишені спочивав набитий револьвер, яким вона мала в крайній потребі висадити все і всіх у воздух. Один робітник написав навіть щось у роді комічної поеми, в якій жартобливим тоном описує всі житєві недогоди і нещастя в підкопі.

Дві утечі.

I.

Раз вечером у половині січня 1880 року, — не пригадую собі докладно дня — зібралося за чаєм кількох російських емігрантів, які проживали тоді в Женеві у свого товариша Г.

Сходини були доволі численні — семеро чи осьмеро людей — і доволі веселі, що не часто приключаеться на емігрантських сходинах. Гарна Ревека Г., наша хазяйка, засіла за фортепян, на яким грала досить гарно і вислобно і заспівала кілька українських пісень; музика зворушила всіх. Жартували, сьміялися. Головний предмет розмови, се була утеча одного нашого товариша з Сибіра, про яку ми довідалися як раз того дня.

Коли вже переговорили всі подробиці, про які ми дізналися і вичерпали всі уваги, замітки, догади і домисли, настала хвиля тої мертвої, глухої мовчанки, про яку говорять у Росії „вродився дурак“ або „перелетів спокійний ангел“ — по впадобі.

Тоді під впливом розмови про утечу нашого товариша прийшла мені до голови думка піддати внесок присутнім, між якими були Крапоткін і Бахановський, щоби почати оповідання про власні утечі. Майже у кожного були свої пригоди, так, що вечір заповідав ся інтересно. Мій внесок прийняли з голосним признанем.

Крапоткін довго відказував ся ; казав, що йому вже тільки разів доводило ся оповідати про свою утечу, що вона йому вже порядно надоїла. Та ми так його вчепили ся, що в кінці мусів подати ся.

„Рішучий намір втікати за всяку ціну, зачав він, не покидав мене від першого дня мого ув'язнення. Та коли є у світі що небудь неможливе, то утеча з Петропавлівської кріпости. Я укладав пляни або радше будував воздушні палати, бо годі було самому не порозуміти, які вони фантастичні. Так минуло три роки. Тюрма так підкосила мое здоровля, яке все було доволі слабе, що я не міг майже нічого їсти і ледви держав ся на ногах. На щастє перенесли мене з початком 1876 р. в Миколаївський шпиталь. В кілька місяців мені там значно поліпшило ся, та я напружував усі сили, щоби подобати на вмираючого. Я ледви волочив ноги, говорив ледви чутним шепотом, немов би мені тяжко було повертати язиком. Діло в тому, що в мене з новою силою прокинула ся думка про втечу, а що догляд у шпиталю був без порівняня менший як у кріпости, то треба було робити все, щоби лишити ся тут можливо як найдовше.

„Лікар наказав мені щоденні прогульки і що дня з полудня вивозили мене на велике шпитальне подвірє. Уоружений вартівник не покидав мене ані на хвилину. Я зачав уважливо розглядати ціле окруженє і все мав на прикметі сю невідступну думку про втечу.

„Подвірє було просторе. Звичайно зачинені ворота, були тепер відчинені тому, що тоді (се було в червні) звозили до шпиталю дрова на зиму. Та що довіз мав покінчити ся

через тиждень-два, не поставили коло воріт вартівника. Се було найбільше щастя.

„Я ходив по подвірю як раз проти воріт. Вартівник постійно чепів коло мене; ходив поміж мною і воротами. Та що я „лазив повільніше як черепаха, що звісно втомляє здорового чоловіка більше, як найшвидший хід, то вояк брав ся на такі викрути: він ходив по рівнобіжній лінії з моєю та на п'ять кроків ближше до воріт. Через те він міг продовжити свою дорогу на десять кроків проти моєї, без ніякої небезпеки для охорони, бо на кожному кінці своєї лінії він був у такому віддаленю від воріт як я. Се обчислене, яке вартівник зробив, очевидно на око було теоретично зовсім вірне. Та я уявляв собі, що коли ми оба станемо бігти, вояк інстинктивно схоче мене як найшвидше піймати і тому кинеть ся на мене, замість щоби бігти прямо до воріт і перетяти мені дорогу. Тим способом він оббіжить два боки трикутника, а я лиш один.

„Так була тут по моїй стороні перевага. Я міг числити, що при однаковій швидкості бігу, я добіжу до воріт швидше як вартівник. Правду сказати я сподівався бігти швидше, та не був певний того, бо все ще був дуже знесилений.

„Як би коло воріт, думав я, ждав на мене повіз, в який можна легко скочити, то може бути і втечу.

„Коли я збирав ся післати до приятелів лист із першим нарисом пляна, одержав від них картку, що й вони продумують над чимсь подібним.

„Почала ся переписка. Не буду розказувати про пляни і проекти, які робило ся і від-

кидало ся; їх була така безліч! Треба було розібрати деякі питава; чи має хто з наших дістати ся на подвірє, як деякі предкладали, щоби саяк або так з'упинити вартівника? де буде стояти повіз: коло воріт чи на розі шпиталю, де не буде так впадати в очи? чи буде в ньому сидіти хто небудь із наших, крім візника?

„Я предложив найпростійший і найзвичайніший плян, який в кінци і прийняли. На подвірє ніхто не буде входити. Повіз буде мене дожидати коло самих воріт, бо я вважав себе за слабого, щоби добігти до рога. Один із моїх найближших приятелїв, небіщик Орест Ваймар, мав сидіти в ньому як пан, щоби, коли буде треба, допомогти мені до нього швидше влізти, а головно одягнути мене скоро лишень скочу, тому що я мусїв тікати в самому білю.

„У шпиталю не давали нам нічого крім довгого шпитального шляфрока. Се був незграбний міх, широкий, недогідний і такий довгий, що я підчас прохода мусїв двигати в руках свій власний хвіст. Годї було й думати тікати в такому уборі. Його треба було скинути, заким кину ся до воріт, та се треба було зробити мигом блискавки, тому, що одна секунда могла все запропастити. Протягом кількох днів я вправляв ся у своїй кімнаті і добирав найліпшого способу виконання тої операції.

„Я впевнив ся, що аби її як найшвидше виконати, треба її розділити на три елементарні рухи, як се роблять вояки при оружних вправах: раз, два, три.

„Лишало ся ще найтяжше — вибрати хвилю. Се, очевидно, було залежне від стану вулиць, якими нам треба було переїздити.

Валка з дровами, подційна патруля, кінний козак, — те все могло занепасти справу тим більше, що вулиці, якими ми мали їхати, були дуже вузкі і круті. І так треба було уважливо розглянути цілу лінію дороги і повідомити мене, чи вона вільна від перешкод. В тій цілі на чотирьох різних точках розставили вартівників. П'ятий вартівник переймав від попередніх сигнали і мав мені дати остаточний знак. На останній сигнал вибрали червоний бальоник, які вупують для д'їтий.

„Я з моєї сторони домагався, щоби поставили шестого вартівника трохи подальше при кінці одного маленького закутка тому, що по моему обчисленю, сей закуток був завдовжки такий, що віз, який заїхав би в нього у хвилі, коли наш повіз ворухнеться з місця, мусів би нам загородити дорогу; він не вспів би виїхати на кінець закутка, заки ми переїхали би нашу дорогу від шпиталю до початку того закутка. Та що було мало людей, не поставили того шестого вартівника.

„В означеному дні я вийшов на прохід сильно зворушений і повен надій. Гляджу на се місце, звідки мав зняти ся в гору червоний бальоник — не має нічого! Мій прохід кінчається — не має нічого! Він уже скінчив ся, а з ним розвіяли ся і всі мої надії. При сій вразливості, яка є прикметою всіх вязнів, я пускав ся на домисли, з яких один був сумніший від другого і не сумнівав ся й на хвилину, що все пропало і не вернеть ся.

„В сути річї показало ся, що се була справді дурниця. Дивним припадком не могли наші роздобути ні в гостиниці ні в ніякому склепі з забавками, які збігали за той ранок,

червоного бальоника. Всюди подибали лишень білі і сині бальоники, яких наші не хотіли брати і зовсім справедливо, тому, що на ніякий випадок не слід змінити сигналів, хоч би і в найменших подробицях, Похапцем забігли до магазину з гутаперховими виробами, купили червону гумову пилку і напустили в неї газу, який самі зробили. Та бальон зроблений сим способом був такий поганий, що коли вартівник пустив шнурок, він замість летіти в гору, підняв ся все на кілька аршинів, впав на землю і не досяг вершка шпитальної огорожі. Розлючений вартівник ухопив бальон і трібував підкинути його в гору рукою. Та се йому тим менше не пощастило ся.

„Сьому випадкови я завдячую кілька годин муки та zarazом і мов спасене тому, що як раз у тій хвилі, коли вартівник пустив бальон, валка з дровами в'їхала в той довгий закуток, де не поставили вартівника. Вона була-б нам загородила дорогу і без найменшого сумніву все було б пропало.

„Слідувала проволока на переписку про конечні зміни. Розумієть ся поставили нового вартівника при кінці закутка. Та се приневолило їх змінити цілий плян, бо було неможливо за муром, з відки мали мені дати останній сигнал, добачити сигнали усіх п'ятох вартівників. Треба було або побільшити число вартівників ізза передачі сигналів або змінити останній сигнал.

„Вибрали се останнє.

„Один із наших товаришів найняв кімнату на третьому поверсі напроти шпиталю. З її вікон можна було доглянути не лишень усіх п'ятох вартівників, але й подвірє, де я про-

ходив ся. Сигнали мала передавати скрипка, на якій мав наш товариш грати, коли всі сигнали будуть сприяти, а сейчас перервати музику, коли один із них не буде сприяти. Сей спосіб мав ще й сю прикмету, що подавав звістку про весь час догідний для втечі, полишав отже мечі самому вибір найдогіднішої хвилі.

„Першого дня, коли все було підготовлене і повіз дожидав мене перед воротами, я сам приневолив приятелів пережити кілька поганих хвиль; моя недуга змогла ся і я був такий безсильний, що не рішив ся на остаточну пробу. Тому я зовсім не вийшов на прохід, а наші думали, що поліція вислідила що небудь і тому мене не вивели на подвіре.

„В два дни потім мені поліпшило ся і я постановив використати сю перерву в моїй недугі.

„Я підготовив усе: попідв'язував черевики, розпоров денеду шляфрок, щоби його легше скинути, одним словом — усе.

„Мене вивели на прохід. Лишень вийшов я на подвіре, сейчас почув скрипку. Музыка тривала пять хвиль, та я не хотів користати з першої догідної хвилі, бо з початку інстинктивно надзір все трохи бачнійший. Та ось скрипка замовкла; в дві хвилі потім в'їхало на подвіре кілька возів із дровами. Скрипка знова заграла.

„Сим разом я постановив користувати ся хвилею. Поглянув на сторожа; він ходив по звичайній лінії на пять кроків віддаленя поміж мною і ворітьми. Я поглянув на його оружя. Воно було набите; я знав се. Вистрілить чи ні? Правдоподібно ні, бо на такій малій просторони все буде сподівати ся мене піймати.

Багнет був небезпечніший на випадок, як би в сій очайдушній погоні мене опустили сили. Та я мав обчислене і на се. Як лишу ся в тюрмі, то певно вмру. „Тепер або ніколи“ сказав я до себе. Ловлю шляфрок: раз!

„Нараз замовкла скрипка.

„Я опустив руки і почув таку втому немов би підняв найбільший тягар.

„По одному закутку перейшла поліційна патруля. За хвилию знова заграла скрипка.

„Ну тепер уже час!

„Вартівник дійшов до кінця своєї лінї. Я за шляфрок: раз, два, три. Шляфрока немов би не було, а я стрілою до воріт. Крик, вереск вартівника розлягаєть ся за моїми плечами. Він кинув ся ловити мене, як я думав, замість щоби бігти на поперек до воріт і так пустив мене два кроки на перед. Та я був такий недужий, що наші, які з завмерлим серцем приглядали ся з гори тій шаленій погоні, казали, що вартівник був віддалений від мене на три кроки і що його багнет, який він висунув на перід, мало що не дотикав ся до мене. Я того всего не бачив. Я чув лишень його дикий крик, а також крик візників, що складали дрова на подвірю.

„Коли я підбіг до воріт, і побачив повіз, завагав ся в першу хвилию — чи се наші, бо не міг пізнати мого приятеля в офіцїрі, що сидів у повозї. Щоби його приневолити обернути ся, я сплеснув у долоні, на превелике здивоване наших, що слїдили за тою сценою і уважали се за прояв радости. Офіцїр обертаєть ся, я його пізнаю і в сій хвилі я вже в повозї. Кінь пімчав як вихор і я почув на моїх плечах московський плащ, що його дер-

жав мій приятель на поготові разом із офіцерською шапкою.

„Як я потім довідав ся, у шпитали напустили ся неспогадано. Вартовий офіцер вибіг на крик вартівника з цілою вартою і скоро довідав ся, яка справа, зовсім стратив голову, рвав на собі волося і кричав :

„Я пропав, я пропав! Біжіть, ловіть його, ловіть!

„Та не був спосібний видати найменшого розказу. Один із наших, той самий сигнальник, що грав на скрипці, швидко збіг на долину, підійшов до офіцера, став журити ся разом із ним його долею і допитувати ся : що стало ся? хто втік? як? коли? куди? і т. н. а офіцер не при собі з розпуки відповідав йому і так марнував дорогоцінний час.

„Якась, стара баба давала страшну раду.

„Ну і що, покрутять ся, покрутять і вїдуть на Невський. Се вже певно. Відпряжіть коні від трамвая (коло шпиталю як раз стояв трамвай) і женіть їм навповперек. Щож тут простійше.

„І ми справді як раз так їхали. На щастє ніхто не послухав ради бистроумної відьми.

II.

Коли Крапоткін скінчив своє оповіданє прийшла черга на Івана Бохановського, якого називали козаком, бо був родом із України і справді подавав на давних козаків тої землі своєю відвагою, незломною холоднокрівністю, а також своєю мовчаливістю.

Всі звернули ся до нього. Він вийняв із рота свою маленьку деревляну люльку.

Та справді мені нічого розказувати, заговорив. Прийшов Михайло, забрав нас і вивів, ось і все.

Ні, ні загукали ми -- розказуй все по черзі.

Козак побачив, що ніяк не викрутить ся, поволи набив свою люльку, як чоловік, що збираєть ся в далеку дорогу, закурив, стрібувачи добре тягне і почав своє оповіданє, що містило в собі може бути більше слів, як він їх виповів за пів року.

„Михайло — говорив він — вступив на службу до тюрми на два місяці перед нашою утечею. Не легке діло було його сюди вернути. Та в кінці пощастило ся йому дістати ся на службу в тюрму з фалшивим паспортom Фоменка найперш за простого робітника — опісля сторожа.

„Тут своєю пильністю в сповнюваню обовязків і бездоганним поведенєм з'єднав собі таку прихильність всего начальства, що за місяць зробили його вже ключником у коритарі кримінальних злочинців.

„Щоби дати наглядний доказ своїх прегарних душевних прикмет вязничному дозорцеві пішов раз Михайло за порадою Стефановича до нього з доносом, а тимчасом Стефанович навмисне писав у своїй кімнаті якусь невинну картку.

„Ваше благородів, сказав Михайло, у нас не гарно.

„Що таке? перелякав ся дозорець.

„Політичні пишуть.

„Хто, хто? питає дозорець.

„Стефанович.

„Ну, та най собі пише і махнув рукою.

„Треба сказати, що положене політичних в'язнів було тоді в київській тюрмі зовсім незвичайне. Терор, що з початку так перепудив малих урядників, розсіяв такий панічний страх по Києві, що всі від прокуратора до тюремного дозорця скакали перед нами на задних лапах, бо бояли ся, що їх убють за першим нашим знаком. Тому коли дозорець дізнав ся, що пише не хто иньший, тільки Стефанович, якого бояли ся найбільше, не хотів трусити у нього. Та Михайло підбив собі від того дня серце свого начальника.

„Щоби нас, політичних, по можности не дразнити, призначив для нас за ключника якогось Микиту, чудового чоловіка, доброго як ягня. Та треба було за всяку ціну його спекати ся, на його місце прийшов би найправдоподібніше Михайло.

„Та допровадити до зміни Микити, се була не легка справа. Той добряга не зробив нам ніколи найменшої кривди. Тоді ми почали нахабно видумувати на нього всякі дурниці, жалували ся на нього дозорцєви, який його лаяв, грозив йому, хоч той не був ні душею ні тілом в'язуватий. Та замість того, щоби наш Микита розлютив ся на нас і зробив якусь помилку як ми сподівали ся, він зносив усе лагідно і говорив :

„Христос терпів і я буду терпіти.

„Ми були прямо в розпуці. В кінці Валериян Осїнський, що поза тюрмою організував нашу утечу, впав на думку піти до гостинниці, куди ходив Микита; якоесь немов би випадково познайомив ся з ним і сказав, що шукає до-

зорця до сільської цукроварні. Умови були такі користні, що Микита зловив ся на вудку. Дістав гроші на дорогу і місячну платню на період і покинув службу в тюрмі, бо треба було сейчас їхати. Та тут приключила ся якась перешкода, потім друга, третя поки ми не втекли і тоді йому звернули пашпорт із карткою, що тепер від нього більш нічого не потребують. Чому, — він певно догадав ся сам.

„Як його місце було вільне, прийшов до зорець до Стефановича і Дайча поговорити з ними по приятельськи про наслідника.

„Правда, що Фоменко (Михайло) на се відповідний?

„Стефанович скривив ся і процідив крізь зуби:

„Як кажуть шпiон.

„Що кажете! він чудовий чоловік — боронив його дозорець.

„Михайла зробили ключником у коритарі політичних.

„Що найтяжше зробило ся, та ще не все. Михайло міг нам повідчиняти двері наших кліток, але як видістати ся чотиром із тюрми обставленої військовою вартою?

„Та годі було тратити й хвилину часу. Положення Михайла було незвичайно небезпечне. Тюрма була битком набита політичними всякого рода і всякої категорії від молодих людей, що їх увязнили за першим ліпшим підозрінням аж до революціонерів, що були поважно скомпромітовані. Були се найріжнородніші люди і багато пізнало Михайла, бо стрічали ся з ним давніше. Правда нічого було бояти ся прямого доносу, бо Михайло, як чоловік, від давна нелегальний, обертав ся лишень у кружку

своїх. Та хто міг ручити за незловільну балаканку, а власне в такому незвичайному випадку.

„Ми сиділи як на жарі.

„Треба було покористувати ся догідними обставинами, які склали ся через Михайла, і тому як він лишень обзнайомив ся зі своєю службою, ми визначили ніч до утечі.

„Вийти з тюрми було найліпше переодітими за вартівників, що змінюють ся. Михайло роздобув для двох із нас військовий убір, та два другі мусіли йти в чому були. Для всіх чотирьох була лиш одна шабля, та ми постановили не відтягати довше.

„Вечером, в означений день, приніс нам Михайло військові убори. Ми передягнули ся, поробили з одягів, які лишали, опудала і положили їх на постіль, щоби сторожі як глянуть рано у віконце думали, що ми спимо.

„Коло півночі прийшов по нас Михайло. Та тут склала ся неждана перешкода. Стійник, що мусів цілу ніч не спати, зайшов як раз у коритар і не показував найменшої охоти забирати ся.

„Тоді Стефанович упустив мов би мимо волі розірвану книжку в сад. Вона впала на землю і розсипала ся, а Стефанович звернув ся до Михайла з просьбою зараз її принести. Михайло післав за нею стійника і як він збирав картки, ми без гуку вийшли з кліток і прямували до виходу.

„Коли ми переходили через долішній коритар, склала ся страшна пригода; там висів мотуз від звінка, в який звонять на тривогу. В переході попід саму стіну, серед глибокої темноти, я спотикнув ся несподівано. Витягаю

інстинктивно руки наперед, чую що щось доторкаєть ся до моїх пальців, ловлю ся, щоби не повалити ся і нараз по цілій тюрмі розносить ся звінкий голос. То був мотуз від сигналового звона! Ляк, стид, комізм нашого нещастя, як блискавка перемчали ся поперід мої очі. Ми були переконані, що все — пропало. Вже чути було в коритарі голоси вартівників, вояків, що сквапно зривали ся. Та Михайло не змішав ся. Казаав нам поховати ся, де хто може, а сам побіг на вартівню сказати, що він випадково зачепив за мотуз. Швидко все втихомирило ся. Та тут нова біда; ми поховали ся де попало і мало що не заблудили в темноті, як прийшло виходити. Михайло мусів доволі довго бігати з одного кінця в другий, щоби нас знова разом позбирати.

„В кінци ми знова устали ся в два ради і пішли дальше. Лишила ся ще найтяжша річ; перейти через тюремні ворота коло сторожа і вартівника. Та се пощастило ся нам, що й годі ліпше. На розказ Михайла дав нам сторож ключі від хвіртки, а вартівник, що стояв у своїй будці, не звернув уваги, анї на наш дивний убір, анї на незвичайний час нашого виходу, бо ще був час на зміну варті.

„Ледви ми увійшли кілька кроків, як нараз немов би виросла з під землі перед нами чорна постать, в офіцерській шапці. Розгортає плащ і ми бачимо прегарну голову Валеріяна Осінського, що яснів із радості і простягав до нас руки. Він дожидав нас із возом, який завів нас на беріг Дніпра; там колисав ся човен приладжений на довгу дорогу і заосмотрений у всякі запаси.

„За хвилину ми плили серединою широкою ріки і кермували на полудне. Та водна дорога тривала з тиждень. На ніч витягали ми човен в корчі, що ростуть на берегах і клали ся спочивати на кілька годин. Через день гребли, що сили, а як побачили на виднокрузі дим із парівця, ховали ся в високий очерет, який обріс Дніпро.

„Прибувши до Кременчуга, ми стрінули там Валеріяна Осінського, що приїхав залізницею з пашпортом і зі всім, чого потреба.

„Від нього ми дізнали ся, що в Києві перевернули все горі ногами, так шукали за нами, поліція була певна, що ми сховали ся в городі.

„В тюрмі завважали нашу втечу аж пізнім ранком. Коли побачили, що разом із нами пропав Михайло, ніхто не догадав ся, в чому діло. Він з'умів з'єднати собі таке довіре, що дозорець і вся прислуга були певні, що ми його вбили, щоби могли втїкати і даремно шукали всюди його трупа.

„Колиж стали провірювати його пашпорт і показало ся, що він фальшивий, зрозуміли всі незрозумілу досі тайну нашого зникнення.

„Дозорець ходив кілька днів як божевільний і лишень говорив :

„А був отвертий немов скринка!“

Так закінчив козак своє оповіданє. По ньому говорили иньші, але що їхні пригоди мало цікаві, а в нас мало місця, то не будемо переповідати їхніх оповідань.

Переховники.

Ми знова в Петербурзі. Тяжкі були часи. Поліція наступала мені на п'яти. Я мусів уже двічі змінити помешканя і пашпорт.

Та я не міг виїхати нікуди на провінцію, бо в моїх руках була справа, якої не було кому передати. До того ще жаль мені було полишити той чудовий город, з його нервовим, кипучим життєм, хоч на вид спокійний і холодний.

Я надіяв ся, що нагінка, яку періодично перебуває кожний нелєгальний, поволи зменшить ся і що я буду в спроможі пережити бурю і відсидіти без помочи „переховників“.

Та що се за „переховники“?

То велика кляса людей найрізномородніших станів від аристократів і всяких вельмож до низьких, а навіть і поліційних урядників, що спочувають революційним ідеям, але з різних причин не беруть уділу в борбі та користують ся своїм безпечним становищем, щоби переховати у себе як небезпечних людей, так і небезпечні папери. Треба би цілої книги, щоби описати подрібно той оригінальний свого рода сьвіт, досить численний і відай далеко більше перістий, як сьвіт справдішних революціонерів. Розкажу дещо про тих переховників, з якими я стрічав ся в ті дні, які описую.

I.

Я сидів рано за чайом, коли в мою кімнату ввійшов „Двірник“ — не справдішний двірник, але

один із найлюбійших і найдіяльніших членів нашого кружка і мій найбільший приятель Олександр Михайлів, якого жартом прозвали „Двірник“ за се, що пильно доглядав, аби ми виновняли всі правила обережності, які наказує наш статут. Що стало ся? запитав я і подав йому склянку чаю. Я добре знав, що без діла, не прийшов би „Двірник“ до мене.

— За тобою дуже слідають, відповів він. Се мусить покінчити ся, я прийшов перевести тебе в безпечне місце.

Я так і думав. Та що всякому хочеть ся бути по можности як найдовше на волі, я не зараз піддав ся, але домагав ся від мого гостя пояснень.

Він попивав чай і розповідав вислідки своїх дослідів. Я від часу до часу ставляв до нього маленькі питання, щоби собі виробити належний суд про небезпеку, яка мені грозить. Життя революціонера таке небезпечне, що хотівши звертати увагу на всяку дрібницю, то вже ліпше відразу зробити собі кінець. Правду сказати, не приключило ся нічо незвичайне і в даному випадкові. Правда, за мною слідили, та ще все могло добре покінчити ся і як би замість „Двірника“ прийшов до мене хто иньший, я запротестував би і правдоподібно лишив би ся ще якийсь час у своїому помешканю. Та „Двірник“ не любив жартів і я мусів піддати ся по кількох даремних пробах опору.

Кудиж мене поведеш? запитав я.

До Буцефала.

Не доставало ще лишень сього. Я зітхнув тяжко при думці про гірку долю, яка мене чекає. Буцефал — се був один колегіяльний

радник Тараканов*), що служив у міністерстві внутрішніх справ. Його прозвали Буцефалом, бо він як кінь Македонського Олександра бояв ся власної тіни.

Він був трусливий як заяць і бояв ся рішучо всего. Бояв ся підійти до відчиненого вікна, зі страху перед продувом; не їздив парівцем, бо бояв ся, що втопить ся; не їв риби бо бояв ся, що вдавить ся; не женив ся, бо бояв ся зради.

Та як горячий приклонник Чернишевського він спочував зі всеї душі революційному рухови, а що знав особисто багато революціонерів, приймав ся радо ролі переховника і треба сказати, що він був один із найпевніших. Його суспільне становище, а ще більше звісна всім лякливість, яка усувала найменше підозріне прихильности до збуреня основ, робила його дім зовсім безпечним.

Тараканов знав дуже добре, що йому не грозить ніщо, та все вважав за конечне стерегти ся як найбільше і всюди видів шпіонів. Легко собі представити, яке приємне було житє тих, що попали ся під опіку такого арґуса.

Я зробив „Двірникови“ увагу, що відай булоб ліпше підіждати до вечера, доки шпіони, яких він бачив коло моєї хати, не заберуть ся. Та він відповів ляконічним „ні“ і додав, що за шпіонів він відповідає.

Не було що робити. Ми випили чай і стали „прочищувати“ кімнату т. є. нищити все, з чого моглиб жандарми сяк або так скористати. Потім я попросив хазяйку і сказав, що виїжджаю

*) Ізза зрозумілих причин імена і деякі подробиці в цьому оповіданю змінені.

на короткий час на село і що їй напишу на випадок, колиб там мав лишити ся. Ми вийшли.

Ледви встигли ввійти кілька кроків, як я побачив у вікні одного маґазина двох молодців, що пильно розглядали товари, виставлені за шибою. „Двірник“ повернув головою в їхній бік: — вони — мовляв; опісля витяг бороду в перід, що значило: нам не завадить приспішити хід.

Почала ся погоня — сцена не цікава, щоби її аж описувати і дуже звичайна в життю революціонера, щоби нею непокоїти ся, і то ще в товаристві такого справного мисливця як мій товариш.

„Двірник“, як то кажуть, дідька з'їв в тому всьому, що відносить ся до борби з полїцєю і шпіонами. Він мав широкі відомости з тої области, які собі добув довгою і невтомимою наукою. Раз найняв собі помешкане проти начальника тайної полїцїї і довгий час цілими днями робив дослїди над усіма, що там заходили і виходили з відти, тому знав із вида велике число петербурських шпіонів. Він слїдив пильно їхні рухи і вмів розповісти про се все не мало цікавого, як їх упорядкував по характеру, манері слїдження і т. п. Він вмів пізнати шпіона за першим поглядом, часто по зовсім ненаглядних прикметах, немов куперівські червоноскірі, в борбі з ворожим племенем. В додатку знав Петербург, як свої пять пальців і памятав чисто всі перехідні подвіря, які протягом якогось часу були предметом його подрібних студай.

Перейшовши через кілька таких подвір і зробивши кілька закрутів, то пішки, то возом, ми за якої пів години „замели свій слїд“, себ то

остаточно спекали ся шпіонів. Аж тоді ми справили ся прямо до Тараканова. По безлічі всяких обережностей, знаків і сигналів, до яких „Двірник“ мав слабість, ми зайшли на кінець в його хату.

Тараканов, чоловік років около 35, не високого росту, товстий і повновидий, вже дожидав нас, бо його звістили на період про наш прихід.

Він сам відчинив двері і швидко завів нас в одну з задних кімнат. Се була злишна обережність, бо він був лиш сам один у своїй невеличкій хаті; та Тараканов не міг обійти ся без обережностей.

Ми знали ся трохи вже давнійше і тому не треба було знайомити ся. Перш усього запитав Тараканов, чи нас хто не бачив, як ми йшли по сходах.

Знаєте, сказав многозначно, там на долині мешкає дівчина, смаглява з такими пристрасними очима — цвіточниця або модистка, хто її знає. Завсїгди оглядає мене, як я переходжу. Я пересвідчений, що се шпіонка.

Наша відмовна відповідь, видко, заспокоїла його: та все таки він звернув ся до мене і сказав, із поважним виразом лица:

На всякий випадок ви не потребуєте виходити. В день може вас підглянути та дівчина, в вечір сторож, а той вже певно на службі поліції. Тут дуже небезпечно. Все чого потребуєте, я вам сам принесу.

Я смирно похитав головою, тим більше, що чув на собі строгий погляд „Двірника“.

Коли той відійшов, Тараканов завів мене в назначену для мене кімнату, де я знайшов столик до писання, кілька книг із політичної

економії і канапу, що мала мені бути за ліжко.

Кілька днів тому відправив Тараканов свою кухарку; жартівники говорили, що він підозривав її о шпionство. Та Тараканов перечив тому, казав, що се все неправда і що він відправив її тому, бо його обкрадала. Та він і не старався знайти иньшу прислугу, а брав обід із сусідної реставрації. Вірний раз заведеному порядку, мій хозяїн швидко вийшов із хати і обіцяв ся над вечір повернути. На вулицях позасьвічували ліхтарні, а його все ще не було. Я зачав вже бояти ся, як нараз двері відчинили ся і він став переді мною здоровий і цілий.

Я привитав його радісно і розповів про мій страх.

Видите, я ніколи не вертаю домів прямо, відповів, — бою ся, щоби не слідили і все люблю малий закрут. Ну, а ясно, що нині в такому випадку я зробив більший закрут.

Я не міг не усміхнутися, почувши признанє того чесного дивака. В своїй обережності він подавав на лікаря, який напихав би себе своїми власними ліками, щобивилічити свого пацієнта.

Цілий вечір ми провели разом і говорили про різні річи. За кожним найменшим шелестом Тараканов лякав ся і надслухував. Я старав ся його успокоїти і казав, що рішучо нема чого бояти ся.

Знаю, батьку, відповідав простодушно; як би не се, я не запросив би вас до себе: та щож зроблю? Бою ся.

Ми розстали ся коло дванайцятої години, Цілий час, доки не заснув, чув я кроки мойого хозяїна, що ходив по кімнаті.

Коли він другого дня по чаю пішов в уряд, зайшов до мене „Двірник“ із припорученем — написати маленьку статейку по причині одної недавної події і принїс конечно потрібні матеріяли, часами і книжки. Я подякував йому сердечно, як за відвідини, так і за роботу, що менї принїс і просив його, аби зайшов знова, як можливо, завтра або позавтра і обіцяв скінчити до того часу роботу.

Я писав пильно цілий вечір і добру пайку ночі та від часу до часу зачував, як Тараканов перекидав ся на своїй постелі з боку на бік.

Вдарила друга година, трета, четверта, а він все ще не спав. Що за причина? Аж не міг його непокоїти, бо я навмисно взув його виступки. Не могло йому бути на заваді і світло, бо двері від мові кімнати були щільно зачигнені. Чи він не занедужав? Я пригадав собі, що він попередного дня досить зле виглядав, але я тоді не звернув на се уваги.

Рано збудив мене стукіт посуду, яку хазяїн приготовляв до чаю. Я швидко одягнув ся і ввійшов в їдальню.

Він справді виглядав погано; зовсім змарнів, поблід, а навіть пожовк; очи запали ся, а вираз лица був дуже сумний.

Що з вами? запитав я його.

Нічо.

Як вічо? Та погляньте на себе в зеркало в могилу складають кращих. Та ви й не спали до четвертої години.

Ліпше скажіть не спав цілу ніч.

Ну, то ви нездужаєте.

Ні, я прямо не можу спати, як у мене хто в.

Тепер я зрозумів усе.

Я вам дуже вдячний, сказав я і сильно стиснув його руку, та я не хочу більше вас непокоїти і сейчас від вас забираю ся.

Що? що? Ні, будьте ласкаві, не робіть того. Колиб я був знав, що ви се так порозумієте, я не сказав би вам ні слова. Ви маєте лишити ся у мене. Се все дурниця.

Алеж ви можете поважно занедужати.

Не лякайте ся. Найперш я можу спати в день, а в кінці ще ліпше взяти на ніч який лік.

Потім оповідали мені, що він справді в таких випадках брав хльораль, як уже не міг видержати.

На тому розмова покінчила ся.

Я глядів на Тараканова з почутєм подиву і глибокого поважання. Той чоловік був забавний ізза своєї трусливості та за се яке дивне було його самовідреченє.

Я знав, що двері його хати були все відчинені для всіх, що попали ся в такі відносини як я і декого з наших він передержував цілими тижнями. Скільки мусів мати той чоловік моральної сили, щоби наражати ся добровільно на такі муки страху?

Коли другого дня прийшов „Двірник“ по рукопись, я сказав йому, що за ні за що не хочу лишити ся тут довше і просив його пошукати мені як найшвидше иньшого захисту.

На моє превелике здивованє „Двірник“ згодив ся на се без особлившого опору.

Я сього дня бачив ся з Серовим, сказав; — він розвідував ся про тебе. Як хочеш, я поговорю з ним.

Годі було й придумати щось ліпше. Справу швидко полагодили і за два дні я вже дістав прихильну відповідь від Серова.

Я сказав Тараканову, що мушу на якийсь час виїхати в справах із Петербурга і розпрацав ся з ним по приятельськи.

До побаченя! до побаченя! говорив на пращане. Щасливої дороги. Дожидаю вас по повороті. Не забувайте, що я завсїгди на ваші услуги.

Під основою нічної темноти я покинув його житло. Сим разом мене ніхто не проводив, бо я знав адрес Серова, з яким від давна був у великій приятнї.

II.

В залитій яскравим сьвітлом кімнатї, в кругом великого стола, на якому виблискував кипучий самовар, сиділо декільки людей — ціла сїм'я Серова і двох-трьох близьких приятелїв. За мою появою, хазяїн встав менї на стрічу і втїшно простягнув обї руки.

Борис Серов, се був уже не молодий чоловік. Його довге, густе волосє було майже зовсїм біле. Та не роки посріблили сю львину голову, бо Серову ледви переступило на п'яту десятку. Він належав до руху ще в перших роках царюваня Олександра II. Коло 1861 року, як військовий лікар у Казанї, брав діяльну участь у військовій змові Іваницького і Чернїка, в тому уваги гідному епізодї російського рево-

люційного руху, про який, на жаль, майже зовсім забуло нинішнє покоління. Серову що сам лишень якимось чудом врятував ся, довело ся глядіти власними очима на безпощадний суд правительства над усіми його товаришами. Швидко потім він переселив ся в Петербург. Та від того часу він усе був на прикметі в поліції, яка майже що року переводила в нього трусеницю. Десять разів його арештували і замикали в кріпость, та арешт обмежував ся все на кілька днів. Серов був старий вовк і жандармам не пощастило ся ніколи роздобути яких небудь доказів против нього. Правда, він уже не брав діяльної участі в руху, бо роки постійних проб, що покінчили ся невдачно, вбили в ньому се, що дає душу всякій революційній роботі — віру. Від палкого молодечого ентузіазма він дійшов до того убійчого скептицизма, який є справдішною болячкою російських освічених людей, де тому так мало дозрілих людей, а всі або молодики або старці. Та ніякий скептицизм не міг вгасити в серцю Бориса Серова горячої любови і свого рода культа для тих, що їм пощастило ся вдержати ся в рядах борців. Те почуте при його лицарській безмежно відважній вдачі приневолювало його до всяких прислуг революціонерам. Через довголітний досвід він знав прегарно цілу конспіраційну техніку. Він умів знаменито організувати кореспонденцію, вишукувати місця на склад заборонених видавництв, збирав складки, передплату, місячні вкладки. Та в чому не було йому рівні, се — в тяжкій і важкій роли „переховника“. Він займав ся сим богато років, а раз навіть давав малий бенкет, щоби відсвяткувати десятилітний ювілей свого щасли-

вого переховництва. Як чоловік у повному розуміню слова відважний, він ніколи не прибільшував, ніколи не вважав міражів, що їх сотворила чия небудь буйна уява, за справдішну небезпеку. Та де була небезпека, там він її вже побачив. Він чув приближене жандармів немов добрий ловецький пес, добачав сліди їхнього побуту, як їх самих уже не було на місці.

По поставі сторожа, що стояв на розі, він угадував, чи той має підглядати його дім, чи ні. По деякій ледви замітній інтонації в голосі двірника, по вигляді, як він здіймав шапку при стрічі з ним, Серов рішав непомильно, чи він говорив із поліцією і що. На основі якихось тайних признак він міг розібрати чи його хаті грозить трусениця, чи ні.

Той, кого він брав під свою опіку, був немов би у Христа за пазухою. Щоби дати понятє його слави, як переховника, досить сказати, що як раз у нього примістили Віру Засуличівну по вироку, тоді як жандарми шукали по цілому городі, відшукували її і як для партії було під деяким зглядом справою чести, не віддати її в їхні руки.

Зофія Перовська, велика приятелька Серова говорила, що коли побачить у його вікні сигнал безпечности, то входить туди певнійше, як цар у свій дворець.

Такий був чоловік, під якого опіку я тепер дістав ся.

Я прилучив ся до товариства, що сиділо кругом стола і весело провів вечір, як і весь час, який я там прожив. Се був не лишень дуже безпечний, але і дуже приемний захист. Серов не вважав ніколи чоловіка надмірно, що

так утяжливе, а деколи просто невиносиме. В день я працював звичайно в одній з задних кімнат, щоби не впасти в очи, кому з випадкових гостей, або пацієнтів Сєрова; вечерами мав навіть дозвіл виходити з дому. Та я радше проводив вечері в дома, в його сім'ї, якої окрасою було двох любих дівчат, його доньок; я дуже швидко з ними щиро заприятелював; се зрештою звичайна поява у нас в Росії і природна в даному випадкові, коли взяти на розвагу наші ролі — опікунок і того, що стоїть під опікою. Та мій побут тутка трівав не довше, як тиждень.

Раз якось вернув Сєров на обід додому, звернув ся до мене з усмішкою і сказав по-трясаючи з легка головою своє звичайне:

Щось чути!

Що таке? що таке? заговорили в один голос жінки.

Поки що нічо незвичайне, та — щось чути.

Сподіваєте ся трусениці, чи що? запитав я.

Як би то вам сказати, відповів задуманий Сєров, немов би над чимось роздумував. Я не надію ся зараз трусениці, та правдоподібно заглянуть сими днями. На всякий випадок вам треба звідси перенести ся.

Не було чого перечити ся; Сєров знав що каже.

По обіді пішов упередити наших і того самого вечера я попрощав ся нерадо з його любою сім'єю і пішов крутити ся по городі в товаристві одного приятеля.

За кілька днів я довідав ся, що у Сєрова справді була трусениця — „санітарна візита“ — як він називав сі періодичні находи поліції;

та не нашли нічого і жандарми як завсїгди забрали ся як непишні.

III.

Отилїя Густавовна Горн була сїмдесяти лїтня бабуся. Вона була родом із Данїї і навіть не гаразд говорила по російськи. На всякий випадок були їй рівнодушні наші „прокляті“ питаня. А все таки вона була „нігілістка“, і навіть запекла терористка.

Історія її навернення на нігілізм, така оригінальна, що варто її розповісти.

Ще як молода жінка переселила ся Отилїя Густавовна з першим мужем у Ригу і тут швидко повдовїла. В якийсь час потім, вона звінчала ся законно з одним Росіянином і перенесла ся в Перербург, де їй новий муж дістав якесь місце при поліції. Без сумніву вона дожила би тут спокійно свого віка і ніколи й не подумала би про нігілізм, тероризм і т. п. як би доля не забажала зробити з данської принцезни Дагмари, жінки наслідника російського престолоа.

Хоч і яке се дивне, та як раз ся подїя загнала її в ряди невдоволених. Ось як се склало ся.

Як Данчанка і доволу химерна жінка, вона запустила ся у шанолюбні мрії, добути для свого побожного мужа один із численних надворних урядів у царстві царівни. Щоби перевести свій проєкт у діло, Отилїя Густавовна вибрала ся сама особисто до данського посла і просила його ужити своїх впливів у користь її мужа, на тій підставі, що її перший муж,

з пів століття тому, був якийсь доставець чогось там, чи низький урядник на копенгагському дворі.

Можна було сподівати ся, що посол відправить її з нічим. Та Отилія Густавовна не так швидко покидала ся думки, яка їй раз застрягла в голові. По якомусь часі появилася знова в посольстві з тими самими домаганнями. Сии разом посол був на стільки нечемний, що розсміяв ся їй прямо в очи.

Ся тяжка образа заворушила в горячому серці Отилії Густавовни почуте невблаганої ненависти до бездольного дипломата.

Та як віддячити йому за образу? На жаль не лишало ся нічо, як берегти в найглибших закутках душі свої пляни помсти, без найменшої надії здійснити їх коли небудь. Так минали роки.

Тимчасом почав ся революційний рух і перші терористичні події вразили як грим уми щасливих Росиян.

Тоді сьвітла гадка мелькнула нараз у голові палкої бабусі.

„Того, того потреба“, торочила день у день і довела до того, що переймила ся безмежним ентузіазмом для нігілістів. Може бути сподівала ся, як зачали від Трепова, Мезенцова і Крапоткина доберуть ся вкінці і до її смертельного ворога і вже певно найбільшого у сьвітї гільтая данського посла; а може бути, що прямо ненависть до одного з представників висших верств розширила ся звільна на всіх, рівних йому становищем. Годі розібрати психологію навісної сїмдесятилітньої бабусі. Про одно лишень не було сумніву, — Отилія Густавовна була завзята терористка.

Вона удержувала уряджені кімнати, які занимали переважно студенти, що майже всі менше більше „спочували“, як уже не були члени партії. З початку вони сьміяли ся з трохи припізненого політичного запалу своєї хазяйки. Та поволи стали відносити ся до неї поважнійше. Підчас трусениць, від яких не свободна ні одна студентська домівка, показувала Отилія Густавовна незвичайну відвагу і спритність. Вона ховала перед самим жандармським носом різні компромітуючі папери, письма, книжки, бо користала зі свого похилого віка, що хоронив її від усяких підозрінь. А при допитах поводи́ла ся все з гідним всякої похвали тактом і обережністю.

Студенти познайомили її з деякими членами організації і так вона почала свою революційну кар'єру переходуванем у себе заборонених видавництв, конспіративної переписки і т. д. аж на кінці стала одною з ліпших переховниць нелегальних людей. Їй можна було рішучо вірити, бо се було втілене чесноти і обережності, на що не раз дала докази.

Про всі ті риси з її життєписі і характеристики розказував мені мій товариш, як ми оба крутили ся по столичних вулицях і прямували до маленького дімка на Камінноостровському проспекті, що належав до Отилії Густавовни.

Хоча ми бачили ся в перше, вона стрінула мене радісно, як свояка, що повернув по довгій неприсутності.

На столі сейчас з'явив ся самовар із цілою такою всяких паленаць і тїст. Вона показала мені мою кімнату, де я знайшов рішучо все, чого міг потребувати до вигоди і комфорта.

За чайом із цікавістю допитувала ся про кількох моїх приятелів, яким судило ся користати з її гостинности. Очевидно, що як познайомила ся особисто з терористами, що ними одушевляла ся з початку лишень із далека, вона полюбила їх як рідна мати. Не від річи додати, що вона була бездітна. Та вся її прихильність переходила на тих, хто в тій хвилі був під її опікою. Мені було дуже тяжко намовити її, щоби не непокоїла ся мною без потреби. Та вона постановила мене доконче познайомити з мужем.

Старець уже роздягнув ся і лежав у ліжку, але Отилія Густавовна казала йому встати і за кілька хвиль він увійшов у мою кімнату з заклопотаним виглядом, скоро лишень успів натягнути на сухі плечі з'ужитий шляфрок і виходжені виступки.

З лагідною усьмішкою виновника, на беззубих устах, він простягнув до мене руку і кивнув своєю лисою головою.

Шановний старець слухав у всьому своїй суворой подруги.

Як треба, сказала Отилія і моргнула очима, то він піде завтра в поліцію роздобути яких вісток.

Старець усьміхав ся і кивав головою.

Енергічна Отилія зробила із нього вігліста.

*

*

*

У сеї доброї жінки я перебув цілий час, доки не перешуміла буря і поліція в погоні за иньшими не забула про мене; тепер я вже

міг знова видобути ся на волю під иньшим іменем і в иньшій дільниці города.

Тайна Печатня.

Пристрасним бажанєм усіх організацій, які лишень чули ся на силах взяти ся за що небудь поважне, було завести тайну печатню і дати свобідній думці, що бореть ся з деспотизмом таку могутню зброю, як друкарська праса.

Ще в 1860 р. коли почали завязувати ся перші тайні товариства, яких ціль була викликати мужицьку революцію, як „Земля і Воля“ „Молода Рґсія“, подибуємо в них у початкових формах щось у роді печатень, які удержували ся всего лишень по кілька тижнів.

Се ясне, що свобідна преса, яка тоді була за границею навіть під кермою такого письменника як Герцен, вже не вдоволяла партії діла в Росії.

В останніх 10 або 15 роках, коли рух дійшов до небувалих доси розмірів і сили, ставали кожного дня наглядніші недостачі свобідної печатні, що працювала в Швайцарії і Лондоні і чим раз нагльйша потреба місцевої Підземної преси, яка могла би давати відповідь на щоденні події.

Тому то і всі організації, що швидко приходили одна по другій, старали ся мати свої печатні.

Та немов би зловіща судьба висіла над того рода заходами; всі вони були зовсім не

довговічні. Поліція відкривала печатні, скоро лишень як небудь вєпіли проявити своє житє.

Так, печатня Каракозівців вдержала ся всего лишень кілька місяців. Нечаївці постарали ся також о власну друкарську прасу, та мусіли держати її закопану весь час, аж поліція видобула її на божий світ по розбитю організації. Печатню Долгушинців переловили швидко по виданю двох перших і одиноких листків. Чайківці трібували також нераз завести печатню і вже роздобули письмо і досконалу прасу. Та не пощастило ся їм забрати ся до роботи і цілих пять років валяли ся всі печатні прилади без пожитку по піддашу.

Справді здавало ся, що годї побороти перешкоди, з якими сполучено заведене тайної печатні в краю, в якому слідять за кождим кроком, бо вони сполучені з самим характером друкарської роботи. Можна переховати книжки, часописи, людий; але як сховати друкарську прасу, що сама про себе дає звістку найперш голосною і зложеною роботою, що потребує доволі великої скількості людий, а потім безнастанним привозом і відставою безлічи паперу, то чистого то запечатаного.

По численних пробах, які одна за другою зовсім не щастили ся, почали всі уважати заведене печатні не лишень за тяжку справу, але й за неможливу, за пусту мрію, що наражає не лишень на безцільну втрату грошей, але і на погибель лїпших сил. Остаточо закинули думку про тайну печатню. „Поважні“ люди прямо не хотіли про се більше слухати.

А прецінь найшов ся мрійник, фангаст, який ні за що в світі не хотів признати непомильности загальної прийнятої думки і дока-

зував із жаром, що можна завести печатню навіть у самому Петербурзі і що він її заведе, як лишень заосмотрять його в конечні засоби.

Сей мрійник називав ся Арон Зунделевич; він був родом із Вільна, син якогось невеличкого купця Жида.

В організації, до якої він належав (що прийняла пізнійше назву „Землі і Волі“) сьміяли ся з плянів Зунделевича як із фантазії непоправного оптиміста.

Та вода видовбує і камінь. По численних заходах пощастило ся Зунделевичу перемогти невіру товаришів і роздобути на свої видатки около 4.000 рублів. З тими грішми він поїхав за границю, купив там і доставив у Петербург все необхідно потрібне і в кінці, як підовчив ся сам складати і навчив тої штуки ще чотирьох своїх приятелів, завів із ними в 1877 р. в Петербурзі тайну печатню, першу, яка заслугувала на сю назву, бо в ній йшла правильно робота і виходила на сьвіт доволі порядні брошурки, а в кінці і часопись.

Плян Зунделевича був такий простий, природний і розумний, що поліція цілі чотири роки, без огляду на найзавзятійшу шуканину, не могла знайти сліду печатні і вислідила її лишень через простий випадок; поліція помішала імена і через помилку зайшла як раз до того дому, в якому була народовольська праса.

Печатня пропала, та по втраті першої позаводжено иньші на такий самий лад і ті працювали безустанно.

І від тої хвилі розносив ся від часу до часу з якихось незвісних закутків, могутній голос, що перелітав від моря до моря по

цїлому просторі російського царства і заглушував боязкий шепіт лицемірів і дике скомленє лизаунів. І втішно трепочуть на його відголос серця борців, а деспот дріжить за стїнами свого неприступного двірця, бо чує, що підняла ся на нього велика сила, перед якою розвіють ся його легіони і розсиплють ся його твердині; сила свободної думки сила любови і безкорисної вірности справі народного добра.

Ся сила уоружена в вогонь і динаміт кидаеть ся у смертельний бій, який скінчить ся лишень погибілю деспотизма. І в тому славному бою була тайна печатня знаменем, кругом якого кипіла найзавзятїйша борба, і на яке звертали ся неспокійні погляди борців. Як довго видїло се знамя, доки нїяке вороже з'усилє не змогло видерти його з рук оборонців, ніхто не тратив надїї навіть по найлютіїших утратах.

Та як пояснити сам неймовірний факт істнуваця тайної печатнї сливе під самим носом полїції в такому краю як Росія? Се можна пояснити виключно лишень вірністю справі з боку тих, що працювали і незвичайною запопадливістю, з якою робили найбільші заходи, щоби зберегти печатню від усякої небезпеки.

Нїхто туди не заходив; ніхто крім тих, що мусїли, навіть не знав, де вона була. Обережність доходила до того, що не лишень члени організації, до якої належала печатня, але навіть редактори і співробітники органа, що там печатав ся, не знали, де вона. Звичайно лишень один знав тайну, а потім він вів уже всі зносини, хоч по можности ухиляв ся від особистих відвідів.

В часі мого співробітництва в редакції „Землі і Волі“ ся роля припала мені. Мої зносини з печатнею були уладжені на найпевніших нестральних пунктах. Там я передавав рукописі, відбирав коректу і визначав час і місце найближшої стрічі. На випадок якої несподіваної перешкоди, або як особисті зносини ізза якої небудь причини перервали ся, я посилав звичайно звістку і сповіщав у відомий спосіб про речинець найближшої стрічі.

Я лишень раз був сам у печатні і се з ось якої причини.

Се було 30. падолиста, того самого дня, в якому мало вийти перше число нашої часописі. Рано зайшов до мене Александер Михайлів і оповідав, що мало не попав у засідку, коли йшов в одній справі в дім Трощанського, яку там зробили жандарми і вратував ся лишень своєю зручністю і спритністю. Тоді, як ціла поліційна ватага з криком наступала йому на п'яти, він почав сам кричати і вказувати рукою вперед „держи! держи!“ і так збив із пантелюку і юрбу і поліціянтів біля яких мусів утікати.

Я дуже бажав помістити сю звістку в числі, головно, щоби подрочити Зурова, тодішнього городського старшину, який впевняв, що печатня не може бути в Петербурзі, бо тоді він певно віднайшов би її.

Я скористав із тої причини, щоби оглянути нашу печатню і познайомити ся зі складачами, що давно мене запрошували у своє леговище.

Печатня була приміщена на Миколаївській вулиці, на два кроки від Невського. З найстараннішою обережністю зайшов я в домівку і зазвонив умовленим способом. Мені

відчинила Марія Крилова і я ввійшов із побожним почутем, яке переймає правовірного, коли переступає поріг сьвятині.

В печатні працювало четверо людей: двох муштин і дві жінки.

Хазайка домівки, Марія Крилова, жінка 45 років, була одним із найстарших і найбільше заслужених членів партії. Її петягали ще за справу Каракозова і заслали в одну північну губернію. В 1874 р. їй пощастило ся втекти з заслання. Від тої хвилі вона була нелегальна і не вгавала працювати для революції всіми можливими способами аж до 1880 року, в якому її увязнили в печатні „Чорного Переділа“ як вояка на його становищу. Так протягом шіснайдцяти років вона оставала в рядах революціонерів і працювала без упину і то при найскромнішій, а рівночасно і найнебезпечнішій праці. Вона була ві всіх печатнях від першої як одна з найліпших складачок, без огляду на се, що наслідком короткозорости, яка у неї поступово змагала ся, вона майже зовсім не добачала.

Василь Бух, син генерала і своєк сенатора, мешкав у Крилової як льокатор. У нього був пашпорт урядника якогось міністерства і він виходив, щоденно в означений час із величезним портфельом під пахою, в якому вносив числа часописи і приносив папір до печатаня. Се був молодий чоловік 26—27 років, блідий, з хорошим, аристократичним зверхним виглядом і такий мовчальвий, що часом цілими днями зовсім не відзивав ся. Він був і посередник між печатнею та зверхним сьвітом.

Імя третього жителя домівки лишило ся тайною. Вже більше як три роки був він

у рядах партії і всі його любили і поважали; та його справдішного імені не знав ніхто, бо той, що його ввів в організацію, умер, а всі інші називали його не інакше як „птах“ — назва, яку йому дали ізза його голосу. Коли печатня „Народної Волі“, в якій він працював мусіла піддати ся по завзятій, чотирогодинній обороні і вояки дістали ся до дому, він зробив собі кінець револьверовим вистрілом. Як жив безіменний, так пішов безіменний і в могилу.

Його положене в печатні було ледви чи не найтяжше. Діло в тому, що з огляду на обережність він зовсім не зголошував ся в поліцію, бо кождий пашпорт, який показуєт ся, хоч би і найліпший, все таки зайва небезпека. Тому він мусів постійно скривати ся і цілими місяцями не виходив за поріг домівки, щоби не впасти в очи сторожеви. Загалом усі, що працювали в тайних печатнях, зривали майже всі зносини з дальшим світлом і жали пустельничим житєм. Та бездольний „Птах“ засудив себе на справдішну вязницю, немов замурував на все між чотирма стїнами. Се був ще зовсім молодий чоловік 22—23 років, високий, стрункий, з худощавим лицем, отінений довгим, синяво-чорним волосем, при якому ще більше відбивала його мертвецька блідота — наслідок довгої недостачі свіжого воздуха і світла і постійного проживаня в атмосфері переповненій отруйним порохом і оловом. Живі полишили ся лишень очи, великі і чорні як у газелї, промінні і безконечно добрі і сумні. Він знав, що нездужав на сухоти, але не хотїв покинути свого становища, бо був вправний складач, а заступити його не було ким.

Четверта складачка була дівчина, що мешкала як служниця Крилової. Я забув її імя. Се була гарновида білявка 18 або 19 літня, з голубими очима, яку можна би назвати дуже хорошою, як би не важка, нервова натуга, що її пригнобляла і ніколи не щезала з її лица. Вона була живим втіленням тих безупинних мук, які переживають люди, що живуть довго в тому проклятому місці під грізбою погібелі, що години, що хвилі.

По звичайному поздоровленю, я пояснив ціль приходу і запитав, чи можливо помістити в числі звістку про забавну ранішню приключку з Михайловим. Мені відповіли, що можливе і всім дуже сподобала ся моя думка. Ми сей-час взяли ся до роботи. Число було вже зложене і треба було щось викинути, щоби зробити місце для моєї звістки, яку я такої тут написав на клаптику паперу. Мене опровадили по всіх кімнатах і пояснили як йде робота. Сама печатня була дуже проста; вілька кашт із різними письмами, маленький циліндер, що лише вилитий з якоїсь темно-сірої, тугої маси, дуже пошкожої на столярський клей і солодкавої в смаку; великий, тяжкий циліндер, вкритий сукном, якого уживали за прасу; кілька щіток напущених чорнилами і губок у кошпку; дві три фляшки печатного чорнила. Се все так розкладали, що за чверть години могли спря-тати в велику шафу, що стояла зараз у куті.

Мені пояснили техніку роботи і розповіли про деякі невеликі викрути, на які брали ся, щоби відвернути підозріне зі сторони сторожа, що приносив щоденно до хати воду, дрова і и. Основне правило було, як лиш можливо не ховати ся, а навпаки як найчастіше

показувати цілу домівку. Складачі використували кожду причину, щоби його пустити в середні кімнати, природно, як забрали з відти все підозріле. Як не було причини, то видумували її. Раз довго не могли видумати, чого би його затагнути до одної задної кімнати. В кінці Крилова пішла до сторожа і сказала, що там влетів щур і що його треба вбити. Сторож прийшов; правда не знайшов нічого, та справа була покінчена; тепер він був ві всіх кімнатах і міг посвідчити, що віде не бачив нічого підозрілого. Раз на місяць заходили в домівку доконче фротери.

Складачі весело жартували і сьміяли ся, коли пригадували всі свої випадки. Та мені було не до сьміху.

Тяжкий сум опанував мене на вид сих людей. Я поневолі порівнав їхнє страшне жите з нашим і я почав стидати ся. Чиж уся наша діяльність при денному сьвітлі, серед обставин, що додають вогню до борби, в гурті товаришів і приятелів, чиж се не був бенкет у порівнаню зі справді тюремним життям, на яке засудили себе сі люди в сумній, темній норі?

Ми попрощали ся. Я поволи сходяв по сходах і вийшов зворушений і потрясений на вулицю. Самі суперечні думки роїли ся в моїй голові. Я роздумував про сих людей про революційну борбу, ізза якої вони так щиро себе посвятили, роздумував про нашу партію.

Нараз мені блиснула думка, що пояснила мов зворушенє. Чиж не вони, сі люди з цілковитим самовідреченєм, справдішні представники нашої партії? Чиж ся печатня не живе втіленє цілої революційної борби в Росії? Почутє суперечнє з тим, яке мене доси непокоїло,

розгоріло ся в моїй груди. Ні, ми непобідимі. думав я, доки ще не висохло жерело того скромного без'іменного героїзма, найбільшого зі всіх героїзмів; ми непобідимі, доки у нас будуть такі люди.

Подорож до Петербурга.

Передне слово.

Голосний і довгий стукіт у двері приневолив мене зірвати ся з постелі.

Щоби се було? Як би я був у Росії, то перша моя думка була би, що прийшли жандарми. Та се діяло ся в Швайцарії, отже не було чого боятися.

Qui est là, запитав я по французьки.

Я — відповів російською мовою добре звісний голос — відчиняйте швидше.

Я засьвітив свічку, бо ще було темно і став швидко вдягати ся. Мое серце зворушили недобрі прочутя.

Тому два тижні повернув у Росію один із моїх найблизших приятелів*), поважно вмішаний в останній замах на царя, по короткому побуті за границею і ось уже від кількох днів ми дежидали з тривогою звістки про його перехід через границю.

Страшний здогад, якого я не важив ся означити навіть собі самому мигнув у моїй

*) Микола Морозов, що по звісткам умер у Шлісельбурській кріпости.

голові. Я швидко натягнув одіж і відчинив двері. В кімнату ввійшов поквапно Андрій; він не зняв капелюха, а навіть не привитав ся.

Миколу увязнили, — сказав нагло злома-ним голосом і впав на сталець.

Микола був наш спільний приятель. Кілька хвиль я глядів на нього заваятим, неподвижним поглядом, немов би не розумів, що він говорить. Потім я повторив собі сі два страшні слова, найперш механічно, ледви чутно, а потім зі страшною свідомістю, що роздирає душу.

Ми оба мовчали. Немов би зі всіх боків повіяв на нас якийсь неблаганий, страшний холод, заповнив цілу кімнату, весь простір, перейшов у саму глибіню нашої істоти, заморо-зив кров і знесилив думки.

Се була ознака смерти.

Та розпука не помагає справі. Найперше треба було розвідати, чи справді все пропало, чи можна ще що небудь вдіяти.

Я став розвідувати ся про подробиці. Показало ся, що Миколу увязнили на границі, а що зі всего найгірше, що від часу його увязнення минуло вже чотири дні; контрабан-дист замість щоби повідомити нас про випадок телеграмою, післав із ощадности простий лист.

Деж лист? запитав я Андрія.

У Володимира*). Він що лишень приїхав і дожидає вас у мене. Ходімо.

Ми вийшли.

На сході, що лише зазоріло і бліде сві-тло осьвічувало опустілі вулиці сонного города. Ми йшли мовчки в перід, похиливши голови, кож-

*) Іохельсона.

дий затоплений в свої хмарні думки. Володимир дожидав нас. Ми були приятелі і вже давно не бачили ся. Та не весела була наша стріча. Ані дружнього привіту, ані питання, ані усміху. Так стрічають ся люди в хаті, де лежить небіщик.

Володимир відчитав на голос лист від контрабандиста. Миколу увязнили на пруській границі коло Вержболова і замкнули тимчасом у місцеву тюрму. Що стало ся дальше, не знав ніхто, бо контрабандист зі страху швидко переніс ся в Німеччину і дальші звістки, які подавав, були дуже попутані; з початку думали, що Миколу увязнили як дезертира, та потім розійшла ся вістка, що в справу вмшали ся жандарми; се вже пахло полїтикою.

Що до самого увязнення, то ясно було одно: контрабандист був тут зовсім невинуватий. Він оправдував ся в листі, як міг, висловляв свій задушевний жаль по причині того, що склало ся і просив прислати йому швидко належні гроші. Увязнене, очевидно, приключило ся через необережність самого Миколи; хоч просидів цілий день на якомусь піддашу, він в кінці не видержав і вийшов на прохід. Се була непростима дїтвацька нерозвага.

Що за глупота, що за дїтвацтво! — крикнув я. Вилазити на вулицю в маленькому сільці, де кождий новий чоловік сейчас зверне на себе увагу. Бавити ся в таку хвилю! Тепер всякий дурак переходить через границу. Так ні, йому доконче було пхати голову в петлицю. В трицятomu році, і така нерозвага. Ну і по заслужі, по заслужі йому. Тепер буде знати, як горіжити ся.

Мене дусила лють, а рівночасно, я закусував губи до крови, щоби здержати ся від плачу.

Андрій немов би придавлений горем сидів за столом, всім тілом спер ся на правий локоть, майже лежав на столі. Його довга поstatt у світлі тьмяного, блимаючого полуміння свічки зовсім подабала на неживу.

Я задержав ся перед ним.

Ну і щож тепер діяти? — запитав він нараз мене.

Я що лишень хотів завдати йому те саме питання. Я не відповів нічого, відвернув ся від нього і знова зачав ходити в зад і вперед по кімнаті.

Щож тепер діяти? питав ся я самого себе? Що діяти в такому безнадійному положенню? Як почислити дорогу Володимира, то від хвилі увязнення минуло пять днів. Дістати ся з відси до російської границі — промине ще три дні. А протягом сімох днів можуть жандарми сто разів розвідати ся про справдішнє ім'я Миколи і перевести його під сильним конвоєм у Петербург. Безвихідне положення! Та з відки певність? Може бути, що вони лишили його в Вержболові або де небудь недалеко. Він попав ся так глупо, що як на щастя, вони возьмуть його за невинного дитвака. Та ні, неможливо! До нас дійшли вісти, що жандарми дожидали когось зза границі. Та як би не було, треба щось почати.

Треба післати Ріну, — сказав я в кінці і зітхнув. Як ще можна що небудь вдіяти, то лишень вона зробить.

Так, так, пішлимо Ріну — заговорив Андрій і немов би промінь надії оживив його бліде лице.

Так, треба післати Ріну, — підхопив із запалом Володимир. Як іще не все пропало, то вона найпевніше щось вдіє.

Ріна була Полька, донька одного з численних мучеників за свободу своєї бездольної вітчизни. Свої дитячі роки пережила в маленькому надграничному містечку, в якому контрабанда була головний і сливе одинокий промисл. Коли переселила ся в Петербург на науки, познайомила ся там із соціалістичними ідеями, пристала до революційного руху, який тоді що лишень зачинав ся і швидко заняла в організації спеціальне становище; вона, як тоді говорили „держала границю“ т. є. кермувала зносинами між Росією і за границею, де тоді печатала ся майже вся революційна література.

Її рід і ся практична жилка, якою відрізняють ся Польки, разом із її питомим делкатним чутєм і спритом робили її не лишень найздатнішою до зносин із контрабандистами, але навіть виробили їй свого рода славу між ними. Вона говорила на пів поважно, на пів жартом, що вона може на границі більше зробити як сам губернатор; і так було справді, бо там було можна купити все і всіх, від граничного вартівника до представників граничного уряду і адміністрації. Треба було лишень знати, як підступити до кого.

Під кінець періода пропаганди і з починком кривавої доби терора Ріна перестала брати участь у руху, бо не вірила в можливість успіхів при таких способах борби. Вона виїхала за границю, учила ся в Парижі, а потім ізга підкошеного здоровля осіла в Швайцарії.

Я пішов до неї і просив моїх приятелів дождити мого повороту.

На моє звонення вийшла служниця, бо вже був ранок, а в Швейцарії встають рано.

Паннунця сплять, — сказала.

Та я знаю, але тут приїхав її свояк, з яким вона певно схоче зараз побачити ся — відповів я по російському звичаю таїти перед посторонніми людьми всякі конспірації.

Я підійшов до її кімнати і голосно застукав.

Я мушу зараз поговорити з вами, сказав я по російськи.

Сейчас, сейчас, дав ся чути трохи наляканий голос Ріни.

За п'ять хвиль вона вийшла до мене, хоч не вспіла навіть впорядкувати свого гарного, довгого, чорного як гебан волося.

Що стало ся? запитала і неспокійно вліпила в мене свої великі, сиві очі.

Я оповів їй двома словами, що приключило ся.

Без огляду на смаглу краску її лица, відко було як вона поблідла, від тої страшної звістки. Вона не відповіла ні слова, лишень похилила голову. Вся її невеличка майже дитяча постать показувала в тій хвилі лишень одну безмежну журбу.

Я не важив ся переривати її мовчанки і чекав аж сама промовить.

Як би ми були довідали ся про се в час, почала в кінці тихо, немов би говорила сама до себе, можна би було відай все зробити, та тепер...

Хто знає, відповів я. Може бути, що його ще держать на границі.

Вона з сумнівом похитала головою.

На всякий випадок, налягав я, треба до-конче стрібувати. Я прийшов до вас із просьбою поїхати там.

Ріна стояла мовчки і неповоротно, немов би не чула моїх слів, або вони не її до-тикали. Вона навіть не підвела своїх довгих вій, що зовсім закривали її очі і її погляд спочивав на долівці.

А що до мене, сказала в кінці пів голо-сом — то я певно, поїду, але...

Вона стрепенула ся і почала розбирати справу з практичної точки погляду. Треба було порозуміти, що з тої сторони справа була дуже погана. Та все таки й вона се признавала по-требу стрібувати. В п'ять хвиль було вже все полагожене.

В кілька годин потім гнала Ріна заосмо-трена в кілька соток франків, які ми зібрали на скорі між товаришами, куриєрським поїздом до російської границі і забрала з собою всі наші вадї.

Справа стояла погано. По приїзді на границю вона мусїла стратити два дні, щоби розвідати ся за контрабандиєтом, бо лишень від нього могла дістати докладні звістки. Той ховав ся, відтягав і в кінці втік до Америки, забравши з собою гроші, які ми йому післали на випадок непредвиджених видатків.

Коли Ріна про се довідала ся, сама пере-хопила ся через границю, без ніякого означе-ного пляна і наразила себе на дуже поважну небезпеку, щоби лишень не тратити ні хвилини часу. На горе забрали вже Миколу з Вержболова на кілька днів перед тим. Його пізнали і за-

везли з початку в губерніяльний город, а потім до Петербурга.

Тоді Ріна поїхала до Петербурга раз ізза того, щоби стрібувати зробити ще що небудь для увільнення Миколи, та більше ізза прямого бажання навідати ся в той город і побачити ся зі старшими приятелями, коли вже їй судило ся бути так недалеко від них.

Прїїхала тут на вілька днів перед 1. мартом і прожила в тому кромішньому пеклі, яким був Петербург по вбийстві Олександра II три тижні.

Коли я задумав писати мої нариси, прийшло мені на думку, що булоб цікаво долучити до них і її спомини про ті дні. Я написав до неї і дістав отсе оповіданє.

I.

По приїзді в Петербург, — так починає Ріна своє оповіданє, — я сейчас взяла ся відшукувати одної мої землячки і давної приятельки Дубровіної. Я знала, що вона не бере діяльної участи в руху, та у неї був немов би революційний салбон і тому сподівала ся роздобути в неї всякі потрібні мені звістки і відшукати жінку Миколи Ольгу, яка тоді була в Петербурзі. Дубровіна сказала мені що до неї справді заходить часом дехто з терористів, але про Ольгу рішучо нічого не знала.

Я вже давно покинула Петербург і мені здавало ся, що житє революціонерів повинно бути в останні часи страшне. Дубровіна навпаки впевняла, що хоч справді по кождому новому замаху на якийсь час стає трохи важко, та

буря переходить і все іде знова своїм звичайним ходом. Вона думала, що в нас тепер цілковитий спокій.

Для мене була досить великої ваги також недостача пашпорта. Та Дубровіна думала, що се дурниця і що я зовсім без нього обійду ся.

Тимчасом, треба було відшукати Ольгу; не дуже легка се задача з огляду на те, що революціонери пильно бережуть своїх адрес. Мені оповідали приміром, що якийсь Д. мусів ізза того, щоби відшукати приятеля, що проживав так як і він сам у Петербурзі, виїхати в Київ виключно ізза того, щоби там розвідати ся про його адрес.

Я мусіла не мало натовкти ся по Петербурзі, навідувати ся до різних осіб, у яких я сподівала ся роздобути яку вістку про Ольгу. Та все було даремне.

Так проминули два дні. Я рішучо не знала, що мені почати. Та Дубровіна, що знала добре звичаї радикального світа, радила не попадати в розпуку і здати ся на божу волю.

Діло в тому, що всі новинки, навіть найдрібніші розходять ся поміж революціонерами незвичайно швидко. Тому надіяла ся Дубровіна, що звістка про мій приїзд із Швайцарії швидко рознесеть ся всюди і що Ольга, як дізнаеть ся про се, догадаеть ся від кого я приїхала і постараеть ся сама мене відшукати.

І справді так стало ся.

Третого дня по мойому приїзді ми про щось весело балакали з Дубровіною і одною її приятелькою, як нараз відчинили ся двері і на порозі показав ся Факір — той самий, що чотири рази мало не отруїв ся всякими

трілами, коли робив із цікавості досвідди над собою — і промовив таємно, звертаючи ся до мене :

Я мушу перейти ся з вами. Чи зробите мені сю приємність, щоби я був ваш товариш ?

Він сказав се з таким сьвяточним виглядом, що ми всі клали ся зі сьміху. Але він перейнятий неповорушною повагою спокійно зашпав свої рукавички. Його висока, сухорлява постать стояла прямо як стовп.

Я серед загального сьміху підняла ся з місця, взяла його попід руку і показувала, як буду вдавати сьвітову даму ідучи з ним вулицею. Факір навіть не усьміхнув ся. Поважний як перше, із лисою головою, перегнутою трохи в зад, із безбровим чолом бронзової краски і незвичайно худим лицем, він пригадував то лицаря з сумного образа, то якогось індійського боввана.

Не було ніякої потреби говорити мені, де ми йдемо. Я знала, що Факір се приятель Ольга і Миколи, який його любив за рішучий характер, хоч нераз глузував із його пристрасти до всяких конспірацій. Увійшовши коло двіста кроків попід руку ми взяли звощика на Піски. Дорога була не близька. До того ще й конина ледви нас везла і мені здавало ся, що ми ніколи не доїдемо.

Але як се далеко, — звернула ся я до мойого товариша.

Так, притакнув ; а до того ще зважте, що ми тепер їдемо в противному напрямі, як наша мета.

Я обрушила ся не на жарт проти такого гайнування часу і заявила, що хочу їхати прямо до Ольги ; та мій провідник був невблаганий.

Заїхавши на Піски, ми знова перейшли шматок пішки, а потім взяли другого звощика, який завіз нас до Технольоґічного Інститута.

Що лишень ми злізли з нашого звощика, як його взяв яквись офіцер, а ся подія дуже напудила мого товариша. На хіднику стояло двоє жебрущих дїтий, осьмилїтний хлопчак і дївчинка. Дїти були такі гарні, що я по неволї стала перед ними.

Дай копїечку, панї, закричали дїти і про-
стягнули руки.

Я погладила їх по лицї і дала кожному по копїїці.

Ну і по що ви се робите? — заговорив наляканим голосом Факір, як ми відійшли від них. Чи ви не знаєте, хто се? Полїція держить на службі сотки таких голодранцїв. Вони лишень удають жебраків, а справдї займають ся шпїонством.

Я усмїхнула ся. Перечити ся з ним на вїщо не придалось би. Ми йшли дальше ще з добру годину, так що на вулицях уже сьвітїли лїхтарнї, коли ми дійшли в кінці до дому, в якому Ольга дожидала мене.

Бездольна жінка виглядала страшно. Вона так поблїдла, помарнїла і загалом змінила ся, що я ледви її пізнала. Я хотїла говорити з нею про Миколу, та ми не були самі. Звільна почала кімната, в якій ми сидїли, заповняти ся людьми. Більшість тих, що приходили, була в блюзах і незмінних студентських пледах. Швидко ввійшла молода хазяйка, гарна чорнявка, взяла Ольгу на бік і сказала їй, що в кімнатї нинї в вечір студентські сходиви.

Вона просила нас лишити ся, та нам було не до сходив. Я не вдержала, щоби не виска-

зати мого здивування, та разом і втіхи, що по цілому ряді замахів жите в Петербурзі відповідно свободне.

Так, відповіла Ольга. Люди розледащили і се дуже погано; та прецінь знаєте, мужик не перехрестить ся, аж грім ударить.

Нам предложили піти на долину, де були вільні кімнати. Ми там провели решту вечера і розбирали свої справи. Я оповідала Ользі, про мої заходи і пригоди на границі. Вона повідомила мене про все, що успіла вдіяти в Петербурзі. Зробили справді дуже мало: на мою думку положене було безнадійне. Та Ольга не годила ся зі мною. Вона все ще надіяла ся.

II.

Другого дня, я стрінула в перше у Дубровної Гесю Гельфман. Що найбільше мене вразило в її лиці — вираз безмежних мук коло рота і в очах. Лишень ми познайомили ся з собою, вона почала оповідати мені про „справи“, про напями ріжних революційних груп, про Червоний Хрест і т. д.

Я бачила її потім багато разів і вона зробила на мене вражінє найсердечнійшої, найпростійшої і найскромнійшої жінки до глибини душі відданої справі, та без усякої інїциятиви.

Її мужа, Колоткевича, увязнили в кілька днів перед моїм приїздом. Без огляду на своє страшне горе, яке її пригнітало і яке по неволі слідно було в її обличчю, очах і голосі, вона занимала ся весь час справами партії і виповняла порученя кожного, що звернув ся до

неї з чим небудь. Дубровіна і всі, що її знали, говорили, що її доброта безмежна.

Здавало ся, що в неї не було ні одної хвилини, щоби подумати про себе і своє горе.

Я пригадую собі, як вона раз віддавала Дубровіній картку для Скрипачевої, яка була в постійних зносинах із жандармом, що передавав письма в'язням у Петропавловській кріпости. Який безмежний жаль звенів в її голосі, хоч і як старала ся скрити своє зворушене, коли просила Дубровіну віддати сю картку Колоткевичу, що також сидів у кріпости!

На горе зносини з кріпостою перервали ся і картка не могла дістати ся на місце.

Гесья Гельфман бувала часто у Дубровіної і всі домашні аж до старої бабусі любили її немов би своячку. Вона була незвичайно соромлива. Кілько разів її просили до обіду або до якої небудь перекуски, вона все відмовила. Мало коли згодила ся випити філіжанку чаю. Хоч я переконана, що вона нераз прийшла дуже голодна, бо по самі вуха занята „справами“, часто не мала часу піти домів що з'їсти.

Серед могого скитання і шуканини за нічлігом, мені довело ся бувати в безлічи домів. Всі знали Гесью, а молодіж говорила про неї з найбільшою пошаною. Всі її дуже любили і все стрічали дуже радо. Вона була все au courant усіх новинок із революційного світа, якими так цікавить ся суспільність, а головню молодіж. Її кишені і велика скіряна торбина були все повні проклямацій „Исполнителяго Комітета“, чисел „Народної Волі“, білетів на балї, концерти, вистави, льотерії на дохід за-славних в'язнів, або на видавництво підземної літератури. Гесья, се була ходяча адресова книга

і могла вас звести, з яким захочете з визнатних терористів.

Вона переказала мені раз від Зофії Перовської, з якою я давнійше була знайома, що вона бажає побачити ся зі мною. Вона хотіла сама прийти до мене, та не дозволила їй недуга.

III

З Перовською я побачила ся перший раз у мого давного приятеля Оленіна, що був урядником в якомусь департаменті. Вона була бліда як полотно і ледви волікла ноги; скоро лишень увійшла в кімнату, сейчас сіла на канапу. Прийшла по місячну складку, яку Оленін збирав між своїми товаришами; се була дуже невеличка сума — всего яка сотка рублів місячно. Та на горе гроші ще не були зібрані і Оленін не міг їй нічого дати. У мене було сто рублів, які я мала передати одній особі, що приїде сими днями в Петербург. Я хотіла їх позичити Перовській на два дні, бо годі було сумнівати ся, що при такому стані здоровля, та ще в таку пізну пору — було вже коло одинадцятої години — ніхто не приїде по гроші, хиба в крайній потребі.

Та Перовська не прийняла моєї пропозиції, бо, казала, що не певна, чи зможе мені їх звернути в такому короткому часі. Заразом оповідала нам, що витратила ся до копійки, бо за нею летів шпів і вона мусіла кілька разів перемяти звощика. Додавала, що не зовсім певна, чи їй пощастило ся затерти свої сліди і що кождої хвилі може поліція зайти за нею до Оленіна.

Треба було її випроводити, як найшвидше. Ми висипали все, що було в наших мошенках, в її мошенку. Що до Оленіна, то се був старий вовк і його мешкане все було „чисте“ лишень у мене в кишені була пачка останнього числа „Народної Волі“, Щоби не метати в піч, забрала її Перовська з собою, бо казала, що як її увязнять із тим усім, то її те ні запече ні загіє.

Вийшла поквално, та перед відходом сказала, що хотіла би побачити ся зі мною, коли буде „жива“.

Ми визначили час і місце; та вона не прийшла і я дуже налякала ся, бо мені прийшло сейчас на думку, що її увязнили. Та мене на другий день успокоїли. Перовська була „жива“, але не могла виходити з хати ізза тяжкої недуги.

Се все діяло ся на два або три дні перед першим (тринадцятим) мартом. Як я потім довідала ся, день перед нашою стрічею в Оленіна, увязнили Желябова...

Першого марта рано — се була неділя — я вибрала ся до одної приятельки в Гатчину, що тоді була не те, що тепер, а одно з найзатишнійших місточок богаспасаємої матінки Росії.

Першу звістку про петербурські події ми дістали в понеділок рано від кокоўки. Коло першої в полудне прийшов до нас місцевий піп і сказав, що він також щось чув про се від мужиків, що повертали з Петербурга. Та поки що не було ніякого урядового доповнення. Аж вечером приїхала старша сестра Наді і привезла цілу пачку часописий.

Не треба описувати, що ми тоді пережили. Надя навіть положила ся в постіль.

Потім прийшли справді страшні дні, дні болісної зневіри, непевності, страху. Здавало ся, що йде кінець світа. Кожде число часописі приносило звістки про нові поліційні відкриття та нові строгости. Ми довідали ся про страшну справу на Тельжній вулиці, про самовбійство незнайомого чоловіка. І кожного дня увязнення, увязнення без кінця, то одним, то цілими юрбами.

Як пхати ся в се пекло? Як лишити ся в Гатчині на муках, ізза невідомости? Конець кінцем я не вдержала і поїхала в Петербург. Се було в четвер.

Весь город у жалобі робив невисловно тяжке, пригнітаюче вражінє. Доми, балькони, вікна, ліхтарні на вулиці — все було прибранє в чорну та білу краску. Я справила ся прямо до Дубровіної.

Ціла сім'я була зібрана і на всіх лицах слідно було один трівожний ляк. Як Дубровіна мене побачила, зойкнула з переляку. Інші мали не інакший вигляд.

І мара вас принесла! Чому ви не сиділи в Гатчині? Пощо ви сюди прийшли? Чи ви не знаєте що за мною слідять? Що я тепер із вами зроблю?

Се все говорила Дубровіна вриваним зі зворушеня голосом, бігала по кімнаті з кута в кут і лишень деколи здержувала ся переді мною.

Чому я не лишила ся в Гатчині? Пощо приїхала сюди? Ось тобі й на! — думала я собі.

За кілька днів моя приятелька подобріла і я не раз як давнійше ночувала в її хаті в дальших трьох тижнях. Та того дня була безпощадна. Її гнів на мене був у самому розпалі, як нараз у кімнату ввійшла, якась незнайома, дуже порядно прибрана пані і сказала, що хоче поговорити кілька слів на самоті з панею Дубровіною.

В кімнаті запанувала в мить мертвецька тишина. Ми з ляком переглянули ся. Сімя була вже у тривозі, бо молодша сестра Дубровіної вийшла рано з дому і доси не вернула. Ніхто не знав, де вона і найперше прийшло нам на думку, що їй приключило ся щось погане.

Однак Дубровіна швидко вернула ся, взяла мене на бік і сказала, що ся пані прийшла до мене від Зофії Перовської.

Я трохи не підскочила з утіхи. Зоня була „жива“ і швидко збирала ся їхати за границю. Мені й на думку не прийшло, щоби вона могла мене потребувати до чого иньшого, бо перевіз через границю, се було мов давне і одинокє занятє

Я ввійшла з такими рожевими думками в кімнату, де мене дожидала Перовська. Вона пігнула ся мені на зустріч. Я почала з того, яка я втішна, що вона рішила ся в кінці їхати за границю.

Видивила ся на мене, немов би я сказала найбільшу дурницю.

Я зрозуміла помилку і стала просити, благати її, щоби забрала ся з Петербурга, де за нею так дуже шукають. Я тоді навіть не догадувала ся того, яку вона ролю відіграла в справі першого марта, але Гольденберґ уже розповів про її участь у московському замаху,

бо про се печатали всі часописи, а сього по
моєму було наглядно досить, щоби в такому
часі забрати ся з Петербурга.

Та вона відповідала категоричною відмо-
вою на всі мої докази і просьби.

Годі покидати город у таку тяжку хвилю.
Тепер тут тільки праці; треба доглядати таку
безліч людей.

Була в найбільшому ентузіязмі ізза стра-
шної побіди партії, віри в будучність і все ба-
чила в рожевому сьвітлі.

Щоби зробити кінець моїм просьбам, ска-
зала, чого мене закликала.

Вона хотіла щось довідати ся про процес
царевбійців. Ходило про те, щоби піти до одної
високоставленої особи, „генерала“, чоловіка,
який служив у висшій поліції і певно міг нам
подати звістку про процес, хоч слідство в тій
справі вело ся в найбільшій тайні. Сей чоловік
не був у сталих зносинах із революціонерами.
Та я була з ним знайома кілька років тому.
Тому Перовська згадала про мене. Справа
була їй дуже близька. Між обжалуваними був
чоловік, якого вона любила. Хоч незвичайно
скомпромітований він не брав безпосередної
участи у справі першого марта. І вона мала
надію.

Я сказала їй, що піду рано не лишень до
моєго „генерала“, але як вважає се за по-
трібне, навіть до моєго „жандарма“, з яким
я кілька років тому мала зносини ізза пере-
писки з в'язнями. Та Перовська на се не зго-
дила ся і сказала, що мій жандарм закинув
всякі зв'язини з революціонерами і певно від-
дасть мене поліції, або як буде лякати ся
моїх зізнань, пустить за мною в слід цілу

ватагу шпійнів. На всякий випадок не скаже нічого, а може бути і сам нічого не знає. Генерала натомість не було чого лякати ся, бо він особисто не спосібний до підлости і в глибині душі співчував, до певної міри, революціонерам. Ми постановили, що я піду завтра о десятій годині до генерала. Перовська хотіла мати відповідь як найшвидше. Та хоч і як бажала, не могла мені визначити стрічі швидше, як о шестій годині ввечером. Коли я здивувалася, вона оповіла мені про розклад свого часу; показало ся, що вона має бачити ся з сімома людьми і зі всіма на супротилежних кінцях міста.

По скінченню наших пересправ закликала Перовська молодого чоловіка, із сім'ї, в якій хаті ми бачили ся і післала його в адресове бюро, розвідати ся про адрес мого генерала. Дівчину, приятельку хазяйки, післала глядіти мені нічліга, бо я сказала їй, що ще не маю нічліга.

Ми знова лишили ся самі і я знова зачала її вговорювати виїхати за границю. Я предложила їй, що коли їй неможливе виїхати на довго з Росії, виїхати в яке небудь маленьке надграничне містечко, де зможемо з нею перебути два-три тижні. Не хотіла нічого слухать і сьміяла ся добродушно з моєї лаяливости. Потім змінила тему розмови. Розповіла мені, хто був молодий чоловік, що погіб від вибуху бомби, яку кинули цареві під ноги. Сказала також, що се Микола Саблін, з яким я була давнійше знайома, застрілив ся на Тележній вулиці. Мороз перебіг мені поза шкіру, при сій звістці.

Коли повернула дівчина, що ходила шукати мені нічліга, ми попращали ся. Перовська запитала, чи не потребую грошей, щоби як слід одягнути ся, наколи піду до генерала.

Тепер мала повні кишені грошей, та я сказала їй, що не потребую нічого, бо мала з собою досить відповідну сукню.

Другого дня я пішла до генерала, який приймив мене далеко ввічливіше, як я сподівала ся і подав найдокладніші, подрібні відомости про справу. Але які страшні! Судьба Желябова і всіх иньших обжалуваних була невідклично порішена. Процес мали перевести лишень про форма для публики.

З такими вістями я прийшла о шестій годвині на стрічу. Перовська прийшла аж о девятій. Я віддихнула легше, коли побачила її у дверьох. Годі сказати, щоби ми обі дуже добре виглядали; я з муки, яку мені завдало її спізнєнє, вона, як сказала, з великої втоми, а може бути іще з чого. Нам принесли самовар, і полишили нас самих. Я розповіла їй, що знала без ніякої передмови. Я не виділа її лица, бо гляділа на землю. Колиж підвела очи, побачила, що вона дріжить на цілому тілі. Потім ухопила мене за руки і почала схиляти ся чим раз низше, аж повалила ся ниць, аж склонила голову на мої коліна. Так минуло кілька хвиль. Вона не плакала, лишень ціла стрясла ся. Потім підвела ся, сіла і хотіла очуняти, та знова вхопила мене судорожно за руки і стала їх стискати, аж заболіли.

Пригадую собі, що я заявила охоту поїхати в Одесу, привести кого з рідні Желябова, щоби з ним бачив ся. Та вона відповіла, що не знає докладно їхнього адреса, а до того

вже за пізно, щоби поспішити на процес. Генерал дивувався, чого Желябов подав себе за організатора замаху. Коли я се сказала Перовській, вона відповідала мені слово в слово так :

Годі було інакше. Процес против одного Рисакова був би дуже блідий.

Генерал розказував мені безліч подробиць про горде і шляхотне поведене Желябова.

Коли я оповідала се Перовській, то завважала, що її очі засьвітилися і лиця румяніли. Видко, се була для неї найбільша втіха. Генерал говорив також, що всі обжалувані знають, яка доля їх чекає і вислухали звістки про близьку смерть із дивним спокоєм і холодно-кровністю.

Коли почула про се, зітхнула; її мука була страшна; хотіла плакати, та здержувала сльози. Та була хвиля, що її очі зайшли сльозами.

Тими днями розходилися по городі завзяті поголоски, що Рисаков зраджує. Та генерал заперечив тому, не знаю для чого. Пригадую собі, що я звернула її увагу на сю суперечність і висувала думку, що може бути генерал і сам всего не знає. Я прямо хотіла успокоїти її сим або иньшим способом, та вона мені відповіла :

Ні, я пересвідчена, що річ так маєть ся, бо і в тому мабуть його правда. Я знаю Рисакова і пересвідчена, що він не скаже нічого. Михайлов також.

І розповіла мені, хто то сей Михайлов, кілька иньших Михайловів між терористами і поручила мені переказати одному з моїх приятелів, що один із них говорив про нього.

Ми просиділи разом майже до півночі. Вона хотіла йти швидше, та була така вто-млена, що ледви держала ся на ногах. Сиди-в разом говорила мало, коротко і уривково.

Перовська обіцяла зайти завтра в той сам-дім між другою і третьою годиною. Я прийшла пів до третьої. Була, але пішла, хоч не діждала ся мене, бо дуже не мала часу. Ми більше не бачили ся.

Два дні опісля її увязнили.

IV.

Почали ся болісні дні. Мов неозначене становище — ні „легальної“, ні „нелегальної“ — дало мені товчок до безлічи непримностей; я була для руху чужа людина, отже не хотіла брати фалшивого пашпорта; без документів я мусіла раз у раз шукати захисту і нічлігу, що було доволі тяжко. Я не могла користати з мешкань терористів, бо вони в тому стра-шному часі були їм самим дуже потрібні. Я мусіла сама про себе дбати. Та де подіти ся? Мої особисті приятелі, які одні могли що небудь для мене вдіяти, були всі, як Дубровіна „підозрілі“, і заходити до них можна було ли-шень у ряди годи.

Я по неволі мусіла, що так скажу, кори-стати з публичної добродійности і тиняти ся по чужих людях. Та за се мала нагоду придивити ся посередним, більше або менше неутральним суспільним верствам, що їхні представники, або зовсім не займають ся політикою і думають лишень про власну шкіру, або як значна ча-стина студенства спочувають революції зага-

лом, але не пристають до ніякої організації. Лишень про сі два гурти можу говорити, бо лишень із ними я зносила ся.

Що до перших — скіролюбців — то про них справді нема що говорити, та признаю ся, що й не маю охоти. Загалом я завважала ось що: в Росії чоловік лякаєть ся тим більше, чим менше має до того підстави*).

*) При сій зовсім правдивій увазі пригадав ся мені один випадок із могого особистого досьвіду. Якийсь П—в, чоловік коло сороклітний, власник якогось промислового заводу, дворянин і як не помиляю ся, член якоїсь адміністративної ради, словом чоловік із прегарним становищем, задумав якимось способом зробити партії грошевий подарунок. Але що був дуже підзорливий, не рішив ся передати гроші третю особу, але хотів вручити їх безпосередно якомусь членови партії. По довгому ваганю зібрав у кінці відвагу, сказав про свій замір одному Н. Той в повні похвалив його постанову і сказав, що може легко звести його зі мною, бо ми з Н. були великі приятелі. Сума була не Бог знає яка велика, але й не мала; коло п'ять соток рублів. Годї було помітувати такими грішми. В означений день і годину пішли ми з Н. до П—ва, що мешкав у власному домі. Він ізза обережности виправив із дому і сторожа і льокая. Його сім'я була десь у купелих за границею, так що він лишив ся дома один одинокий. На наше звоненє зійшов зі свічкою в руках до долину (се був уже вечір), та як нас лишень побачив, в мить загасив свічку ізза обережности. У глибокій темряві ми підняли ся по сходах. Хазяїн завів нас в одну з найбільш відокремлених кімнат на другому поверсі зовсім порожньої хати і аж тут засвітив знова свічку. Потім почала ся між нами розмова, яку він часом вів доволі дивно. П—в не хотів за ніщо в світлі звернути ся прямо до мене і безустанно повторяв: „Памятайте, я з ніким не бачив ся; ніхто крім Н. не був в моїй хаті“. І тим самим способом торочив дальше, звертав ся виключно до останнього, немов би мене зовсім не було в кімнаті. Я поводив ся так само. Коли по деяких вступних поясненях прийшла на порядок грошева справа, П—в здивував мене дивним домаганєм — яке звернув до мене знова через

Розповіді лишень про одну подію.

Я випадково довідала ся, що в Петербург приїхала одна з моїх давніх приятельок Емілія * *, з якою я давніше жила в найліпшій злягоді, як рідні сестри. Вона, що лише приїхала і про її адрес годі ще було розвідати в адресовому бюро; я мусила прохати помочи в тій справі земляка і приятеля моєї рідні, професора Бойка.

Я стратила пів дня на шуканину, і весь час була сливе горячково зворушена. Бойко радив мені не йти, і говорив, що Емілія чула певно, що я втікла за границю і тому мої відвідани можуть у найліпшому разі, налякати її. Та я була така певна за приятельку, що не звертала уваги на його слова.

третю особу — щоби я доконче підписав, не правдивим моїм іменем вексель на суму, яку мав мені передати. „Я радо вволю просьбі поважаного п. П—ва, — сказав я звертаючи ся до Н., — але чи ви не запиталиб його, яке значіне має ся формальність, бо я рішучо не в силі сього розібрати“? Тоді П—в пояснив Н. що ціль, яку він має на прикметі, ось яка: Колиб поліція як небудь звітрила його вчинок і прийшла в його контору провірювати його книги, то в касі покажуть ся недобір, якого нічим не буде можна пояснити. Таку вагу мав для нього мій вексель. Я вислухав се пояснене і заявив, що воно мене зовсім вдоволило. Та Н. порадив від себе вигадливого жертволюбцеви, не брати віякого вексла від мене, бо жандарми можуть знати мій почерк, а місто мойого предложив йому свій підпис. Не знаю, як вони koniecь кінцем полагодили справу. Коли наша справа покінчила ся, П—в набрав такої відваги, що почав звертати ся прямо до мене. Пригадую собі між иньшим його вислов, що він не вірить у можливість революцій в Росії. „Росіяни-боягузи“ казав, і пояснив: „Я се дуже добре знаю, бо я сам Росіянин“. Та попри се все таки його одушевляла відвага революціонерів і тому рішив ся в кінці „до довгій розвазі“ віддати і свою лепту на справу. Розповідав мені також, що в його руки попадали

Як лишень роздобули адрес поїхали ми з Бойком до Емілії.

Чи в дома? питаю зі зворушенням сторожа.

В дома.

Я без віддиху побігла горі сходами і линула далеко за собою мого поважного товариша.

Се була неділя. Прислуга пішла мабуть гуляти і тому відчинила нам сама Емілія.

Події, що потім склалися, годі описати.

Коли мене побачила, задрожала Емілія на цілому тілі. Я кинула ся вперед і простягнула до неї руки, але вона несподівано подала ся в зад, вихопила ся як тїнь і аж по кількох марних заходах пощастило ся мені зловити її постать у мої обійми і обцілувати се бліде з переляку лице.

Коли ми в кінці ввійшли в гостинну, побачили мої очі ось що: муж і брат Емілії — оба також приятелі моїх дитячих років — сиділи за розложеним карточним столом.

ся від часу до часу наші проклямації, та він переховував їх не де інде, як у виходку і читав нараз по одній сторінці, щоби через довге сиджене „не розбудити підозріння у прислуги“. Ховав їх на тонкій нитці так приладженій, що як би хто захотів необережно підняти накривку, нитка пірвалась би і ся ціла небезпечна збірка полетіла би в таке місце, де, як він надіяв ся, не полізла би поліція шукати. „Щож, ви на се скажете, га?“ додав із урочистим виглядом. Мене трохи образило таке неважливе поступоване з нашими проклямаціями, та годі було не похвалити його за вигадливість. Іще забув я додати, що весь час нашої візити П — в що пять хвиль зривав ся зі свого місця і біг до дверей переконати ся, чи за ними хто не сховав ся, хоч знав, що в домі не було й живої душі крім нас і що входові ворота були зачинені на ключ.

По нашій появі ні один, ні другий не підняв ся з місця і не поздоровив ся зі мною; оба немов би скаменіли.

Якийсь час тривала незвичайно напружена, пригнітаюча мовчанка.

Не можуть перервати гри! — сказала я в кінці, щоби вивести Емілію з негодіного положення.

Вона пробувала засьміяти ся, але її усміх був схожий на гримас. Я почала оповідати про себе; сказала, що я в остатні роки не брала ніякої участі в руху, що я майже легальна людина, що як би не події першого марта, я старалась би навіть виробити собі паспорт; словом що для них не має найменшої небезпеки ізза того, що гостять мене у себе, бо інакше я сама не прийшла би до них.

Емілія знала дуже добре, що я не вмію обманювати і тому я сподівала ся, що мої слова її успокоять. Де там! се був голос вопіючого в пустині, бо мої приятелі були під впливом того несвідомого тривожного переляку, над яким годі чоловікові запанувати і який не піддасть ся ніяким переконуваням.

Емілія, як перше, бліда немов полотно, спромогла ся ледви вишептати, що вона дуже перелякала ся, коли побачила мене в такий час.

В кінці мушени підвели ся зі своїх місць і привитали ся зі мною; здавало ся, що остовпіне, яке їх із початку опанувало, по трохи переходить.

Ми просиділи там дуже коротко. Емілія немов би на оправдане говорила без упину, як проводила нас до передпокою: „Я так налякала ся, так налякала ся“. Се були відай

одинокі слова, які я від неї чула. Що лишень ми опинили ся на вулиці, став Бойко з мене глузувати.

А що, адже говорив вам, що не було чого йти! А ви все своє — скорше, тай скорше! і глумливо вдавав мій голос.

Я відповіла, правда, неспокійно, що се дурниця, що я все таки рада, що побачила Емілію, хоч душу мені, як то кажуть, дерли коти.

Тимчасом треба було поладити дуже важну справу, справу нічлїга. Було вже пізно і не легка була справа знайти що небудь відповідне.

Звичайно, як лишень протерла очи, я вже зачиннала думати про се, де маю переночувати, а потім тратила цілий день на шуканю. Та нині, я про се забула, бо мала на прикметі відвідати Емілію.

Прийдеть ся ночувати на вулиці, — сказала я.

Бойко не хотів до сього допустити і став роздумувати, аби мені нині знайти нічлїг. Та хоч і як думав, не міг нічого придумати.

Він сам був у політиці чистий, як дитя по купелі і знав ся з людьми так само невинними і ізза того дуже боязкими. Ні один із них не пустив би мене на поріг.

Так щож, сказав у кінці: Ходім до моєї хати.

Я знала його від дитинства і любила як брата. Та годі сказати, щоби мені дуже усьміхав ся нічлїг в його хаті, тим більше, що він мав усею одну кімнату. Я розвела ся про негододі його пропозиції, про сторожа, хазяйку, служницю.

Се дурниця, відповів Бойко. Хазяйка нічого не довідаєть ся аж до завтра, служниця також. Се дурниця.

Як дурниця! Сторож дурниця? Впустити нас впустить, але сейчас піде по поліцію.

Ось тобі й на! сказав Бойко. З якої причини йти сторожеви по поліцію? Він лишень подумав, що я собі привів...

Мовчіть! мовчіть! — сказала я зі сьміхом. Так сторож не подумав.

Ну, то ще лїпше. Отже йдемо.

Що менї справді почати? Лишити ся цілу ніч на вулиці, не лишень немило, але навіть дуже небезпечно. Я була приневолена згодити ся на пропозицію мого товариша.

Ми справді перейшли зовсім добре попри сторожа. Він не лишень нас не задержав, але ще й зняв шапку. Хазяйка і служниця вже спали і ми зайшли непомітно. Я віддихнула свободнійше та все таки не могла успокоїти ся.

Та й що, що ми добре зайшли, сказала я; се нічого; сторож певно пішов на поліцію.

Бойко торочив своє і щоби мене розвеселити, оповів, як недавно він із одним своїм товаришем працював до пізної ночі і той кілька разів лишив ся у нього ночувати. Все було добре, аж одного гарного дня причепив ся до нього головний сторож із докорами, що він передержує в себе людей без пашпортів.

Так, відповів йому Бойко і то навіть не одного, але цілу купу, і буду тобі дуже вдячний, як їх виженеш із моєї хати.

Сторож вибалушив очи і нічого не розумів. Тоді Бойко показав йому в куті цілу купу тарганів: „Отсе приблуди без пашпортів. Диви, кілька їх. А мій приятель осілий тарган із

пашпортом“. Сторож розсміяв ся і не чепляв ся вже більше.

Ми булиб радо перебалакали цілу ніч, та треба було гасити свѣтло, бо вікно виходило на подвірє і свѣтло могло навести сторожа на думку, що тут дієть ся щось непевне.

Бойко відступив менї своє ліжко; сам примістив ся на долівці і скинув лишень сурдут. Я положила ся зовсїм одїта, не скидала навіть ковпирця і маншетів, а що подушка дуже во-няла тютюном, то завинула ся з головою в чорну хустку.

Як у ночі прийдуть жандарми — думала я собі — то не довго будуть на мене ждати.

На щастє ніхто не прийшов і все минуло як найліпше.

V.

Тепер скажу кілька слів про другу вер-ству російської суспільности, з якою я часто стрічала ся підчас мого тиняня за нічлі-гами — про молодїж, про студенство.

Як би менї не довело ся бачити того на власні очі, я ледви повірила би, що в одному і тому самому городї, можна сказати о межу, можуть бути такі разючі контрасти, як між студентством і спокійними, російськими горо-жанами, яких я що лишень описала.

Ось примір горожанської відваги, про яку довго говорив цілий Петербург.

Одному зі студентів медичної Академії, „князеви“, що причислав ся до щедринівських „намащених помадою душ“, захотїло ся зробити складку на вінець на могилу Олександра II.

Всі вислухали пропозицію серед гробової мовчанки. По скінченню бесіди, князь кинув у капелюх п'ятирублевий папірець і зачав обходити студентів. Та ніхто не дав йому й копійки.

Панове, щож тепер буде? — закричав переляканий князь.

Виклад професора Мержеєвського, — відізвався глумливий голос із юрби.

Та князь не втихомпрився і обходив далше студентів і чіплявся всіх разом і кожного особно. В кінці пощастилося йому відшукати одного, що докинув йому в його капелюх ще два рублі. По скінченню викладу Мержеєвського князь узявся знова за своє, але не дістав більше й нового.

Панове — крикнув у розпуді, — а що тепер буде?

Виклад якогось там (не пригадую собі його імени) професора, рознеслося знова з юрби.

Минув і той виклад. Тепер князь рішився вже приперти студентів до стіни, кинув гроші на стіл і крикнув:

Що я маю робити з тими грішми?

Віддати на увязнених, відповів йому хтось, а пропозицію стрінула запальна похвала. Князь забрався зі своїм приятелем із аудиторії. Тоді встав один студент і взяв гроші, що лежали на столі, щоби їх передати, кому слід. Студенти зібрали сейчас для вязнів ще пятьдесят рублів.

Се діялося в кілька днів по 1. марті, коли сливе ціле столичне населення було перелякане.

Треба було тоді жити в Росії, щоби зрозуміти, кілька треба було відваги на се, зробити так, як зробили студенти медичної Академії. І се не одинока в своєму роді подія.

Що бє в очи в житю цілого російського студентства, се цілковита погорда особистих, кар'єровничівських справ, а навіть до сих усіх приємностей, які по загально прийнятим думкам „оздоблюють ранок життя“. Можна погадати собі, що для них не має иньших інтересів крім умових.

Безмежна, загальна симпатія до революції — се щось майже невідлучне від самого понятя російського студента.

Вони спосібні віддати останню копійку на „Народну Волю“ або „Червоний Хрест“, т. є. для увязнених і засланих.

Студенти піддержують усі „добродійні“ концерти і балі, які уряджують, щоби видерти на революцію кілька зложених десятків рублів. Безліч їх живе в голоді і холоді, щоби лишень вложити свою лепту на „справу“. Я знала цілі „комуни“, що жили місяцями хлібом і водою і віддавали все, що заощадили, на революцію. Можна сказати, що революція — се головний і виключний інтерес студентства. Підчас увязнень, судових розправ, кар, покидають занятя, екзамени, все. Молоді люди сходять ся гуртами у кого небудь із товаришів і там за самоваром розбирають події дня, обмінюють ся поглядами, почутєм невдоволення, страху або втіхи і так скріпляють свій революційний запал і вразливість. І треба видіти їхні лица в сі хвили; вони такі поважні, задумані.

Студентство з жадобою кидаєть ся на всяку новину з революційного світа. Прямо

неймовірна швидкість, із якою кожда така дрібниця розноситься по городі. Навіть телеграф не в силі йти на взводи з дивною хуткістю студентських ніг.

Ув'язнили кого небудь; завтра вже вспіла ся жалібна вістка облетіти весь Петербург. Хто небудь прийхав, хто небудь зраджує, або навпаки виявляє непохитність і відвагу, все се стає сейчас всюди звісне.

Студенти завжди готові робити всякі прислуги революціонерам і зовсім не думають про безпеку, на яку себе самих виставляють. І з яким жаром і запалом вони беруть ся до того!

Та досить про молодіж; загалом се тема, що переходить мої сили.

Поверну до мого тиняня.

Потім, як Дубровіна і иньші приятелі не могли мене дальше переховувати, я майже все діставала нічліг у студентських домівках. Годі тут замовчати про одну річ.

Звичайно, як я лишень прийшла до людей, що бажали дати мені нічліг, я незмінно зачинала одну й ту саму стару пісню, що я не маю нічого спільного з конспіраціями, що я навіть не „нелегальна“, а прямо без паспорта. Ніхто мене не тягнув за язик, ніхто не допитував, хто я і з відки — се було би противне ненарушним правилам революційної гостинності. Та я не хотіла прибирати ся в чуже піре і вдавати з себе се, чим я не була. Крім того, признаю ся, що в мене була тайна надія, що так успокою моїх газдів що до мові особи і впевню собі ще одні запросини.

Та на диво, моя хитра дипломатія довдила зовсім не до тих наслідків, яких я сподівала ся. Не вважаючи на мою короткозорість,

годі було мені не добачити на лицах моїх слухачів виразу деякого розчарування, немов би говорили: то тільки всего?

І ніхто мене в друге не просив. З початку се мене дуже журило, та потім почало бавити і я помирила ся з мовою судьбою, проводити цілі дні на шуканю нічлїга. Загалом я завважала, що чим небезпечнійший революціонер, чим завзятїйше його переслідує поліція, тим радїйше його всюди стрічають, тим більш залюбки дають йому захист і роблять для нього все. Се й зрозуміле. Найперш чоловік, що належить до організації, може все щось цікаве розповісти, крім того переховництво такого чоловіка, власне наслідком безпеки, се деяке служене справі, в кінці се, як хочете, свого рода честь.

Оден студент із багатой купецькой сімї сказав мені ось як:

Знаєте, у нас є крісла і канапа, на яких сидїли Желябов і Перовська. Ми за ніякі гроші не розставемо ся з тими річами, — додав; се прецінь тепер усе історичне.

VI.

Та час покинути сю спокійну царину і знова повернути в пекучу революційну атмосферу.

Пригадую собі, се було ві второк. Точно о четвертїй годинї, без огляду на заливний дощ, я пішла на стацию стрічати Варку, що мала приїхати виключно, щоби побачити ся з Тетяною Лебедовою.

Запитають мене, може бути, по щож мені було йти на дворець у таку погоду, як людина приїхала зовсім не до мене?

Діло в тому, що перший клопіт, який стрічає кожного революціонера, що приїде в Петербург, се питане, куди йти? Хто з товаришів живий, а хто в тюрмі? Де можна справити ся, без небезпеки впасти в засідку? Тому то кождому любо, як його хто небудь стріне на двірці.

Я хотіла зробити сю приємність Варці. На жаль вона не приїхала. Ми умовили ся, що в такому випадку я побачу ся сама з Танею. Треба було передати їй призначені для неї 200 рублів, які були переховані у Дубровіної. Я пішла там, дістала гроші і вибрала ся на означене місце сходу в надії, що Таня зможе з такою сумою виїхати на провінцію, або навіть за границю.

Я не встигла увійти в кімнату, як і Таня і Слободіна, у якої ми мали бачити ся, крикнули в один голос:

А деж Варка?

Вістка, що вона не приїхала, дуже занепокоїла Таню. Вона навіть поблїдла і кілька хвиль не могла промовити ні слова.

Я не гаюла часу і сейчас передала їй 200 рублів. Та вона заявила, що їй треба ще 80; в противному випадку годі їй думати про подорож, бо сі 200 рублів призначені зовсім на що иньше.

Того дня увязнено Михайла*) на вулиці, як йшов на якусь стрічу.

*) Фроленка.

Я потім довідала ся, що сі гроші мали вислати ся до Михайлової матері, що мешкала на Кавказі, за що вона могла приїхати в Петербург.

Я сказала, що справу не тяжко поладити. Дубровіна все переховувала якісь невеликі суми на революцію і я обіцяла вистарати ся.

Най буде й так, згодила ся Таня, зробіть ласку. Зрештою, сказала подумавши, най ліпше піде Слободіна. Я маю вам щось розказати. А тимчасом, скажіть, чи ви певні, що вас не підглянули?

І обі приятельки стали мене розпитувати, чи я не добачила чого небудь непевного на вулиці, при вході в дім, або на сходах. Я відповіла, що не бачила нічого; та додала, що ізза короткочорости могла й не добачити.

Йду в заклад, що були шпіони, а ви не добачили нічого! — заговорила Таня швидко а потім оповіла ось що:

Сьогодні я що лишень вийшла з хати, як за мною з відкись взяв ся шпіон. Я взяла першого стрічного доброго дорожжаря. Шпіон мусів вдоволити ся простим візником і на якийсь час стратив мене з очий. Та на розі Басейної нас задержав трамвай, а се дало йому можливість мене дігнати. Як у кінці мій дорожжар рушив із місця, шпіон свиснув і до його дорожки скочив другий помічник. Я казала звощикови їхати на Лигівку, потім на Піски, потім у Коломну до Архангела Михаїла, словом майже цілий час крутила ся по городі. Як переконала ся, що шпіони остаточно стратили мене з очий, я здержала звощика перед склепом із тютюном і зайшла розмінити гроші. Коли вийшла, не було на вулиці крім мого зво-

щика нікого. Тоді я обчислила ся з ним і прийшла пішки домів. Та все таки я непевна, що мене не підглянули,

Потім розповіла все, що знала про ув'язнене Михайла. Вони жили разом і тому вона сама дивувала ся, що й її не ув'язнили.

Я вислухала її оповідання, а що знала добре її минушість, почала її намавляти найбільш переконуючо, щоби сейчас виїхала з Петербурга.

Хвилю вагала ся.

Ну, не можливо — сказала в задумі, немов би говорила сама до себе. — Я мушу очистити хату.

Чому ж би ви не мали сего поручити мені? Я можу се за вас зробити.

Таня похитала мовчки головою. Тоді я сказала їй, що як не вірить у мою скромність, то несправедливо; що я не буду нічого читати навіть не буду оглядати ніяких паперів, листів і т. и. Ми дуже поперечили ся, мало не посварили ся. Сказати правду, я дуже лякала ся йти до терористів, в їхні страшні нори; та ще більше лякала ся пустити там Таню, якій на випадок ув'язнення, грозив стричок. Се додавало мені відваги і я знова і знова поновляла мої наляганя.

Ну то підемо разом, сказала я в кінці. В двійку швидко очистимо мешкане, а потім ви ще сьогодні можете виїхати з Петербурга.

Ні, се неможливо, тим більше, що мушу ночувати в дома.

При сих словах волосє стало мені дубом. Я модила її мати розум. Я була певна, що її ув'язнять, а навіть думала, що вона з розпуки

умисно йде на погибель. Вона задумала ся і се додало меві надії. Я знова стала налягати.

Ну, неможливо, рішила в кінці. Як я не буду в дома ночувати, то сторож, що кожного ранку о семій годині приносить воду, застане порожню хату і піде сейчас на поліцію. Всі стації обставлять шпіонами і мене певно спіймають. А виїхати сьогодні в ночі не можу; мушу побачити ся зі своїми. Будь що будь, а мушу ночувати в дома.

Моя розпука була безмежна. Я предложила їй, що піду замість неї переночувати.

Як прийде сторож — казала я — відчиню йому, скажу, що я доглядачка і що хазяйка лежить хора. Прецінь він не піде у спальню переконувати ся, чи се правда.

Та Таня, не знаю чому, відкинула і сей плян. Згодила ся тільки, що я їй поможу очистити помешкане на другий день. Ми докладно умовили ся і уложили стрічу о десятій годині на Могилевській.

Таня рішила ся їхати в Москву, а що годі було повідомити про се своїх, мусіла заїхати в гостинницю. Щоби не викликати підозрівя між прислугою, треба їй було до сього валізки, торби на їдло, біля і и.

Я мала купити все потрібне і принести в хату Слободіної. Таня просила мене видавати як найменше гроший, не хотіла навіть нових рукавичок і капелюха, хоч старий був добре сходжений.

Чорна жалібна вуалька се заслонить, сказала.

Коли обговорили все, прийшла на порядок справа, як виходити з хати. Таня думала,

що на вулицю найліпше вийти разом, бо шпіони слідають за одною панею, а як побачать дві, можуть змилитися.

Ми вийшли разом. Ледви ввійшли кілька кроків, під'їхав до нас звозчик і зачав уперто накидати ся зі своїми послугами.

Се шпіон — шепнула Таня — я його знаю, побачите як тяжко буде його спекати ся. Справді через десять хвиль він не відчепляв ся від нас.

Ми перейшли кілька діляниць і знайшли на одному розі дорожку, на якій дрімив візник. Таня взяла його і поїхала.

Коли ми розстали ся, було вже пізно і я пішла на свій нічліг, бо годі було заходити там дуже пізно. Я взяла також звозчика і поїхала прямо в означений дім, що його мала пізнати по названих прикметах. В воротах сидів природно сторож. Та годі було розвідувати ся у нього про що небудь, або пригладати ся на число. Таке було правило. Я ввійшла рішучам кроком, хоч ізза короткості не була певна, чи потрапила як слід. Я пішла сходами на другий поверх і задержала ся перед троїма зачиненими дверми. В темноті я майже нічого не пізнавала і зазвонила навгад, хоч серце товкло ся зі зворушення. Можете собі уявити мою втіху, як на мов, тепер конечне питане, чи тут живе той і той, відізвав ся з глубини хати дивно милий жіночий голос: Так, так, тут, прошу.

В означену годину другого дня рано я пішла на стрічу. Ще не дійшла до умовленої точки, як побачила Таню з повним зеленим кошиком у руках, у чорній хустці, які звичайно збирають хазяйки, коли йдуть на ринок.

Ми пішли до неї. Заки дійшли до дому, дала мені ключ від хати і виправила саму на перед, щоби сторож не видів, що йдемо разом.

Мешкане Тані складалося з двох кімнат із кухнею. Мою увагу звернув дивний порядок. Кухня, невеличка гостинна, де стояв столик до писаня — все було таке любе і затишне. Справдішне гніздочко щасливої пари.

Незабаром за мною прийшла і Таня, обладована поживою на обід і розпалила вогонь. Ціла ся церемонія була виключно для сторожа. Потім ми поскладали речі до подорожі. Таня брала з собою лишень се, чого не було слідно, щоби у сторожа не викликати підозріня, як би той відчинив хату другим ключем, який сторожі все мають і увійшов, як її не буде.

Перед моїм відходом Таня поглянула в вікно, що роблять сторожі. Вони рубали дрова. Навчила мене, як маю незамічена для них перейти подвір'я; треба було вибрати хвилю, коли вони понесуть дрова, до когось із горішних мешканців.

Я так зробила і вийшла від неї неспостережена з порядним клунком у руках. На вулиці взяла зовщика і поїхала до Слободіної. Там ми зложили речі в валіску і я відвезла їх на дворець.

Треба було взяти білет, надати пакунок і загалом зробити все, щоби Таня як найменше показувала ся на стадії. Вона мала прийти п'ять хвиль перед від'їздом поїзду і піти прямо в вагон. На горі поїзд був заповнений пасажирами. Не було ні одного вільного місця, так що мусіли причіпляти ще один вагон.

Ми перечекали на пероні п'ять зайвих хвиль, що були для мене вічністю. В кінці причіпили вагон. Таня примістила ся і сейчас переділ заповнив битком всякий народ. Та се все була мало цікава публіка. Таня жалувала, що не взяла з собою якої книжки. Я дала Їй часопись, що була в мене у кишені і завважала, що на першій більшій стації може собі купити якусь книжку; потім звернула Її увагу на пакет із помаранчами, які я вмисно положила Їй в кошик, бо вона їх дуже любила і порадила Їй на вухо не курити через дорогу.

Вона усміхнулася ся, подякувала за помаранчі, а що до куреня, сказала, що не обіцяє.

Як вийшла вже перед третім звоненням з вагона на поміст, зачала верзти сама не знаю по що, всякі нісенітницї.

„Поклоніть ся дядькови! Поцілуйте діти“ і таке инше.

Поїзд рушив із місця, а я відітхнула немов би камінь упав із моїх грудий. Таня відїхала. Та задержала ся в Москві не довго. Я читала Її лист, який писала відти. Писала, що в Москві нема що робити, що вона скучає і що хоче вертати в Петербург.

Справді, вона швидко повернула, та мене вже там не було. Я вибрала ся в гостину, на запросини одного приятеля, який мав маєток над Волгою. Не треба додавати, як мене радувала ся подорож.

В чотири місяці по 1. марті, як трохи успокоїло ся, пощастило ся мені дістати через мужа одної моєї приятельки правдивий наш паспорт і на тому кінчить ся моя „недегальна“ одисея.

Закінчене.

I.

Від часу появи сих нарисів на італійській мові, минуло дванайцять років; дванайцять років — се цілі віки в калейдоскопі російського життя, який так швидко зміняєть ся.

„Минув ся той вік, і сї люди минули ся, прийшли иньші на їхнє місце“.

Про се вже тепер не має суперечки, що той період, се один із найвизначнійших у російському життю і що титанічна борба, яка йде в ньому, се щось свого рода одиноке в літописях історії. І чим більше ми будемо віддаляти ся від того часу, тим він буде для нас величнійший і величнійше будуть нам являти ся лицарські постатї людей, які двигали сю борбу на своїх плечах.

Мало де в російських виданях доводило ся менї заніматися тим, що відносить ся до характеристики людей тодішнього часу; дальші роки мало принесли поправок і доповнень навіть що до життєписних матеріалів.

Але життя принесло безліч нового з огляду на освіченє цілої доби, як цілости, прояснило безліч помилок, розвіяло безліч ілюзій, але за се показало і справдішні заслуги і шанси партії, яких не добачали і самі учасники борби. В боевому димі і вогню погано видко поле борби і тяжко, часом неможливо, означити коли, де і як рішаєть ся її доля.

Доба і діячі, яких я описував тут, перейшли вже до історії. Погляньмо на той бурли-

вий період без пристраси і партійности як слід для історика, що бажає витягнути з минулого досвід ду корисну науку для теперішности.

Ніхто не старав ся, та ніхто і не спроміг ся зіставити хоч би приближної статистики революційної партії, як такої, т. є. людей, що годили ся з поглядами і стремліннями революціонерів.

Певно лишень, що сі сили були дуже великі. Молодіж, що вчила ся, студентство майже в повному складі, тисячі столичних робітників і велика безліч інтелігентних людей, всюди розсипаних — се все становило той континент на якого поміч могла організація, що була в борбі, числити і з відки добувала нових сил і засобів.

Та ціла ся юрба людей не брала безпосередньої участі в борбі, та й не могла брати. Заговор, тайне товариство — се одинока форма, в яку могла втілитися в Росії діяльна опозиція. А тайні товариства не можуть обіймати в собі значнійшого числа людей. Заговор, се сітка, яку правда можна дуже розтягнути, та вона неминуче рветь ся і з якої вилітає все, що в ній є, як її переповнити поза звісну, обмежену границю. Безумовної безпечности не має в революційній діяльності; безпечний лишень той, хто сидить із заложеними руками. Тайне товариство вислідять швидше або пізнійше. Чим воно швидше зростає, чим енергічнійшу діяльність проявляє, тим швидше прийде нещасна хвиля. Се кривавий і неблаганий математичний закон, що кермує долею всіх конспірацій і не знає виїмок.

В періоді, про який пишу, становив організацію, що боролася, все невеличкий гурток людей, а можливість їхньої борби і успіхи можу пояснити лишень тим, що правительством було відокремлене, як чужоземна ватага в завойованому краю.

Наведу кілька характеристичних фактів з тогочасного революційного життя, які жаль було б поминути.

Треба додати, що Росіяни, як говорить загалом, були все погані конспіратори. Люди, як Зоя Перовська і Олександр Михайлов се в нас незвичайні виїмки. Широка російська вдача, привичка робити все „спокійно“, близькі особисті відносини і треба признати ся, славянська забуялість — се все годі примирити з основним революційним правилом; про сразу говорять ся лишень із тим, із ким треба про се говорити, а ніколи з тим, з ким можна про се говорити, хоч би зовсім видимо безпечно.

Тому революційні тайни доховують звичайно не дуже строго і як видобудуть ся з вузького кружка організації, вони розходять ся з дивною швидкістю по цілому радикальному світі. Та все таки правительством ніколи нічого не довідало ся.

Так на примір перед появою „Землі і Волі“, яку видавали „нелегальні“ люди, виходила в Петербурзі досить слаба підземна часопись „Начало“, яку видавав малий, незалежний кружок під редакцією чотирох або п'ятих „легальних“ людей. Про них знав і називав їх по імені цілий Петербург. Але поліція не знала зовсім нічого, хоч часопись була для неї солюю в оці і всі жандармські гончі вискакували зі шкіри, щоб потрапити на слід тай-

них видавців. Нікого з редакції не увязнили і ті, що не попалися за иньшу справу, здорові й досі.

„Народну Волю“ продавали в Петербурзі і на провінції майже явно. Ві всіх висших наукових закладах, ві всіх відокремлених гуртах — між адвокатами, літератами, деколи урядниками, були звісні всім люди, що займалися тою справою, діставали точно означене число примірників часопису і продавали її всім, хто хотів, по двацять п'ять копійок у Петербурзі і Москві, а по трицять п'ять на провінції.

Ще один факт, що стоїть за богато.

Великий, динамітовий заговор, що його з'організував „Ісполнительний Комітет“ в 1879 році, як сподівався царського повороту з Криму, був ледви чи не найбільш великанським ділом, яке коли небудь заговор спромігся задумати і довести до кінця. Дійсних сил організації зовсім не вистарчало, щоби його перевести і тому треба було з конечности, широко покористувати ся услугами посторонних людей, яких брали з численного світа тих, що спочувують, який завсїгда гуртуєть ся коло такої популярної організації, як ся, що нею кермував „Ісполнительний Комітет“. Тому не диво, що при такій безлічи учасників, вістки про замах, які готують ся, дуже швидко розійшли ся буквально по цілій Росві. Певно, публика не знала, де як раз має бути вибух. Та всі студенти, адвокати, літерати крім тих, що їх оплачувала поліція, знали, що царський поїзд вилетить у воздух підчас подорожі з Криму в Петербург. Про се балакали, як кажуть, всюди. Один доволі звісний літерат збирав

майже явно в Одесі складки на вибух і передав комітетови цілої півтора тисячі рублів, які так призбирав. А поліція не знала нічого.

Зі всіх п'яти замахів, які готовилися, вислідив завчасу лишень один — Логовенківський зовсім випадково. Аж ув'язнення Гольденберга в Єлисаветграді з динамітовим набором, яке також склалося випадково, викликало у поліції підозріне, що десь думають про вибух і сим треба пояснити всі хитрощі при висліді царського поїзду.

Сей і подібні факти, яких можна би навести безліч, дають поняття про обопільне становище сторін, що почали борбу.

Революціонери мали до діла не з правительством в європейському розуміню слова — при таких умовах була би борба ізза величезної нерівності сил не мислима — але з відокремленою ватагою, яку ненавиділа ціла свідома Росія. Одинокі союзники правительства були шпіони і жандарми.

Російські соціялісти, що почали в 1870—1873 роках від голошення анархістичної теорії не втручувати ся в політичну борбу, як у чисто буржуазну справу, що не має ніякого інтереса для робітничої класи, відчули дуже швидко на власній шкірі, що є деяка різниця між російськими і швайцарськими, або англійськими порядками. Життєва логіка невблагана. Соціялісти не могли непорозуміти потім як тисячі любих товаришів пропали даремне по перших кроках і по перших пробах пропаганди, що політична свобода не лишень корисна, але й необхідна для них, як і для всіх, хто має які небудь ідеї або переконання, які йому дорогі і які

йому хотілось би ширити між своїми співгромадянами.

З 1879 роком проголошують російські революціонери, як звісно, революційну програму.

Змагання соціалістів і цілої російської суспільності зійшлися і революціонери голосили серед гуку вибухів і лоскоту бомб се, що собі всі думали або шептали боязким голосом зі всякими застереженнями і недосказами.

Щоби про се переконатися, вистане перечитати численні земські адреси, які посилали в відповідь на правительственні благання о поміч і переглянути тодішню печать.

Се, що говорилося в чотири очі на приватних сходинах, коли не вважав язика переляк перед адміністративними заходами і цензурою, було, природно, більш рішуче і різке, як сї явні, зрештою доволі не двозначні заяви.

Революціонери сильні тою помічю, одушевлені вірою в народ, не лишень удержалися в безнадійно нерівній борбі, але і придбали здобутки, які годі інакше назвати, як басчні, коли зважити всі обставини.

Замахи гуртка людей довели Олександра II до того, що він справді зложив цілковиту повновласть у руки чоловіка, якого всіма прикметами було уміне бавити ся з „громадським судом“.

Льоріс Меліков не робив нічого цілий рік, а навіть був на стільки нерозумний заявити (в звісній розмові з представниками преси), що не має на думці брати ся за що небудь поважне.

Наслідком була катастрофа першого марта. Правительство було в кінці переможене і розбите, далеко більше, як по вибуху в Зимному

двірці. Воно неминуче мусіло було звернути ся поважно по поміч і оборону до суспільности і народа, як би терор вдержав ся без впину ще рік або два.

Всі дожидали того.

„Ісполнітельний Комітет“ не думав видати свого оружя на другий день по найстрашнішому зі своїх ударів, як дізнав ся про його силу. У звіснім письмі до Олександра III говорить ся виразно, як про неминучу річ, про яку не може бути й бесіди, що на випадок запеклости правительства „терор візьметь ся за більше різкі способи“.

В один час Олександр III дуже вагав ся і був склонний поступити ся. Та по тім несподівано пішов зовсім на вислуги реакції. Прийшов прикрий зворот у політиці. Самодержавство скріпило ся і очуняло, а тепер перестало й думати поступати ся. А тимчасом терор не лишень не взяв ся за більше різкі способи, як „Ісполнітельний Комітет“ обіцяв Олександру III, але навіть зовсім втихомирив ся; а потім завмер і сам рух. Революцію немов би вітер розвіяв. Ціле грізне п'ятилітє можна було вважати за великий динамітовий вибух, який не пощастив ся.

Пригляньмо ся, як і чому се все склало ся.

II.

Post hoc, ergo propter hoc. По тому, значить, наслідком того, — така людська льогіка.

Деякі люди, навіть із тих, що спочувають революції і теророви, як розглядають чисто

внїшню сторону російського життя, відповідають на питання, якими ми закінчили попередний розділ дуже легко; причина невдачі руху з 1879—1881 років був день першого марта. Революціонери переборщили. Вони повинні були вдоволити ся скромними, але реальними добутками, які вибороли т. в. іменоване „ліберала“ Льоріс-Мелікова диктатором. Олександр II з Льоріс-Меліковим думали про ряд перемін, які за кілька років довелиб до конституції. Убийство Олександра II зробило всему кінець і завершило Росію знова в часи Миколаївщини.

Такі фантазії вибачні і зрозумілі, особливо у людей химерного Манилівського типа, як взяти на розвагу земських начальників, загальде нищене, обезсилене земств і городських законів, нищене преси, замкнене шкіл, переслідуване Жидів і всю гидоту нинїшних часів.

Та пригляньмо ся ближше справдішним російським відносинам, а не видуманим у часї перед першим мартом.

Можемо тепер се зробити на основі точних і правдивих дат. Перед нами брошурка „Конституція“ графа Льоріс-Мелікова, що подає деякі дорогоцінні вказівки про стан умів і справдішні наміри правительства.

Відсилаємо читача за подробицями до неї. Він дізнаеть ся з неї, що правительство було прямо приголомшене страхом перед революцією, та зовсім не думало, що вже відспівало свою пісню, ані не думало відказувати ся від найменшої частини своїх прав.

Так прозвана „Конституція“ зводила ся до скликаня дорадних комісій у двох інстан-

цях, з яких першу (предварительная комісія) мало іменувати зовсім правительство, а до другої (общая комісія) був допущений якийсь процент представників, що їх вибирали земські збори під губернаторською опікою. Ці комісії не мали ані права почину в укладанню законів, ані права вибору предмету нарад, ані навіть права самостійно обговорювати справи. Се все було полишене теперішнім міністерствам, на давних основах. Роля комісії зводила ся до оброблення поданих міністрами проєктів, які тепер розбирають у міністерських канцеляриях. Потім йшли ці проєкти з міністерськими увагами, звичайним порядком у державну раду, яка лишала ся в своєму теперішньому складі і задержувала не дуже велике право предкладати свої виводи і спостереження до розгляду цареві. Остатній мав безумовне право в'язати і розіршати, погодити ся з більшістю, або меншістю, або з „власними поглядами“ якого з вибраних радників.

Не тяжко порозуміти, що ці комісії нічим знаменним не відрізняли ся від якої небудь Кохановської комісії, або від комісії досвідних людей, якими потім граф Ігнатов забавляв Росію. Са сама кваша, лишень густійша.

Самодержавство полишало ся в повній силі, — цар міг кожного часу покерувати по вподобі под'ями, справити куди йому подобаєть ся роботу комісії, обмежити або розширити їхній обсяг, або зовсім їх знести, як буде вважати за добре.

Льоріс-Мелікову пощастило ся з'єднати Олександра II на сторону свого проєкта, бо переконав його, як два рази два, що се не

états généraux і що його „суверенність“ полишаєть ся зовсім ненарушена. І так було справді. Та горе зачепити ся з бідою. Правда також і се, що в „общій комісії“ були зароди états généraux. При тодішньому настрою суспільности могла комісія під покровом обговорення сього або того, хочби якого міністерського проєкта, виступити з пляном корінних перемін державної управи; могла домагати ся постійної палати послів, відповідальности міністрів, управильнення тої „суверенности“.

Як би приняло правительство такий „проєкт“? Чи воно пустило би його дальше, чи розігнало би спокійно депутатів по Вятках, Вологдах або і ще дальше?

Се було залежне зовсім, безумовно і виключно від одного: від сили революційної партії в дану хвилю.

Згадана брошурка дав на се незбиті докази. З неї ясно, що товчком у цілому пересилею був переляк, щоби не повторили ся нові замахы. Правительство не лякало ся ні земств, які висловлювали ся доволі ясно, ні суспільности. Марєво, що приневолювало до ворухеня міра всіх ліберальних проєктовичів і мізки достойників, що розв'язувало язики цідлій домашній і заграничній юрбі, се було марєво зростаючого тероризма.

Певна річ, що всі люди, що здорово думали, навіть достойники, розуміли, а деякі навіть говорили, що тероризм лишень проява загального невдоволення. Та най пропаде ся проява, то пропаде й діланє корінної причини. Так зі списа, а якого здрудили залізне вістре, робить ся зі смертельного оружя, простий бук

не дуже страшний для людей зі звірячими лобами.

Ціла історія нашої внутрішньої політики за останніх двадцять літ, починаючи від 1873 року, а кінчаючи нинішню добою, дає докази на сей звязок між революційним рухом і ліберальною опозицією. Можна жаліти над таким засклеплінням політичних понять і політичного життя великого народа, та годі нехтувати факт.

Так питає про се, як би міг був покінчити ся Льоріс-Меліковський період, зменшуєть ся і зводить ся до ось якого питання: яка була би доля революційного руху, що ним кермував „Ісполнительний Комітет“, як би не склала ся подія першого марта.

Нема що й хвилі роздумувати над відповідю на се питає.

За Олександра III придусили незборний доси рух і розбили організації, бо по внутрішнім причинам, про які дальше, „Ісполнительний Комітет“ знесиляв власну діяльність. Революція заснула іза безділя. А для революції вижидаюча політика — смерть. Се те саме, що для підступаючого відділа задержати ся над самим ровом неприятельської кріпости і зачати маневрувати під перехресним вогнем.

Що за Олександра III було наслідком власної помилки, се булоб нещасною конечністю, як би був лишив ся на престолі Олександр II і в Петербурзі почала ся хочби найпустійша комедія Льоріс-Меліковських комісій.

Тероризм, систематичні заходи — се по своїй суті дуже обмежений знаряд до діляня.

Вони прихожі лишень у періодах безумовної безнадійности. Як би в Льоріс-Мелікова був менший крутій і більший державний муж, а Олександр II мав яку частину горожанської відваги і сталости, а не був вередливий і самолюбний деспот; як би Льоріс-Меліков у своїй згаданій розмові з представниками преси, замість повторяти варшавське: „Не захлистуйтеся!“ (*pas d'illusions!*) свого патрона пояснив своїм гостям плян хочби своєї бездольної „конституції“, булаб неможлива катастрофа першого марта.

Та для Олександра II був привид всемогучости дорожший, як сама власть; а для Льоріс-Мелікова було важнійше підлестити ся немочи свого патрона, як з'єднати собі публичну опінію цілої Росії. Спільними заходами зробили диктатор і його патрон подію першого марта неминучою.

Як би ся проба була не пощастила ся, як би не вцілів Гриневецькай і Олександр II вийшов ціло по Рисаківській бомбі, — ані цар, ані його помічник не стали би потім дальшеглядні. Льоріс-Меліков, як давнійше, числив би на свій хист водити за ніс свого пана; він на доказ своєї вірности був би дальше дусив свою власну партію в печаті і в земствах і революціонерів, із якими булоб йому далеко легше справити ся по невдачі, як по кривавій побіді.

А як би була зломлена революційна сила, цілий ліберальний рух пропав би сам з себе, перестав би лякати виспі верстви, які розуміють солідарність між обома фракціями російської опозиції, на жаль лїпше, як самі члени тої опозиції.

Потреба хитрих графських заходів перейшла би і він повалив би ся і перейшов в архів на кілька місяців швидше, як се справді стало ся. Ось уся зміна, яку булаб потягла за собою невдача першого марта.

III.

Коли тепер розглядати давні програми Народовольців, годі не добачити в них їхніх помилок і недотач. Та, як узяти на розвагу ці відносини, серед яких писали ся ті програми, то треба дивувати ся не тим помилкам, але сему здоровому, політичному розумови і сему зрозумінню тяжких і зложених завдань російської демократії, які в них слідні. Загальне поставлене соціалістичного питання в Росії, т. в. виокремлене аграрного перевороту — передача землі народови як можливої і сейчас конечної перемини, з загального плява економічних перемін, признання конечности поступенної, еволюційної дороги при переминах на соціалістичних основах фабричних витворів; широка свобода, яку признавали місцевій і кравкій самоуправі, і яка доказує на певно, що ці люди без огляду на свої централістичні стремління розуміли, що для Росії, як держави, одинока можлива форма політичного ладу, се федералізм — ось ті великі основи, які полишила Народна Воля і яких вироблене буде все тревалою заслугою тої партії. До того треба додати і змагання розширити революцію і зробити її зі справи кружка, організації, загально народною державною справою і перенести її з конспіративного льоху на вулицю і на пло-

щу. Був час, в якому належало сподівати ся по всьому, що се пощастить ся.

Роки 1881—1883 аж до Декавіщини се був вершок сили революційного руху. Се безперечний і безсумнівний факт. До першого марта не мав „Ісполнітельний Комітет“ і четвертини тих сил, які віддали ся на його цілковиті услуги по грізній побіді. Особливо важне се, що Народна Воля приєднала безліч приклонників у війську, поміж офіцерами. Від часу Декабристів не бачила революція нічого такого, як військова організація Народної Волі.

„Ісполнітельний Комітет“ дав доказ, і се його велика заслуга, що ~~без огляду на досить невелике число наших городів, без огляду на величезну сукупність урядових сил, у нас можливе городське повстання, якеб на війську надолужило се, чого йому не достає з горожанських сил.~~

~~Нравда більшість учасників військового заговору були субальтерні офіцери, молодіж включно до уряду капітанського і до ротного команданта. Та було доволі і висших станів, командантів баталіонів, батарей, віддільних частин фльоти і два полковники, з яких один, найбільш рішучий (Ю. М. Ашенбреннер) був зрештою, як Пестель, на полудни.~~

Велика часть тих сил була зібрана в Петербурзі і околиці. В одному Івардйському баталіоні і в двох кронштадських батериях усі офіцери крім командантів, були члени військової організації.

Рівнобіжно з приєднуванем офіцерів розвивала ся пропаганда і йшла дуже вдачно при

помочи своїх робітників між їхніми жовнірами і по їхнім вказівкам, хоч офіцери вдавали, що нічого про се не знають. Такі відділи, природно, були певніші як сї, в яких до своїх причисляли ся лишень офіцери.

Приключило ся на одному кронштадському павцирному човні, що там спровопагандовано віддільно багато офіцирів і жовнірів; перших приєднали Народовольці, других Чорнопередільці, і тому вони нічого не знали про себе. Раз зайшов один офіцир несподівано в касарню і застав своїх жовнірів при читаню якоїсь часописї, яка за його появою щезла швидко під столом. Був цікавий довідати ся, що се таке і показало ся, що се нове число „Чорного Передала“.

Він не сказав нічого, пішов і забрав зі собою число, щоби показати товаришам своє відкритє.

Жовніри думали, що пропали. Їхня втіха і здивованє були великі, як довідали ся від „Чорнопередільців“, з якими „Народна Воля“ успіла порозуміти ся, що не мають чого боятися і що їхні офіцери пристали до тої самої справи, що й вони.

Того самого дня вислали депутацію до своїх офіцирів із поклоном і заявою, що „як що небудь у Петербурзі пічне ся і їм прикажуть туди плисти і стріляти в Анїчківський дворець, то вони радо послухають. Візьмуть добре на цїль і за десять хвиль розтрясуть у купу розвалин“. Сю заяву і передали Комітетови.

Як не числити простих, про яких не маємо дат, до військової організації пристало в

тому часі коло трьох соток офіцерів різних відділів і родів оружя.

Сі сили були дуже розкинені і в порівнянню з силами правительства незначні. Та революція не чужосторонна війна, яку годі починати, доки не порівнаєш як небудь своїх сил із неприятельськими. Революційна армія, се невидима безліч невдоволених, які нї в чому непричасні до заговору, але готові при першому вистрелі вхопити за зброю.

Коли в краю не має тої армії, того енергічного, пристрасного, саможертвенного невдоволення, то укладати заговор гріх і злочин, як не перед совістю, то перед історією. А як вона є, то заговор має бути лишень передовим відділом повстаня, який зміг би вдержати ся лишень тільки годин і хвиль, скільки треба, щоб під його прапор зібрати сю невидиму армію.

Ліпше помиляти ся на бік надмірного зухвальства, як на бік надмірної обережності, бо рішучість і енергія можуть заступити недостачу сил, а проволікати, щоби їх приблизити, се йти на стрічу згубі і ганебній загибелі.

Без сумніву, що в 1881—1883 роках розпоряджав „Ісполнительний Комітет“ достаточними силами, щоби зважити ся на явний напад, який при великій, правда, безпощадній енергії, міг обезсилити центральну військову управу, приголомшити правительство і допомогти вибухови столичного повстаня. Засоби палких матеріалів були дуже великі.

Молодіж, студентство, вся столична інтелігенція були зворушені до ентузіазма, до нестями і рвали ся до роботи. Та тероризм не давав їм роботи.

„Що могли зробити, без повстання, розворушені тероризмом спокійні горожани ліберали? Що могла зробити розжарена до білої краски безліч студенства?

„Терор і цілий настрій, який він викликав, се була сильна буря, але на замкненому просторі. Хвилі підіймали ся високо, та буря не могла широко розгуляти ся. Вона лишень знесилювала, ослаблювала моральні сили інтелігенції“ (В'єра Засуличъ, Соц. Дем. ч. 1).

Вони дожидали повстання, мріли, впивали ся думкою про нього.

Тисячі молодих людей, мужчин і жінок кинулось би в вуличну борбу з безжурним запалом і дали би їй запал, розгін, примір, яких може бути не видало ще ні одно повстанє у сьвітї.

В Петербурзі безліч фабричних і варстатних робітників. Справедливо закидають наші соціал-демократи, що Народна Воля ними мало занимала ся, бо посв'ячувала їм лишень дуже незначну частину сил. Та вони спочували революції, як більш розвигі люди, як горожани і столичні жителї, що безпосередно стикали ся з поліцією і висшим городським начальством. Але невеликі з'усилля пропаганди, яку між ними вели, мали незвичайні успіхи і лишили замітний слїд. Вони читали часописї. Терористична борба, яка вела ся перед їхніми очима ворухила їх і додавала заохоти. При деяких з'усиллях легко було з'органїзувати між ними кадри, які у хвилї повстання змогли би їх піднести і вивести на вулицї.

*

*

*

Столична революція — се вістун загального повстання, як заговорницьке повстанє — се вістун столичної революції.

Без швидкого відгуку провінції приборкали би в Петербурзі неминуче всякий рух по кількох днях.

Є в нас класа, що спосібна в мить рознести революцію по всіх кінцях Росії. Ся класа по мужицтві найсильніша в державі і перенята глибоким і замітним невдоволенем. Вона має здорове корінь у ґрунті, і їй не потрібно організувати, бо вона з'організована самостійно і досить сильно через суспільну службу і постійні інтелектуальні зносини. Не потребує її називати. Її знають у радикальному світі під назвою „лібералів“, при чому вважають її за одноцільну по переконанням і за те саме, що чисто буржуазні ліберальні партії, які нам звісні за границею.

Може бути, що вона з часом стане така, як віщув наш „Соціал-Демократ“. Сим поки що нема чого журити ся. Важне, що тепер вона зовсім не така. Навіть п. Тіхоміров каже, що наші „ліберали“ відповідають французьким радикалам. Справді, вони скрайніші. Замітна частина, як не більшість наших „лібералів“, приклонники передачі мужицтву землі, а крайні їхні фракції — чисті соціялісти. Вони відзначають ся від „радикалів“ дійсно тим, що мають сталє мешканє і не займають ся конспіраціями. „Радикала“, який придбає собі таке сталє мешканє і закине конспірації, йменують „лібералом“, хоч би він ані на волос не змінив своїх соціялістичних переконань. І навпаки „ліберал“, хочби й уміркованійших поглядів,

що візьме ся за конспірацію і покине сталє мешканє, стає сейчас „лібералом“.

В 1881—1883 роках революційний рух розбудив сих „лібералів“ як класу, ві всіх їхніх фракціях до нечуваних границь і їхні симпатії до революції переходив лишень ентузіазм студєнства. Найскрайніші входили в склад тої невидимої армії, на якої поміч могло числити повстанє.

IV.

Чомуж „Ісполітєльний Комітет“ не дав нагоди проявити ся тим силам? Чому не кинув розпаленої голови між палкі матеріали, що їх сам підготовив?

Не пригадую собі, хто з військових письменників, відай чи не сам Наполеон, сказав, що добрий полководець повинен безумовно не мати уяви, бо се що хвилі збиває його з пантелику; замість неї повинен мати суху, точну, математичну догадливість, яка робила би його всевидючим. Людський мозок дуже рідко коли має сї прикмети: тому то так небогато великих полководців. Ще тяжше віднайти се в революційних провідниках, бо сама участь у революції, домагаєть ся загалу, ентузіазму, віри, прикмет сполучених органічно з розвитком уяви.

„Ісполітєльний Комітет“ не використав сил, які були під його руками і безперечно виявив велику силу уяви при обчислюваню сил, на які числив.

Народна Воля полишила ся без належної точки опору на твердому ґрунті, як понехту-

вала городськими робітниками ізза „народництва“, яке сиділо в партії далеко глибше, як соціалізм, і „лібералами“ під впливом за-падницьких пересудів.

Правда, „Ісполнительний Комітет“ виступав, як представник народу, мужицтва, і діяє в його імені і в імені його інтересів. Теоретично була його правда.

Але яку практичну поміч могло дати мужицтво революції, яка звертала ся перш усього проти політичного деспотизма, против царя? Російське, як і всяке мужицтво, в політиці індиферентне, і монархізм се прикмета сільських юрб усіх народів, як пошана бовванів прикмета первобутних народів. Мужицтво се велика стихійна сила, до якої належить будучність. Та стихійні причини невдоволення в часі, який описую, не встигли ще вплинути на нього. Не вплинули ще й тепер. А на ідейну пропаганду воно полишило ся глухе. Цілий революційний рух перейшов біля нього, понад його головами. Народна Воля се розуміла і числила в сути річи не на яку небудь його поміч перед або підчас революції, а на його санкцію вже по довершенню революції. А довершити революцію задумали Народовольці, що так скажу, на власний рахунок, при помочи тих сил, які вони з'організають, як признають їхню програму і піддадуть ся під керму їхнього „Ісполнительного Комітета“.

Віра в безмежну силу і розтяглість революційної організації заступила все.

Тут то і почала ся своєрідна ідея Народовольської революції; державний заговор, добуте влади, іменуване тимчасового правитель-ства, скликане всенародного земського збору,

а потім передача влади земському зборови через тимчасове революційне правительство.

Сею обіцянкою, зложити зі своїх рук революційну диктатуру, як лишень забезпечать законні порядки, хотіли Народовольці успокоїти суспільність, показати їй, що революціонери хотять служити народови, а не розказувати йому; хотять розв'язати руки всім, що бажають працювати на користь для народа, а не замінити самодержавний бук за революційний. Що сї заяви були зовсім щирі, про се годі сумнівати ся.

Коли вони появили ся в иньшій формі, в письмі до Олександра III, ціла опозиційна частина суспільности, „ліберали“, з якими Народовольці поводили ся так гордо, вірили їм, бо не було підстави не вірити. Письмо пропонувало мирові умови, які обидві сторони могли прийняти і додержати з чистою совістю. „Дайте нам законні порядки, а ми будемо працювати законними способами“ — говорили революціонери.

Се було розумне і природне. І Олександр III міг, як би був хотів, установити законні порядки тою дорогою, про яку говорили в письмі, бо иньшої не було.

Та що можливе і природне для правительства, яке установила і покликала юрба, се була справдішня фантазія у прикладі до революції. Суспільність хоч і як бажала, не могла повірити народовольській програмі.

Прецінь на се, аби трірко засісти в Петербурзі і пересидіти там два три місяці, наглядати за правильністю виборів, мусів би був „Ісполнительний Комітет“ „спропагандувати“ і

перетягнути на свою сторону найменше сто або двіста тисячів війська, яке на перший відголос труб стало би під революційний прапор і полишило ся йому вірне без усяких дальших заходів і з'усилля „з обовязку присяги“, як звичайне військо.

„Ісполнїтельний Комїтет“ не мав таких недоладних надїй і не міг мати.

Його помилка лежала в тому, що він задумував підняти Росію, а бодай значну її часть, в імя абстрактної конституційної засади, яка для народної юрби незрозумїла і нецікава; в імя надїї на будучий народний збір, який зовсім незвісний зі своєї великості; в імя віри в себе, свою некористолюбність і шляхотність.

З кількома баталїонами, уруженнми в динамітові бомби, можна відігнати надворну варту і опанувати дворець. Кілька соток людий вистане, щоби опанувати головні урядові заклади. Та добути пачку міністерських блякетів, се ще не стати тимчасовим правительством. Власть або бодай її подобу можуть мати лишень люди звісні зі своєї суспільної дїяльності, яких імена впливали би на умн, додавали віри, сили і поваги повстаню.

Кожда кляса мав вже й тепер своїх неурядових представників. „Ісполнїтельний Комїтет“ приєднав Ашенбрєннера і Пахітонова. Але ані один, ані другий не були представники армії. Скобєлев був такий представник, та як би він згодив ся пристати до повстаня, то львина частина власти належала би до нього, а не до „Ісполнїтельного Комїтета“. Лишень при участі людий з такими, або хоч подібними іменами в земстві, в городській управі, можна скласти

щось, що заслуговувало би на назву „тимчасового правительства“. Чи такі люди рішать ся сполучити свою долю, з непевною долею революції, — се питане, на яке відповідь будучність. Думасмо, найдуть ся такі, що рішать ся. Се буде у значній мірі залежне від попередних взаємин між обома партиями. На всякий випадок ірвідники повстаня можуть приеднати людей не обіцявкою, поводити ся смирно, і не робити ніякої галабурди, але навпаки, коли стануть робити можливо найбільші галабурди, які зробили б із них силу.

Ніяка революція не йшла і не могла йти тою сонною, рівною дорогою, яку начеркнула Народна Воля.

Вибори можуть бути вінцем будівлі побідного повстаня. Вони можуть прийти на другий день“ (або скажім . . . місяць) по революції. А самій революції буде не до виборів, бо всі її сили і нерви будуть напружені в борбі на жите і смерть із її ворогами. Одинокий клопіт і мета повстаня, — вдержати ся, скріпити ся і розширити ся. А се можна зробити лишень, як робить ся справді се, чого юрба людей вхопить ся і чого буде боронити.

Аграрне питане — се найбільш доспіле і найбільш пекуче наше питане, в імя якого лишень може підняти ся мужицтво. Сю могучу підойму треба доконче підсунути з цілою її силою разом усюди, де лиш можливо, і не самими декретами, але дорогою прямого революційного приміра і зазива брати се, що народови правно належне. Лишень так можна скріпити революцію і обезсилити темну силу реакції.

Робітнича класа у нас не вхопить ся соціалізма, бо підземна пропаганда не може довести до того, до чого довела лишень по части у свободних краях десятки років широкої агітації вмілих і талановитих робітників. Доки у нас більші сили фабричних робітників — захожі мужики хлібороби, яких тягне на село, — може мати оклик до вивлащення фабрик лишень сумні наслідки.

Та як би в сьому або иньшому місці, наслідком власної вмілости пропагандистів мав такий зазив вигляди на успіх, то треба його виконати, хоч би і що з нього вийшло. В борбі посвячують ся все за вигляди побіди. А потім по втихомиренню, най земський збір „для помиреня суперечників“ винагороджує владільців, як се робить держава на випадок військових реквізицій.

А що до урядових фабрик — що виробляють набої, оружя, і иньших, що мають сталий склад робітників і в яких уже тепер йде праця на громадських основах лишень із урядовими, а не вибірними управниками — то передача їх робітникам на громадських основах не буде тяжка і революція не може нехтувати такого очевидного способу приднати їх цілою юркою на свою сторону.

А робітників, як класу, можна підняти не так в імя широких, як зовсім зрозумілих і близьких їм класових інтересів, скороченя часу праці, поліпшеня робітничих відносин, в імя горожанських прав і політичної свободи, які для них дорогі як для горожан і відчиняють їм дорогу до дальших поліпшень.

Для осьвічених клас, для всіх сьвідомих противників самодержавства, для провінцій,

для всіх вразливих, чужоплемінних країв — національна автономія, кравва і провінціональна самоуправа, се така сама могутна і певна підойма, як для мужицтва аграрне питање. Як може революція відсувати її діланє до далекого земського збору, який може й зовсім не збереть ся, коли придусять повстане?

Офіцери — інтелігенція, що пристануть або не пристануть до повстаня з загальним нагоном осьвічених кляс. Але жовніри — се народ. Вони мають свої окремі клясові інтереси, які зводять ся до визволу з обовязкової служби. На такий оклик військо безперечно відгукнеть ся. Як революція розпустить армію і сейчас уаброїть народ, то запоручить йому в найпевнійший спосіб його права. Чужосторонного нападу нема чого лякати ся; Німці з мілїонами соціал-демократів за плечима не полізуть приборкувати російську революцію. Та й хтож небезпечний для держави, що може виставити девять мілїонів міліції?

Так отже скоро лише вибухне революція, порішить або зачне рішати сама всі ті визнатні точки програми, яких переведене хоче Народна Воля великодушно і скромно лишити будущому земському зборови. Революція — се приспішевий органічний процес, в якому переверот старого і будівля нового йде равом. Вона може держати ся і зростати лишень як довершуєть ся.

Як би тим самим людям, що писали народовольську програму, довело ся бути керівниками повстаня, вони перші не додержали би своїх власних обіцянок.

Вірити в народовольську революцію, яка немов би Мойсеїв горючий корч, горить, але

не запалює нічого, було так само тяжко, як увірити в можливість, щоби „Ісполнятельний Комітет“ коли небудь „загарбав владу“ і став „тимчасовим правительством“.

В революційному, заговорницькому світі, ніхто й не вірив в се.

Народна Воля, що бажала успокоїти суспільність і всіх вдоволити, зовсім не успокоїла суспільности і не вдоволила навіть тих, які стали би по стороні означеної і ясної, хоч би і крайньої програми.

Та се ще було пів біди. Загальна симпатія до революції поміж образованими верствами була така велика, що для неї не було поважної небезпеки зі сторони недалого літературного твору. Біда в тому, що самі революціонери увірили в свою програму. Така людська удача, що як хто пристрасно бажає увірити і часто товче одно й те саме, то рішучо може увірити в що небудь. Народовольці увірили в свою „летальну“ революцію і в великанський заговор, який вказує дорогу до нього, та який буде вічно з нічого рости, як філософичний гриб, аж в його тіни примістять ся, як під біблійною смоківницею всі земські звірі і небесні птиці.

Протягом цілих двох років найбільшого революційного запалу, Народна Воля не зробила рішучо нічого, — ні замахів, ні явних нападів. Перші закинули з огляду на другі, як небезпечну втрату сил, а другі відкладали і відкладали, щоби до неможливих розмірів розширити організацію.

І Народовольці плели свій вічний заговор, який рвав ся що хвилі, і знова плів ся і знова

рвав ся, як той термітяний мотуз у народній казці, що його мав скрутити вислужений жовнір, щоби відістати ся з пекла. Лишень та ріжниця, що жовнір у казці все таки сплів свій мотуз і відістав ся з пекла, а Народно-вольці свогого не сплели, лишили ся в пеклі самі і не могли допомгти відістати ся з нього своїй вітчизні.

Говорю се не ддятого, щоби потягати перед суд і осуджувати, або щоби зменшувати великі заслуги людей, що стояли на передї тодішнього руху; вибрати влучно хвилю, в якій треба напасти зі всіми силами, поставити на карту рішучо все — се справа незвичайно тяжка навіть у звичайній, явній війні. В підземній, де не видно нічого, се далеко тяжше. Досить сил до безнадійно зухвалого нападу; можна перехрестити ся і кинути ся в перід. Та почали ся переговори з офіцерами двох, трьох нових відділів. За тиждень будуть наші вигляди і вигляди вдачі подвійні. Хто може ручити, що він серед таких обставин домагав би ся нападу? А тимчасом може бути, що шпіони довершують своїх заходів; дeneбудь у тюремній клітці доспіває зрада. Протягом нещасного тижня звалюють ся знищенє і про пробу кілька місяців нема що й думати.

Я зовсім не маю думки засуджувати кого небудь, хочу лишень сказати, що ся нещасна проволока, була у значній часті впливом надто великанських цїлій, які начеркнули для заговора. Стидно, тяжко подумати, які сили дармо пропали, який час змарнували і ізза чого?

О скільки сильна і реальна теоретична частина народовольської програми, яка з не-

значними поправками*) на довго може полішити ся програмою руху, на стільки темна, фантастична і вадлива практична частина тої самої програми.

Все, що може взяти собі за ціль яка небудь революційна партія, се почин до повстання. І як би Народна Воля не запускала ся була в фантазиї про „захопленє власти“ і „тимчасове правительство“, ручу за се, що булаб дала сей почин і навіть на випадок невдачі булаб дала рухови могутний товчок вперід.

V.

Щож буде дальше? Чи революція притихла і збирає сили, чи заснула вічним сном?

Як би уснула, то з Богом — не має нічого погубнішого для народного умового добруку, як революція, — але не дають їй спати.

Не стало лишень „Ісполнительного Комітета“, а за збуренє основ узяв ся сам Олександр III.

Правительство, скоро задержало на хвилю революційний рух, забажало себе вбезпечити і почало все торошити і старати ся завернути струю народного життя в зад, як можна

*) Маємо на думці другий параграф про кравву самоуправу, який треба би ліпше зредагувати. Кравву (і, додам, місцеву т. є. провінціональну і повітову) самоуправу, забезпечує вибірність не лишень адміністративної, але й законодавчої власти, з полишенем їй цілковитої самостійности в обсягу місцевих справ. Що до „самостійности мира“ і „економічної незалежности народа“, то се нецотрібне і заматане повторенє в сьому параграфі.

найдалше, до доби Миколи, а навіть і Катерини II.

Що під впливом невгомного і невгавного реакційного перевороту останніх вісьмох років загальне, глухе невдоволенє дуже зросло, про се нічого й говорити. Разом із тим стали революційні програми простійші, реальнійші і стратили давній елемент фантастичности. Деяка частина революційної молодіжи під впливом зовсім зрозумілого і шляхотного почуття для минушини хоче все ще вірити в народовольську програму в цілости. Для того ми і вважали за конечне її розібрати. Та загалом революція безперечно присіла на землі і заступила в неї корінь.

Та нема що прижмурювати очі на правду; безперечно також, що в порівнаню з минушиною революційний рух незвичайно слабкий. Рівнобіжно з тим послабли і більше умірковані форми опозиції; глухе почутє скривається в глибині суспільности і не проявляє ся ніякими явними ділами.

Ми в періоді тишини.

Відкиж і як може зірвати ся буря? Можливо, що революція піде давною, випробованою і очевидно найкоротшою, зовсім доступною для сил тайних товариств дорогою: дорогою розворушена революційного духа через ряд замахів.

Та се ледви можливе. На історичній сцені не дають у друге вистав, та й загалом ніщо не дієть ся по давнійше написаним рецептам.

Відокремлені замахы на особи можливі і законні, як прояви революційного доразового суду, підчас повстаня вони конечні і можуть

прибрати ширші розміри. Спеціальні перешкоди узаконяють найбільш рішучі способи. Та тероризм, як система, пережив свій вік і неможливо його воскресити. До сього в одних не має і не може бути віри; у других не має і не може бути страху.

Новий революційний період мусить зачатися тим, до чого вже доходив попередний; явними повстаннями і всякими явними ділами. Ні того, ні другого не сотворять самі зусилля тайних товариств. До сього треба спеціальної атмосфери загального побудження, яку може викликати лишень яка небудь велика історична подія, що потрясла би уми, пробудила надію в приголомшених душах, розвіяла віру в силу правительства і перемінила глухе невдоволене, яке поводи збиралося в говірке, крикливе підготоване до діла.

Такою подією може бути і знішна війна і революція у сусідів і фінансове пересилена у себе в дома. Та найпевніше і найбільш рішучо стихійний мужицький рух, який зближається, страшний, невідпертий, і несе з собою вже не переворот, але грізний, загальний катаклізм.

Російський мужик не раб і ніколи не був рабом, навіть у часі рабства. Він незвичайно терпеливий і терпить се, чого не втерпів би ніякий народ. Та все робить се не зі страху і малодушности, але в імя своїх понять, — які витворили віки і які він виссав із матірним молоком — про обовязки зглядом державної влади. Його понятя про законність не доладні і дикі, але не меньше тверді, як у якогось англійського фермера, а як треба, то з'уміє

за них постояти і не налякасться ані батнетів, ні пушок, ні різок, ані навіть шибениці. Він дав на се докази підчас холеричних розрухів, які обняли ціле полудне і звернулися проти чомусь не любих йому шпитальних бараків.

Давнійше бунтувався народ проти кріпосного права. І тепер тим більш його не стерпить, хоч би давних поміщиків перемінили в земських начальників.

І з голоду не буде вмирати. У нього є свій кодекс обов'язків, з яких перший — платити податки, що він і виконує без пощади для життя. Та вважає за своє невідкличне право, щоб держава його нагодувала, як на нього прийшов неврожай. Він не благає, але домагається для себе помочи. Не сантиментальність, лишень страх приневолив правительство дати сто двацять мільонів запомоги в 1891 р. і пятьдесят в 1892, навпаки прийнятій ухвалі не давати нічого.

Як правительство не буде у спроможі давати, мужики будуть брати силою. Правда, вони будуть се робити в ім'я царя, з глибоким пересвідченням, що цар прислав для них хліб, але пани і урядники украли. Та бунт лишається бунтом і підкопує установлені порядки, хоч би і які легенди його прикрасили. Прецінь і і французькі мужики, які через половину перевели французьку революцію, палили замки в ім'я короля.

А тут ще загальний військовий примус, що підніс рівень розвитку жовнірів, розкинув поміж роти інтелігентних людей і скоротив справдішну службу в рядах на три-чотири роки. Дві третини жовнірів — мужики, яких взя-

ля тому рік, півтора, два від плуга. Вже під час тамтогорічних розрухів, було кілька випадків, що рійсько відказало ся стріляти до мужиків. Чим частійше будуть повторювати ся мужицькі „бунти“, тим будуть такі випадки більш неминучі і частійші. Буде небезпечно посилати військо на втихомирене.

Перші поважні і довші забуреня між мужицтвом розібють і знеможуть силу уряду. Вони стануть свіналом до такого „ожввленя“ революції в центрах, заким не дадуть собі ради вже ніякі диктатори.

Горяча симпатія до народа, яка характеризує російську інтелігенцію, увага, з якою слідять у нас за всім, що діється ся по селах і в кінці звісні всім приміри на заході, дають за се запоруку.

Неможливо означити часу тої стихійної появи, але вона зближаєть ся фатально і неминуче як космічні появи; стоміліоновий нарід не може вимерти, і зжити ся і не зробити ніякого заходу, щоби встояти за себе.

Людам, що добачують її наближенє, лишаєть ся лишень підготовляти ті кадри, які змогли би вляти в рух свідому струю. Тому оклик нашого часу, се слово: пропаганда — пропаганда між інтелігенцією, пропаганда між городськими робітниками, між військом, між мужицтвом, між яким уже виробила ся своя інтелігентна верства.

Се скромна, муравлина праця, та звісно, що в економії природи як раз така праця приносить великі наслідки, скоро лишень візьмєть ся за неї багато робітників.

Їх було у нас все багато, лишень треба, щоби вони не пропадали передчасно без по-

треби в пустому революційному натовпі. Менше заговорів — для них минув ся час; менше конспірацій і організацій, сполук і союзів; а більше приватного почину і живої, безпосередної праці.

Двайцять літ не пропало марно для Росії, ані для революціонерів. Не давнійші люди підуть тепер „у народ“ і не то саме стрінуть вони між мужицтвом, між суспільністю, між робітничою верствою. Реакція підготовила рілю для революційного сівача; нові стремління доспіли під впливом тих культурних сил, яких ніяке правительство не може здавити. Російське політичне пересилене не скінчило ся; воно розвинуло ся, розширило ся, вступило в нову фазу і його більше або меньше скоро, або більш віддалена, більше або меньше легка або болісна і кривава розв'язка залежна зовсім від енергії, з якою піде праця в мирний час. Стихійні сили можуть лишень підкопати самодержавство і уможливити напад на нього. Та вони не додадуть сили болісному розкладови, як не знайдець ся подостатком свідомих сил, які би скористали з тої можливости.

Вересень 1893.

Витяг із статута „Видавничої Спілки“.

§. 2. Задачею Товариства є видавати власним коштом часописи, книжки, і брошури, змісту літературного, наукового і політичного, та провадити на власний зиск або страту друкарні і інші галузи промислу, зв'язані з видавництвами.

§. 5. Членом Товариства може бути кождий Русин і кожда руська інституція, що письменно зголосить своє приступлене до Товариства що найменше з одним уділом в квоті 50 корон.

§. 7. Новопринятий член складає зараз вписове в квоті 2 кор. і що найменше першу рату на уділ у квоті 10 кор.

§. 14. Члени Товариства відповідають за з'обов'язання Товариства квотою на уділ вплаченою, зглядно деклярованою і квотою ще раз так великою, як вплачена, зглядно деклярована на уділ квота.

§. 19. Кождий член має право віддавати до розпорядимости Спілки свої капітали на певний з гори означений процент.

Усі видання „Видавничої Спілки“ можна дістати також в отсих книгарнях :

Львів, Книгарня Наук. Товариства ім Шевченка.

Львів, Ставропигійська книгарня.

Станіславів, Книгарня Вайденфельда і брата.

Коломия, Книгарня М. Жиборського.

Снятин, Книгарня Погорілеца.

Самбір, Книгарня Герціга Візенберга.
